

Henryk W. Janocha
Franciszek J. Lachowicz

ZAMKI
POMORZA ŚRODKOWEGO

Henryk W. Janocha, Franciszek J. Lachowicz.

ZAMKI NA POMORZU ŚRODKOWYM

Zamki, a właściwie głównie ich ruiny, przetrwałe do naszych czasów w różnych zakątkach kraju stanowią od lat nieodłączną część krajobrazu Polski. Od dawna przyciągają wzrok jej mieszkańców i w znacznym stopniu oddziałują na ludzką wyobraźnię. Z każdym niemal zamkiem, czy jego ruiną wiążą się zwykle podania ludowe i legendy, w których historia prawdziwa przeplata się z pobudzoną ludzką wyobraźnią. W historii legendarnej zamków dominuje i na pierwszy plan wysuwa się najczęściej wątek romantyczny i przygodowy: o nieszczęśliwych kochankach zamkniętych w lochach zamkowych, o złym i chciwym właścicielu zamku, czy też białej damie ukazującej się nocą w zakamarkach zamkowych. Ten typ przekazu historycznego zrósł z historią wielu zamków w Polsce i na Pomorzu. Mniej jest natomiast przekazów i źródeł historycznych, odnoszących się do genezy i dziejów poszczególnych obiektów zamkowych.

Znajomość historii zamków na Pomorzu Środkowym jest szczególnie nikła. Nie doczekały się one do tej pory pełnego opracowania systematycznego, tak jak inne obiekty architektury — chociażby np. gotyckie obiekty sakralne na Pomorzu. Temat ten nie był nigdy w kręgu szczególnych zainteresowań badaczy ani niemieckich ani też polskich.

W polskiej literaturze fachowej liczą się zaledwie dwie publikacje, które w sposób poszerzony poruszają problem zamków Pomorza Zachodniego i Środkowego w ujęciu historycznym, na szerokim tle architektury zamkowej w Polsce.

Jedna z nich — praca dra Zbigniewa Radackiego pt „Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego" (Warszawa 1976 rok) stara się w sposób pełny, w oparciu o dostępną literaturę fachową

i źródła historyczne naświetlić genezę i rozwój gotyckiej architektury zamkowej na Pomorzu Zachodnim.

Autor w oparciu o analizę i krytykę źródeł historycznych oraz własne badania architektoniczno—historyczne prześledził początki powstawania na Pomorzu Zachodnim średniowiecznej architektury zamkowej co pozwoliło mu na wyodrębnienie poszczególnych typów średniowiecznych zamków obronnych Pomorza Zachodniego na szerokim tle porównawczym z podobną architekturą obronną innych regionów Europy Środkowej tego okresu.

Natomiast druga praca profesora Bohdana Guerquina pt „Zamki w Polsce" w dwóch wydaniach z 1974 i 1984 roku daje w części katalogowej przegląd wszystkich zachowanych zamków w Polsce, w tym rzecz jasna i z Pomorza Zachodniego i Środkowego, z krótkim opisem zachowanej do naszych czasów bryły zamkowej, typu i charakteru zamku, wyglądu, elewacji, budowli oraz znaczenia danego obiektu w przeszłości, z krótką historią jego dziejów i historią jego właścicieli.

W obu wymienionych pracach nie wszystkie zamki z terenu Pomorza Środkowego zostały przedstawione w sposób wystarczająco wyczerpujący. Niektóre z nich ledwie wymieniono, część pominięto (o ile ich początki nie wiążą się z okresem średniowiecznym, jak to ma miejsce w opracowaniu Zbigniewa Radackiego). Opisy zamków pomorskich zamieszczone w pracy Bohdana Guerquina są również niezwykle lakoniczne, z uwagi na założenia tematyczne opracowania, obejmującego przecież przegląd wszystkich znanych zamków w Polsce.

Jak z tego widać zamki Pomorza Środkowego nie doczekały się, jak dotąd odrębnego opracowania syntetycznego wyczerpującego problem całościowo. Podjęcie więc tematu stało się niejako potrzebą chwili. Postępujące badania nad problematyką zamków pomorskich, szczególnie w ostatnich latach, wynikające z potrzeby ich zabezpieczania i konserwacji, w znacznym stopniu poszerzyły bazę źródłową przyczyniając się do bardziej szczegółowej znajomości historii architektury zamkowej tej części Pomorza. Także żywe zainteresowanie społeczeństwa tym tematem, szczególnie młodzieży i coraz liczniejszych turystów i miłośników przeszłości o zainteresowaniach historycznych, skłoniło autorów do podjęcia próby zebrania dostępnych materiałów w formie

publikacji książkowej, poświęconej zamkom Pomorza Środkowego w ujęciu popularno—naukowym.

Z tego też względu autorzy niniejszego opracowania starali się w możliwie przystępny sposób przedstawić czytelnikom wszystkie zebrane, dostępne źródła i informacje odnoszące się do zamków, jakie znane są z terenu określanego mianem Pomorza Środkowego tj. obszaru położonego między Regą na zachodzie, Słupią na wschodzie, Bałtykiem na północy i Notecią na południu (ryc. 1.).

Ogółem na terenach Pomorza Środkowego znanych jest 37 zamków, które w większości zachowały się do naszych czasów w terenie (ryc. 1) mimo różnych, nierzadko burzliwych kolei losu. Służą one z pożytkiem społeczeństwu do dnia dzisiejszego, pomimo zatarcia ich pierwotnej funkcji obronnej. Część wymienionych zamków przetrwała jedynie w formie zachowanych reliktów, jako trwałe ruiny. Po innych zaginął dziś wszelki ślad w terenie, wiemy o nich wyłącznie z przekazów historycznych.

Początki architektury obronnej na ziemiach Polski sięgają zamierzchłych czasów prasłowiańskich kultury łużyckiej i słowiańskich okresu wczesnośredniowiecznego (VII—XII wiek) i wiążą się z grodami obronnymi. Stare polskie słowo „gród" pomorskie „gard" czy ruskie „grad" jest pochodzenia słowiańskiego i oznacza warowne miejsce przeznaczone do celów obronnych i mieszkalnych określonej grupy ludzi, otoczone wałami ziemnymi, fosami i palisadą drewnianą na szczycie wału. Termin gród łączy się wyraźnie z pojęciem ogrodzenia wybranego miejsca różnymi środkami: od najbardziej prymitywnych jak wały, palisady i fosy, aż do konstrukcji o skomplikowanym układzie elementów drewnianych np. w postaci potężnych umocnień o konstrukcji izbicowej, przekładkowej lub rusztowej. Lokalizacja grodów, ich budowa i system obronny wyrosły z wielowiekowego doświadczenia, dawały pełną gwarancję obrony określonej grupie ludzi, zamieszkującej wybrany obszar na terenie kraju.

Zakładano je w miejscach trudno dostępnych, ale głównie przy ważniejszych szlakach komunikacyjnych — w widłach rzek, na wyspach, ostrowach rzecznych i bagnach — trudnych do przebycia, a łatwych do obrony. Gród stawał się centrum władzy administracyjnej i wojskowej, był ośrodkiem organizującym życie społeczne i polityczne danego terenu. Rozwijający się handel — rozprzestrzenianie się targów — coraz większy rozkwit i spec-

jalizacja rzemiosła skupiały wokół grodów ludność osiadłą, nie trudniącą się już wyłącznie rolnictwem. Kowale ze swymi warsztatami, kołodzieje, garncarze, garbarze i inni rękodzielnicy pełnili swe usługi dla grodu jak i dla okolicznej ludności. Osiadła przy grodzie rzemieślniczo—usługowa ludność wymagała opieki. Zawiązywało się wokół grodu — punktu obronno administracyjnego czasami jedno, a nieraz i kilka podgrodzi. Z tych to osiedli utworzyły się z biegiem lat zalążki pierwszych miast na terenie Polski. Nauka współczesna upatruje w nich prototyp osiedli miejskich występujących na kilka wieków przed wprowadzeniem miast lokowanych na prawach magdeburskim, lubeckim, czy chełmińskim.

Od X—XI wieku aż do połowy XIII wieku polskiemu określeniu gród odpowiadał łaciński termin „castrum". Z początkiem XIII wieku termin castrum zaczęto stosować do dwuczłonowych założeń warownych, na które składał się przede wszystkim niewielki, ale mocno ufortyfikowany gródek, nazywany w starych wzmiankach historycznych castellum lub też arx, będący ośrodkiem terytorialnej władzy książęcej, a następnie siedzibą kasztelana sprawującego władzę w imieniu księcia, obok gródka — castrum — znajdował się drugi człon zespołu warownego, będący umocnionym osiedlem, zwykle o charakterze usługowym.

Z biegiem lat łacińskie słowo castrum, odpowiadające polskiemu pojęciu „gród", zostało na przełomie XV i XVI wieku zastąpione terminem „zamek". Przez termin „zamek" rozumiano samodzielną warownię, należącą do panującego księcia lub możnych feudałów. Początkowo oba terminy stosowano obok siebie — tradycyjny „gród" i nowy „zamek". Należy podkreślić, że w słowie „zamek", które ostatecznie weszło również do literatury naukowej, zawarte jest określenie z a m k n i ę c i a jakiegoś miejsca odpowiednio wybranymi umocnieniami.

Współczesna definicja grodu oznacza zespół obronny powstały jako rezultat gospodarki naturalnej związanej ze wspólnotą pierwotną, a więc budowany przez bezpłatną siłę roboczą w ustroju wspólnoty terytorialnej, natomiast z a m e k — to warownia zamieszkana przez opłacaną siłę najemną. Wczesną formę zamku (z X—XIII wieku) określa się jako gród—zamek, rozumiejąc pod tym terminem zespół budowli obronnych kontynuujący użytkową funkcję grodu z czasów wspólnoty terytorialnej, ale charakteryzujący się zmienioną funkcją społeczną i obronną w związku ze zmianą ustroju społecznego na ustrój feudalny.

Profesor B. Guerquin podaje następującą definicję pojęcia zamku, określając go jako zespół elementów warownych i budynków mieszkalnych powiązanych w zamknięty obwód obronny i powstały w ustroju feudalnym jako ośrodek władzy książęcej, siedziba biskupa, zakonu, względnie rycerza lub placówka militarna.

W odniesieniu do zamków pomorskich dodatkowego wyjaśnienia wymagają terminy łacińskie z XIII i XIV-wiecznych dokumentów, takie jak c u r i a i c a s t r u m. Przyjmuje się ogólnie, że termin c u r i a do końca XIII wieku dotyczył siedzib nierycerskich np. zakonnych o ograniczonej powierzchni, pozbawionych poważniejszych umocnień obronnych. W końcu XIV wieku curia przyjęła się również jako określenie siedziby rycerza. W odróżnieniu od rycerskiego castrum, odznaczała się curia słabszą obronnością (z usypanym wałem i fosą) a mieściła takie budynki jak dom mieszkalny spichlerz, stodoła i młyn. Było to zazwyczaj warowne gospodarstwo wiejskie.

W c a s t r u m natomiast funkcja obronna dominowała nad gospodarczą. Obowiązywało odizolowanie od sąsiednich zabudowań, obwarowanie wałem lub murem, często wzmocnionym wieżą obronną.

Zamki średniowieczne pełniły przede wszystkim określoną funkcję militarną, musiały skutecznie zabezpieczać załogę przed atakiem nieprzyjaciela. Aby budowla obronna mogła należycie spełniać swą funkcję, istotne były m.in. wybór miejsca pod budowę, korzystanie z lokalnej tradycji budownictwa obronnego, ale i też wzorowanie się na elementach obronnych, stosowanych w innych krajach, jeśli mogło to podnieść obronność zamku i bezpieczeństwo załogi, z zapewnieniem ich mieszkańcom podstawowych warunków egzystencji.

Początkowo obiekty zamkowe wznoszono na wzór grodów — z drewna i ziemi. Począwszy jednak od XII — XIII wieku zaczęto wznosić je z kamienia i cegły. Najwcześniej występuje cegła w zamku w Świdwinie, wzniesionym na przełomie XIII — XIV wieku. Odtąd podstawowym budulcem do wznoszenia konstrukcji obronnych była ziemia, kamień i palona cegła.

Obecny wygląd zamków pomorskich w poważnym stopniu odbiega od wyglądu pierwotnego, co jest rzeczą naturalną, jeśli

się zważy czas powstania budowli, liczne przeróbki i zmiany budowlane jakie miały miejsce na przestrzeni dziejów, a wynikające ze sposobu użytkowania i zmiany funkcji obiektów zamkowych — stosownie do potrzeb ówczesnego człowieka. Wielokrotne przebudowy są częstym powodem zatarcia śladów najwcześniejszych faz budowy zamku. Prowadziły one nieraz do generalnych zmian w wyglądzie zamku i jego pierwotnej funkcji obronnej. Z wielu zamków obronnych Pomorza Środkowego, wskutek zmian konstrukcyjnych i budowlanych, powstawały budowle typu rezydencji pałacowych, bez śladu pierwotnych założeń obronnych.

Dzieje Pomorza Zachodniego na przestrzeni XII — XIV wieku były wyjątkowo burzliwe, co wiązało się z upadkiem pierwotnej wspólnoty plemion pomorskich i kształtowania się ustroju państwowego księstwa zachodniopomorskiego. W okresie tym dawne granice państwa ulegały nieustannym zmianom. Niekończące się utarczki między plemionami pomorskimi oraz najazdy Brandenburgii na południowe rubieże państwa zachodniopomorskiego doprowadziły do oderwania i utworzenia przez książąt askańskich z Brandenburgii z części ziem księstwa zachodniopomorskiego Nowej Marchii. Późniejsze najazdy zakonu krzyżackiego spowodowały znaczne uszczuplenie terytorium państwowego księstwa zachodniopomorskiego. Zmienność granic państwowych księstwa zachodniopomorskiego oraz wpływy polityczne i kulturowe jakie nieśli ze sobą najeźdźcy przyczyniły się do wykształcenia na obszarach dzisiejszego Pomorza koszalińskiego określonych typów zamków obronnych.

Stąd w naszym opracowaniu zastosowaliśmy klasyfikację zamków Pomorza Środkowego według tradycyjnego schematu własnościowego, tj. według ich przynależności do określonych właścicieli. Spośród 37 znanych zamków Pomorza Środkowego wyróżniono: zamki książęce, zamki zakonów rycerskich, zamki rycerskie i szlacheckie oraz zamki biskupów kamieńskich. (Ryc. 1)

W krótkim zarysie historycznym przedstawiliśmy dzieje i znaczenie 37 zamków na Pomorzu Środkowym. W oparciu o dostępne źródła historyczne i częściowo nasze własne badania archeologiczne i architektoniczne, staraliśmy się przedstawić historię poszczególnych zamków na przestrzeni dziejów, stosownie do posiadanych źródeł, od ich powstania aż po czasy nam współczesne, z uwzględnieniem tła historyczno—politycznego i historią samej architektury budowli zamkowej.

Staraliśmy się też zebrać dostępną ikonografię historyczną oraz zdjęcia fotograficzne odnoszące się do dzisiejszego wyglądu poszczególnych obiektów zamkowych. Opisy zamków uzupełnia wybór ważniejszej literatury wiążącej się z poszczególnymi zamkami.

WYKAZ ZAMKÓW POMORZA ŚRODKOWEGO WEDŁUG ICH PRZYNALEŻNOŚCI DO WŁAŚCICIELI

Zamki książęce

Białogard
Białogarda
Darłowo
Koszalin
Słupsk
Szczecinek
Świdwin

Zamki biskupie

Bobolice
Karlino
Lipie

Zamki zakonów rycerskich

Biały Bór
Bytów
Czaplinek
Czarne
Człuchów
Debrzno
Lębork
Lędyczek
Machliny
Sławsko (Stare Sławno)
Stare Drawsko (Drahim)

Zamki rycerskie i szlacheckie

Człopa
Kalisz Pomorski
Krajenka
Krąg
Mirosławiec
Ostre Bardo
Polanów
Połczyn Zdrój
Popielewo
Prostynia
Sianów
Stare Dębno
Tuczno
Wałcz
Złocieniec
Złotów

Ryc. 1. Schematyczna mapka Pomorza Środkowego z rozmieszczeniem zamków.

BIAŁOGARD — województwo koszalińskie

zamek książęcy

W średniowieczu był tu zamek wzniesiony przez księcia zachodniopomorskiego Warcisława IV.

Białogard był jednym z najstarszych grodów Słowian pomorskich, którego początki sięgają VII/VIII wieku. Z uwagi na jego dogodną lokalizację geograficzną staje się na przełomie X/XI wieku bogatym ośrodkiem wczesnomiejskim, w którym — jak wspominają najstarsze wzmianki źródłowe — znajdowała się siedziba władzy kasztelańskiej.

Swoje znaczenie zawdzięczał Białogard położeniu na ważnym w okresie wczesnośredniowiecznym i średniowiecznym szlaku solnym, biegnącym z Kołobrzegu do Wielkopolski.

O Białogardzie jako ważnej siedzibie kasztelana, a być może nawet księcia zachodniopomorskiego, dowiadujemy się z relacji źródłowych Galla Anonima, opisującego wyprawy Bolesława Krzywoustego w latach 1102 i 1107/8. Białogard został wówczas przez Galla Anonima nazwany Białym Miastem (Alba) monarszym i znakomitym, skąd Bolesław Krzywousty wywiózł bogate łupy wojenne, paląc dotkliwie samo miasto, nie niszcząc natomiast grodu kasztelańskiego. Wręcz nawet, jak wspomina kronikarz, umocnił go zastrzegając jedynie, że zostanie opanowany przy wszelkich próbach nielojalności wobec władcy polskiego.

Z kroniki Galla Anonima wynika niezbicie, że Białogard, a właściwie położony obok miasta, wśród podmokłych łąk, między rzekami Parsętą i Leśnicą, gród kasztelański był prawdopodobnie głównym ośrodkiem obrony księstwa pomorskiego w czasie wypraw wojennych Bolesława Krzywoustego na Pomorze w latach 1102/1107/8.

Wolno stojący gród w Białogardzie stał się siedzibą kasztelanii, w skład której wchodziła ziemia białogardzka, ziemia bobolicka i

ziemia szczecinecka. Relacje Galla Anonima o roli i znaczeniu Białogardu i jego pięknym położeniu potwierdzają kronikarze biskupa Ottona z Bambergu, który w 1123 roku w czasie swej misji nawracania na chrześcijaństwo ludności Pomorza, konsekrował w Białogardzie kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych. Dokument z roku 1159 wzmiankuje istnienie w Białogardzie komory celnej i karczmy.

W 1299 roku Białogard otrzymuje lubeckie prawa miejskie od księcia wołogoskiego — Bogusława IV. Wszelako w dokumencie lokacyjnym brak jest wzmianki o zamku i jego użytkowniku.

Pierwsze wzmianki źródłowe o zamku białogardzkim pochodzą z 1315 roku, kiedy to Warcisław IV, książe wołogoski, polecił zbudować zamek książęcy na miejscu wczesnośredniowiecznego grodziska, wznoszącego się na 6 m nad otaczającymi mokradłami w widłach rzeki Parsęty i Leśnicy, w odległości około 150—300 m od miasta. Nie znany jest wygląd i rozplanowanie ówczesnego zamku. Wiadomo jedynie z przekazów, że był to budynek wolnostojący, otoczony murem obronnym, nie związanym jednak z obwarowaniami miejskimi. W latach 1315—1321 zamek w Białogardzie był rezydencją księcia zachodniopomorskiego Warcisława IV.

W 1321 roku, po zakończeniu wieloletnich sporów terytorialnych z biskupstwem kamieńskim i margrabiami brandenburskimi, książe osadza na zamku w Białogardzie, podobnie jak na zamku w Szczecinku swego wójta, który był zarządcą dóbr książęcych na ziemi białogardzkiej i bobolickiej. Pierwszym wójtem na zamku w Białogardzie był Henning Beer.

Zamek białogardzki na przestrzeni dziejów przechodził różne koleje losu, ulegał pożarom i licznym przebudowom. Do dziś z pierwotnego zamku zachowały się jedynie niektóre partie murów piwnic, które wyznaczają rzut poziomy dawnego zamku, zamykającego się w prostokącie o wymiarach 11,5 x 20,5 m. Przetrwały one do dziś, mimo znacznej przebudowy zamku w latach 1541 i 1780. Mury piwnic wzniesione były z kamienia i cegły. Jak wykazały badania architektoniczne dr Zbigniewa Radackiego, jedynymi pierwotnymi elementami architektonicznymi, jakie zachowały się do naszych czasów są głębokie nisze w piwnicach, klatka schodowa w grubości murów i zamurowane wejście pośrodku ściany dziedzińcowej. Zabudowania zamkowe zajmo-

wały blisko trzecią część powierzchni wzniesienia dawnego grodziska.

Zamek białogardzki na przestrzeni swych dziejów był widownią wielu ważnych zdarzeń historycznych. W roku 1364 zmarła na zamku księżna Zofia, żona Barnima IV. W 1372 roku Bogusław V oddał zamek, miasto i ziemię białogardzką w zastaw Gerardowi Manteufflowi. W 1459 roku książę Eryk II wyznaczył Kerstena Wopersnowa starostą białogardzkim. Wsławił się on m.in. krwawym zatargiem w 1469 roku z mieszczanami Świdwina. Poległo wówczas trzystu mieszczan, a stu zostało wziętych do niewoli. Bogusław X zjednoczywszy księstwo zachodniopomorskie mianował w Białogardzie Adama Podewilsa starostą na ziemię białogardzką i połczyńską. W roku 1526 w bliżej nie określonych okolicznościach zamek białogardzki spłonął. Przyjmuje się, iż stało się to w wyniku najazdu rycerzy — rabusiów Manteufflów z Popielewa. Świadczyć mógłby o tym fakt wyprawy starosty Jana Borka ze swą drużyną w 1531 roku przeciwko gniazdu rabusiów — rodu Manteufflów w Popielewie.

W 1535 roku rozpoczęto prace związane z budową nowego wielokondygnacjowego zamku książęcego, wznoszonego na fundamentach zamku spalonego.

Ryc. 2. Białogard, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg. mapy E. Lubinusa z 1618 roku *Fot. F. J. Lachowicz.*

Najstarszym i jedynym źródłem ikonograficznym do wyglądu zamku białogardzkiego jest ilustracja — widok miasta — zamieszczona na winiecie mapy Lubinusa z 1618 roku (Ryc. 2). W panoramie miasta oglądanej od południowego wschodu — budynek zamku przedstawiony jest elewacją frontową w znacznym rzucie prespektywicznym oraz szczytem południowym. Był to dwupiętrowy budynek przykryty dachem dwuspadowym, pozbawiony dekoracji architektonicznej. Samej fasady, z uwagi na duży skrót perspektywiczny i cienie, z rysunku mapy Lubinusa nie jesteśmy dziś w stanie odtworzyć. Na przedzamczu widoczne natomiast są niewielkie budynki gospodarcze, związane z użytkowaniem zamku. Całość budowli nie wykazuje cech obronnych.

Zamek, po odbudowie w XVI wieku, był nadal własnością księcia zachodniopomorskiego. Zlokalizowana w nim była siedziba starosty, jako pełnomocnika księcia, oraz siedziba sądu grodzkiego.

W 1576 roku książę Jan Fryderyk przyjmował na zamku hołd lenny stanów z ziemi białogardzkiej.

W czasie wojny 30-letniej, w 1628 roku, zamek — z uwagi na słabe walory obronne — został opuszczony przez starostę i pozostałą służbę księcia zachodniopomorskiego. Kwaterowały w nim wtedy kompanie Walensteina, wojska szwedzkie i cesarskie.

Po wymarciu dynastii książąt zachodniopomorskich, w wyniku pokoju westfalskiego w 1648 roku, Białogard wraz z całym Pomorzem zachodnim przeszedł pod panowanie pruskie. Miasto Białogard zostało wcielone do elektoratu brandenburskiego, a w podupadłym zamku umieszczono siedzibę domeny białogardzkiej.

W XVIII wieku zamek w Białogardzie był siedzibą generalnego dzierżawcy domeny białogardzkiej i karlińskiej. Pogarszający się stan techniczny budynków zamkowych, uniemożliwiający pracę administracji domeny, zadecydował o rozbiórce zniszczonych budynków.

Z planu miasta, sporządzonego przez Ackermana w 1765 roku, zorientować się można o układzie przestrzennym zabudowy wzgórza zamkowego w Białogardzie. Kształt wzgórza, jak wynika z tego planu zbliżony był do współczesnego, a jego ograniczona przestrzeń decydowała o nieregularnym układzie zabudowy. Główny korpus zamku tzw. „Dom rycerski" pokrywa się z lokalizacją, jak również i wielkością, z obecnym zachowanym tu do naszych czasów budynkiem mieszkalnym. We wschodniej

części wzgórza przed ryzalitem domu rycerskiego znajdowały się trzy budynki: budynek administracyjny, kuchnia o boku długości 10 m oraz prostokątny budynek o wymiarach 10 × 25 m, mieszczący rejencję wraz z wozownią i stajnią. Na środku dziedzińca znajdowała się studnia. Wzgórze zamkowe otoczone było nawodnioną fosą. Nad nią przerzucony był drewniany most na osi obecnej ulicy Płowieckiej. Drugi most nad fosą znajdował się u zachodniego podnórza wzgórza i prowadził do ogrodu zamkowego, który otaczał wzgórze zamkowe, sięgając do rzeki Leśnicy.

W 1786 roku, na polecenie króla pruskiego Fryderyka II, na fundamentach zburzonego zamku starszego został wzniesiony budynek będący siedzibą urzędów królewskich, zaprojektowany przez architekta Dawida Gillego. Na przestrzeni XVIII i XIX wieku zmieniał on często właścicieli i użytkowników. Krótko przed 1890 rokiem dawną siedzibę domeny przebudowano na dom czynszowy. W wyniku pożaru jaki miał miejsce w 1910 roku i późniejszych prac remontowych, szczególnie na początku XX wieku, zaciera się coraz bardziej zabytkowy charakter budowli zamkowej, zniszczeniu ulegają ponadto pozostałe zabudowania gospodarcze.

Wygląd XIX-wiecznego wzniesienia wraz z głównym korpusem architektonicznym zamku można odtworzyć na podstawie zachowanych planów. Na wzniesieniu znajdował się budynek mieszkalny, jako jedyna pozostałość po zamku. Pomimo licznej przebudowy zachowany jest on do dziś. Wokół niego, jak na to wskazuje plan, znajdowała się gorzelnia ze zmywalnią, aikowa na sprzęt, słodownia, suszarnia, sklepiona piwnica, duża stajnia i obora. Przy zamku były dwa ogrody: mniejszy o powierzchni 1 morgi i większy o powierzchni 4 mórg oraz łąka. Z XIX-wiecznego zespołu zabudowy wzniesienia zamkowego — jak stwierdziliśmy przetrwał do dziś jedynie główny budynek mieszkalny. Pozostałe budynki uległy zniszczeniu, a w ich miejsce powstały prowizoryczne obiekty gospodarcze — chlewiki, obory i kurniki. Pozostała wolna przestrzeń wzniesienia wykorzystywana jest pod działki ogrodowe.

W 1969 roku Wojewódzki Konserwator Zabytków w Koszalinie zlecił Pracowni Konserwacji Zabytków w Szczecinie przeprowadzenie badań archeologicznych na wzgórzu grodowo—zamkowym w Białogardzie. Badania dr Eugeniusza Cnotliwego w latach 1970—1972, głównie we wschodniej części wzniesienia grodo-

Ryc. 3. Białogard, woj. Koszalin. Odsłonięty fragment wału grodu wczesnośredniowiecznego. Fot. F. J. Lachowicz

wo—zamkowego, odsłoniły m.in. doskonale zachowany wał wczesnośredniowieczny, związany z istniejącym tu w VII—XII wieku grodem (Ryc. 3) oraz relikty gospodarczej zabudowy nowożytnej związanej z użytkowaniem zamku białogardzkiego. Wszelako badania te nie rozstrzygnęły kwestii architektonicznych związanych z głównym korpusem zamkowym. Z tego też względu konieczna jest dalsza ich kontynuacja w obrębie dzisiejszego budynku mieszkalnego i przyległych do niego terenów.

Kronika

VII—XII wiek	—	Gród słowiański położony między rzekami Parsętą i Leśnicą. Obok grodu rozwijało się podgrodzie
1159 rok	—	Gród siedzibą kasztelana
1299 rok	—	Książę Bogusław IV nadaje miastu miejskie prawa lubeckie.
1315 rok	—	Warcisław IV wyznacza Białogard na swoją siedzibę — początki budowy zamku.
1364 rok	—	W zamku białogardzkim zmarła księżna Zofia, matka księcia zachodniopomorskiego Bogusława V.

1372 rok	—	Bogusław V oddaje w zastaw miasto i zamek Gordowi Manteufflowi.
1388 rok	—	Wójtem w Białogardzie był Ekhard von Wolde wielki wróg Krzyżaków i przyjaciel Polski, siedzibą wójta był zamek.
XIV wiek (1388 r.)	—	Warcisław IV rozpoczyna budowę zamku murowanego na terenie grodu — na zamku przez pewien czas urzęduje książę.
1523 rok	—	Pożar zamku starościńskiego
1531 rok	—	Jan Borka dowodzi książęcą drużyną w wojnie przeciwko — gniazdu rabusiów — zamkowi Manteufflów w Popielewie.
1535 rok	—	Budowa nowego kilkukondygnacyjnego zamku.
1576 rok	—	Książę pomorski — Jan Fryderyk przyjmuje na zamku w Białogardzie hołd lenny stanów z ziemi białogardzkiej.
1628 rok	—	Podczas wojny 30-letniej zamek opuszczony, kwaterują w nim wojska cesarskie i szwedzkie.
1637 rok	—	Zniszczenia w mieście i na zamku spowodowane przez wojska szwedzkie i cesarskie.
1648 rok	—	Miasto przechodzi do Brandenburgii, zamek uczyniono siedzibą domeny białogardzkiej.
XVIII wiek	—	Połączenie domeny białogardzkiej z karlińską. Zamek w Białogardzie wytypowano na siedzibę dzierżawcy domeny
	—	Zły stan budynków zamkowych uniemożliwiał pracę administracji domeny — zadecydowało to o rozbiórce rozpadających się budynków.
1780—1786 rok	—	Budowa siedziby urzędów królewskich (budynku administracji domeny) na fundamentach zburzonego zamku książęcego według projektu architekta Dawida Gilly (1748—1808).
1865 rok	—	Baron von den Reck sprzedaje zamek Jaskemu z Dębczyna
1866 rok	—	Zamek należy do barona von den Luche z Czarnowąs.
1890 rok	—	Dawną siedzibę domeny przebudowano na dom czynszowy
1910 rok	—	Pożar budynków gospodarczych na zamku.
1954 i 1963 rok	—	Remonty pomieszczeń domeny — zamku.

BIAŁOGARDA — gmina Wicko województwo słupskie

zamek książęcy

Według przekazów historycznych był tu w XIII wieku gród kasztelański wraz z zamkiem książęcym. Historia Białogardy jest bogata w wydarzenia o dużym znaczeniu politycznym i gospodarczym w tej części Pomorza.

Białogarda, stara miejscowość Słowian pomorskich z okresu wczesnego średniowiecza, usytuowana została na skrzyżowaniu traktów komunikacyjnych, prowadzących ze wschodu na zachód i z południa na północ w kierunku Bałtyku.

Badania archeologiczne, prowadzone przez Muzeum w Lęborku od 1978 r., potwierdziły istnienie tu okazałego warownego grodu wczesnośredniowiecznego, który początkami swymi sięga VIII wieku. Gród wczesnośredniowieczny usytuowany był na stromym wzgórzu otoczonym bagnami. Broniony był dodatkowo wałem ziemnym i przekopaną fosą, zasilaną wodą z przepływającej nieopodal rzeki zwanej Lędziechowską Strugą. Teren grodu zajmuje powierzchnię blisko 1 hektara.

Rozmiary grodu, jego dogodne usytuowanie w terenie, a także materiał archeologiczny uzyskany z badań wykopaliskowych — świadczą o jego randze politycznej i militarnej we wczesnym średniowieczu. Był to zapewne główny gród opolny wchodzący w skład ciągu grodów broniących wschodniego brzegu dolnego biegu rzeki Łeby.

Gród w Białogardej w okresie średniowiecza był siedzibą kasztelana, a w XIII wieku księcia białogardzkiego, o czym świadczą, obok źródeł archeologicznych, wzmianki pisane. Najstarsza zachowana wzmianka źródłowa o Ziemi Białogardzkiej — Terra Belgardensis pochodzi z 1209 roku. Inna wzmianka datowana na 1296 rok wiąże się z młynem wodnym w Białogardej, pobudowanym na Lędziechowskiej Strudze, który wraz z miej-

scową karczmą z nadania króla Władysława Łokietka otrzymał Mikołaj Serter.

W XIII wieku Białogarda na krótko była siedzibą udzielnego księstwa białogardzkiego, które wskutek podboju Pomorza Gdańskiego i Słupskiego przez Krzyżaków zostało przez nich zlikwidowane około 1330 roku. Skończyła się tym samym dominująca na tym terenie rola Białogardy, a ośrodkiem władzy nad dawną kasztelanią i księstwem białogardzkim stał się odtąd Lębork.

Źródła historyczne wymieniają trzech książąt — władców księstwa białogardzkiego. Byli to: Mściwoj I (panujący w latach od 1207 ? do 1229), jego syn Racibor (od 1229 do 1275 roku) i Mściwoj II (od 1275 do 1295 roku). Po zgonie Mściwoja II Białogardą władała zapewne jego córka Katarzyna (zmarła po 21 czerwca 1316 roku) i jej małżonek Przybysław II z Parchimia.

Książę Racibor na początku XIII wieku wzmocnił obronność grodu białogardzkiego, wznosząc na wzniesieniu warowny zamek, będący obok siedziby księstwa potężną twierdzą, która panowała nad okolicznymi obszarami. Wskazują na to wzmianki źródłowe informujące, iż książę białogardzki Racibor podczas walk ze swym bratem Świętopełkiem, księciem gdańskim, jakie miały miejsce w latach 40-tych XIII wieku, znacznie umocnił siedzibę książęcą w Białogardej. Niestety nie zachowały się do naszych czasów żadne opisy ani też ilustracje pozwalające na odtworzenie wyglądu konstrukcji i wielkości zamku w Białogardej. Ze wzmianek źródłowych wynika, że umocnienia zamkowe w Białogardej częściowo zostały wyburzone po wymuszonej przez księcia Świętopełka uległości Racibora. Z tego też czasu pochodzi informacja, że przy zamku mieściła się kaplica pod wezwaniem św. Marka.

Z chwilą zagarnięcia Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w 1309 roku, kończy się — jak wspomnieliśmy — świetność Białogardej, a ośrodkiem władzy nad dawną kasztelanią i księstwem białogardzkim staje się Lębork. Zamek Racibora pustoszeje i popada częściowo w ruinę, a tętniący niegdyś życiem gród w Białogardej ulega zupełnemu niemal zapomnieniu. Późniejsze źródła pisane wspominają, iż ostatecznie zamek w Białogardej został zburzony podczas wojen szwedzkich w połowie XVII w.

Jedyną dziś pozostałością po warowni białogardzkiej są nasypy ziemne grodziska obok przykościelnego cmentarza, zwracające uwagę swym znakomitym, naturalnym usytuowaniem obronnym,

górującą nad okolicą na wyniosłym cyplu o urwistych zboczach, wysuniętych w bagnistą dolinę. Po budowlach zamkowych nie pozostało na powierzchni żadnego śladu. Jedynym widocznym dowodem istnienia tu warowni są pozostałości szerokiej fosy, oddzielającej gród i zamek od cokołu wysoczyzny.

Z przekazów pisanych wynika, że w końcu XIX wieku podczas przypadkowych prac ziemnych przy wale południowym natrafiono na pozostałości muru zbudowanego z głazów kamiennych i kwadratowych cegieł, będącego pozostałością po zburzonym zamku. Odkryto wtedy też na linii wału szczątki wieży zamkowej, co zdaje się świadczyć o jego wysokich walorach obronnych. Także późniejsze systematyczne badania archeologiczne, jakie prowadzono na wzniesieniu grodowo—zamkowym odsłoniły fragmenty budowli zamkowej wiążące się z resztkami przyziemia i partii fundamentowych zamku.

Sądzić należy, że dalsze badania archeologiczne dostarczą nowych nie znanych dowodów źródłowych, umożliwiających na bardziej szczegółowe i pełne poznanie pozostałości grodu i zamku książęcego w Białogardej.

Do dzisiaj zachowała się natomiast średniowieczna grobla, biegnąca przez mokradła pradoliny Łeby, która potwierdza przypuszczenie, że Białogarda zlokalizowana była na ważnym węźle drogowym krzyżujących się tu traktów wiodących do Gdańska, Słupska, Łeby, Lęborka a przez Łebień i Godętowo do Chmielna.

Białogarda była więc znaczącą warownią, która w dobie średniowiecza strzegła ważnych dróg handlowych i strategicznych najbardziej na północny-wschód wysuniętych rubieży Pomorza Środkowego.

Kronika

VIII wiek	— w Białogardej Słowianie pomorscy wznoszą warowny gród.
XIII wiek	— Białogarda siedzibą kasztelana i księstwa białogardzkiego.
1209 rok	— Pierwsza wzmianka źródłowa o Ziemi Białogardzkiej.
1207 ?— 1229 rok	— Władcą księstwa białogardzkiego jest Mściwoj I.
XIII wiek	— Książę Racibor wznosi zamek murowany.
1229 — 1275 rok	— Władcą księstwa białogardzkiego jest Racibor.
1238 rok	— Książę gdański Świętopełek zdobył i spalił zamek w Białogardej.
1275 — 1295 rok	— Władcą księstwa białogardzkiego jest Mściwoj II.

1309 rok	— Krzyzacy zdobywają Pomorze Gdańskie.
? —1316 rok	— Właścicielką księstwa jest córka Mściwoja II — Katarzyna i jej małzonek Przybysław II z Parchimia.
1330 rok	— Likwidacja księstwa białogardzkiego przez Krzyżaków.
XVII wiek	— Ostateczne zburzenie zamku przez Szwedów.

BIAŁY BÓR — województwo koszalińskie

zamek zakonu krzyżackiego

W Białym Borze według skąpych danych historycznych, miał się znajdować zamek zbudowany przez Krzyżaków, pełniący funkcję nadgranicznej straznicy.

Miasto Biały Bór usytuowane jest między dwoma jeziorami Łobez i Bielsko, w zakolu rzeki Białej. Nie znana jest przedlokacyjna metryka osadnicza Białego Boru. Sądzić należy, ze jego początki sięgają okresu wczesnośredniowiecznego. Zapewne na przesmyku między jeziorami istniała tu w XII-tym i XIII-tym wieku osada, którą Krzyzacy po opanowaniu tych ziem w 1382 roku przekształcili na osrodek miejski, umieszczając w nim urząd włodarza zakonnego z dużym zakresem władzy politycznej, militarnej i gospodarczej. W roku 1382 Wielki Mistrz Krzyżacki Konrad Zöller von Rathenstein nadał osadzie Biały Bór chełmińskie prawo miejskie.

Jak wzmiankują źródła historyczne, w roku 1383 Krzyzacy zbudowali tu niewielki zamek obronny, jako pograniczną straznicę na styku z księstwem zachodniopomorskim. Jego lokalizacja dziś jest trudna do ustalenia z powodu braku wiarygodnych danych zarówno historycznych jak i archeologicznych. Najprawdopodobniej, jak mozna wnosić ze skąpych przesłanek i topografii terenu, zamek mógł być zlokalizowany w południowej części miasta, na półwyspie wchodzącym w jezioro Bielsko. Nieznany nam jest natomiast jego wygląd, wielkość i walory obronne. Sprawy te mozna będzie wyjaśnić dopiero drogą szczegółowych badań wykopaliskowych i archeologiczno-architektonicznych.

Krzyżacy otoczyli pierwotnie miasto umocnieniami drewniano-ziemnymi, które na przełomie XIV i XV wieku zamienione zostały na mury obronne z trzema bramami strzegącymi wjazdu do

miasta, z których jedna — zachodnia — według późniejszych danych źródłowych nosiła nazwę Bramy Bobolickiej.

Biały Bór był jednym z najmniejszych miast na Pomorzu. Mieściło się tu zaledwie 60 parceli. Ośrodkiem miasta był prostokątny rynek z ratuszem pośrodku. Z rynku wychodziły cztery ulice. Pozostałe ulice tworzyły układ szachownicowy.

W 1395 roku Wielki Mistrz Krzyżacki Konrad von Jungingen potwierdził Białemu Borowi chełmińskie prawo miejskie. Położenie miasta z dala od utartych szlaków nie sprzyjało rozwojowi handlu a tym samym i rozwojowi grodu. W czasie wojny trzynastoletniej Biały Bór został zdobyty przez wojska polskie (w 1461 roku), a w 1466 włączony do Polski jako królewszczyzna w powiecie człuchowskim. W 1565 roku Biały Bór wraz z zamkiem nadany został przez króla Zygmunta Augusta braciom Mikołajowi i Szczęsnemu Konarskim. W 1645 roku miasto zniszczył wielki pożar. Również i w wiekach następnych gród niszczony był pożarami.

Biały Bór wraz z okolicznymi ziemiami należał do Polski do pierwszego jej rozbioru, by po 1772 roku przejść pod panowanie pruskie.

W 1945 roku Biały Bór leżący na linii umocnień Wału Pomorskiego jako ważny punkt obrony strategicznej wojsk niemieckich został w 80% zniszczony. Dokonało się nieodwracalne zniszczenie przede wszystkim zabudowy średniowiecznego centrum. Działania wojenne jak i późniejsze usuwanie skutków zniszczeń wojennych spowodowały całkowite zatarcie wszelkich śladów średniowiecznych elementów zabudowy miejskiej. Stąd też odszukanie śladów zamku średniowiecznego będzie możliwe tylko drogą systematycznych poszukiwań wykopaliskowych.

Kronika

XII/XIII wiek	— Na przesmyku między jeziorami Łobez i Bielsko rozwija się pomorska osada słowiańska.
1382 rok	— Biały Bór opanowują Krzyżacy i przekształcają w ośrodek miejski, nadając mu chełmińskie prawa miejskie.
1383 rok	— Krzyżacy budują zamek strażniczy.
1395 rok	— Wielki Mistrz Krzyżacki Konrad von Jungingen potwierdza prawo miejskie.
1410 rok	— Król Polski Władysław Jagiełło nadaje Bogusławowi VIII, księciu słupskiemu, Biały Bór.
XIV/XV wiek	— Biały Bór zostaje otoczony murami obronnymi.
1461 rok	— Podczas wojny trzynastoletniej Biały Bór zostaje zdobyty przez wojska polskie.
1466 rok	— Biały Bór zostaje włączony do Polski.

BOBOLICE — województwo koszalińskie

zamek biskupi

W Bobolicach znajdował się zamek warowny, wzniesiony w XIII wieku przez biskupów kamieńskich. Pierwsze wzmianki źródłowe o nim pochodzą z 1339 roku.

Bobolice usytuowane były na ważnym szlaku handlowym wiodącym z Poznania na wybrzeże bałtyckie. Ośrodek ten odgrywał od dawna ważną rolę polityczną i gospodarczą. Już w okresie wczesnośredniowiecznym istniało tu dość znaczne skupisko osadnicze, o czym świadczą odkryte podczas badań archeologicznych pozostałości dwóch grodów wczesnośredniowiecznych oraz bogate przygrodowe osadnictwo otwarte.

Jedno z tych grodzisk znajduje się w dzisiejszym parku miejskim przekształcone w miejski stadion sportowy, drugie usytuowane jest około 2 km na północ od miasta, nad rzeką Chociel.

Po raz pierwszy Bobolice wymieniane są w źródłach w roku 1262, w dokumencie, w którym biskup Herman z Kamienia Pomorskiego darowuje klasztorowi w Bukowie Morskim dziesięciny, między innymi z czterech łanów w Bobolicach. Dokument ten nie określa jeszcze bliżej charakteru miejscowości.

W XIII wieku Bobolice są znaczną osadą targową i rzemieślniczą, obsługującą szlak handlowy z Kołobrzegu do Człuchowa. W 1339 roku część terenu Bobolic przy zamku została odkupiona przez biskupa kamieńskiego Fryderyka von Eickstädt od dotychczasowych właścicieli rodów von Wedel, von Spennig i von Sanitz. Z aktu kupna—sprzedaży wynika, że Bobolice w tym czasie musiały być znaczną osadą, skoro określone zostały w dokumencie jako — c i v i t a s. W następnym roku tj. w 1340, tenże biskup kamieński Fryderyk dokonuje formalnej lokacji miasta Bobolice na prawie lubeckim.

Nadzwyczaj skąpe wzmianki źródłowe jak i brak reliktów

materialnych nie pozwalają dziś na określenie lokalizacji, wyglądu, wielkości i charakteru zamku w Bobolicach.

Z zachowanego przekazu wynika, że na południe od miasta znajdować się miał zamek wzniesiony na terenie starego grodu, wzmiankowany w 1339 roku. Inny przekaz pisany dotyczący zamku w Bobolicach pochodzi z 1545 roku, kiedy to ówczesny właściciel miasta zobowiązywał mieszkańców Bobolic do pomocy przy budowie zamku. Jedynym zachowanym materiałem

Ryc. 4. Bobolice, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

ikonograficznym zamku w Bobolicach jest mapa Lubinusa z 1618 roku. (Ryc. 4).

Widoczną w lewym krańcu winiety miasta Bobolic sylwetę kilkukondygnacyjnej okazałej budowli z wysokimi szczytami, stromym dachem i górującą nad nim wieżą przykrytą kopułą — można uważać za XIV-wieczny zamek. Potwierdzeniem tego mogą być czytelne na rysunku ślady umocnień w postaci dookolnej fosy i muru otaczającego całość budowli. Nie zachowały się żadne wzmianki dotyczące upadku, zburzenia czy rozebrania zamku.

Nie jest wykluczone, że relikty zamku w Bobolicach zostały całkowicie zniszczone i zatarte podczas budowy w XX wieku stadionu sportowego, zlokalizowanego, jak już wspomniano, na

terenie grodziska wczesnośredniowiecznego, usytuowanego w południowej części miasta nad rzeką Chociel, którego morfologia do dzisiaj jest widoczna w terenie.

Kronika

1262 rok	— Bobolice wymienione po raz pierwszy w źródłach pisanych.
1339 rok	— Biskup kamieński Fryderyk von Eickstädt kupuje od rodu von Wedel część ziemi przy zamku, miasteczko i ziemię bobolicką.
1340 rok	— Bobolice otrzymują prawa miejskie
1444 rok	— Biskup Zygfryd sprzedaje zamek i miasto Micksowi Massowowi za 5 tysięcy marek
1467 rok	— Hrabia Ludwik von Eberstein wykupuje zamek i część miasta, sprzedając je w dwa lata później w ręce prywatne.
1505 rok	— Miasto wykupuje biskup kamieński
1512 rok	— Biskup Marcin sprzedaje zamek i miasto braciom Szymonowi i Henningowi Lode.
1531 rok	— Biskup Erazm z Kamienia sprzedaje zamek i miasto Markowi Puttkamerowi.
1545 rok	— Zamek i miasto odkupuje od Marka Puttkamera Jurgen Massow. Pomoc mieszkańców przy budowie zamku.
1577 rok	— Massowowie sprzedają zamek i miasto biskupowi kamieńskiemu Kazimierzowi.

BYTÓW — województwo słupskie

zamek zakonu krzyżackiego

Zachowana do dziś potężna bryła zamku krzyżackiego w Bytowie góruje nad miastem jako relikt dawnej świetności i potęgi zakonu krzyżackiego. Zamek na przestrzeni wieków był świadkiem burzliwych dziejów Polski, a także Pomorza, którego losy w tej części nierozerwalnie wiążą się z historią narodu polskiego.

Ziemia bytowska, która do końca XIII wieku należała politycznie do obszarów państwa polskiego, w okresie rozdrobnienia dzielnicowego przeszła pod panowanie książąt Pomorza Gdańskiego i wchodziła w skład kasztelanii słupskiej. Na przełomie XIII/XIV wieku w wyniku podbojów brandenburskich znalazła się wraz z ziemią słupską i sławieńską pod panowaniem margrabiów brandenburskich. W 1316 roku, dzięki zwycięstwu księcia zachodniopomorskiego Warcisława IV nad Brandenburgią, ziemie te wraz z Bytowem zostały odebrane Brandenburgii i włączone do księstwa Wołogoskiego. Książę Warcisław IV podarował Bytów w 1321 roku swemu marszałkowi dworu Henningowi Behrowi. Jego synowie sprzedali gród bytowski w 1329 roku zakonowi krzyżackiemu. W 1329 roku Krzyżacy utworzyli tu urząd włodarza.

Doceniając strategiczne położenie Bytowa na rubieżach państwa zakonu Krzyżacy postanowili wybudować tu potężną twierdzę, która miała strzec granic ich posiadłości i panować nad przebiegającym tędy ważnym traktem handlowo-komunikacyjnym, łączącym państwo krzyżackie z terenami etnicznie niemieckimi, z cesarstwem niemieckim na zachodzie, skąd napływała pomoc militarna i materialna dla zakonu.

Tak więc w latach 1390—1405 Krzyżacy wznoszą w Bytowie potężny zamek gotycki o wysokich walorach obronnych, usytuowany na wzniesieniu położonym w południowo-wschodniej części miasta, nie sprzężony z jego fortyfikacjami. Rezydował w

nim wysoki urzędnik zakonu — prokurator podlegający bezpośrednio wielkiemu mistrzowi w Malborku.

Nieliczne wzmianki źródłowe wspominają o istnieniu w Bytowie wcześniejszego „castrum" — zamku, którego jednak lokalizacji nie sposób dziś bez szczegółowych badań archeologicznych ustalić i zlokalizować. Być może, że pierwotny zamek, o którym wspominają źródła z 1329 roku, zbudowany był na obecnym wzgórzu zamkowym.

Ryc. 5. Bytów, woj. Słupsk. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

Wraz z zamkiem rozwija się osada rzemieślniczo-handlowa, która w 1346 roku otrzymuje miejskie prawa chełmińskie.

Zamek w Bytowie wzniesiony pod kierunkiem budowniczego zakonu Mikołaja Fellensteina jako jedna z ostatnich twierdz krzyżackich, uwzględniał w swym założeniu najnowsze osiągnięcia ówczesnej techniki militarnej. Miał on być zarazem siedzibą okręgu administracyjnego zakonu jak i militarnym punktem obronnym przy zachodniej granicy państwa krzyżackiego.

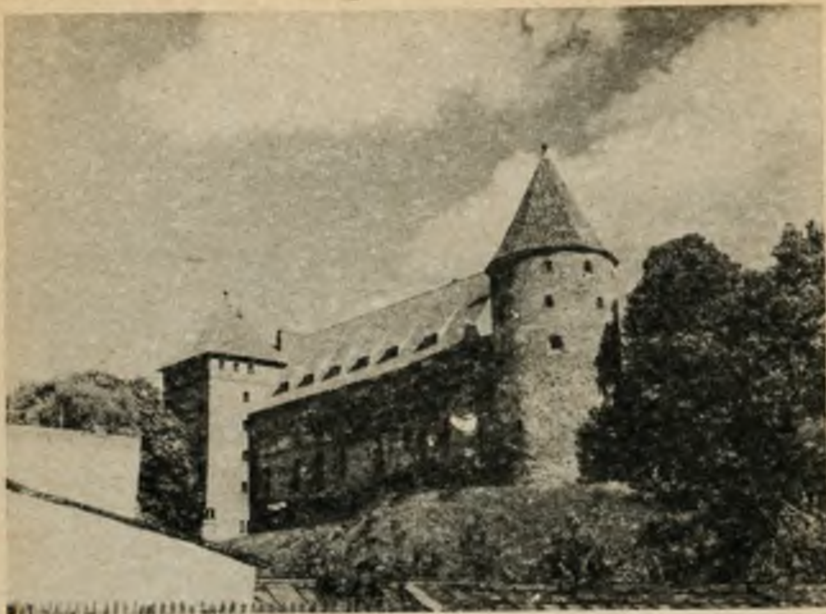
Budowa zamku przypada na okres panowania wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, Konrada von Jungingena (1393—1407)

Ryc. 6. Bytów, woj. Słupsk. Widok miasta i zamku wg sztychu XIX w. Fot. F. J. Lachowicz.

oraz zarządcy Bytowa, Jakuba von Reinacha. Zamek bytowski jest najmłodszym i najbardziej okazałym, po zamku Wielkiego Mistrza z Malborku, obiektem architektonicznym krzyżackiej sztuki budowlanej końca XIV wieku. Jest on też jednym z najlepiej zachowanych obiektów zamkowych architektury krzyżackiej na Pomorzu Środkowym.

Zamek w Bytowie jest pierwszym, w którym zerwano z obowiązującymi schematami klasztoru warownego. Według zachowanych rachunków, zawartych w zapiskach malborskiej księgi Tresslera z 1399 roku, można stosunkowo dokładnie określić poszczególne etapy budowy zamku. Zbudowany został na sztucznie usypanym wzniesieniu, pierwotnie dopasowanym do kształtu zamku. Budowla zamkowa założona na planie prostokąta, obwiedziona wysokim murem kurtynowym posiadała w czterech narożnikach trzy baszty okrągłe, zwane Polna (narożnik południowo-wschodni), Różana (narożnik południowo-zachodni), Młyńska (narożnik północno-wschodni) oraz wieżę na planie kwadratowym w narożniku północno-zachodnim (Ryc. 5, 6, 7).

Ryc. 7. Bytów, woj. Słupsk. Widok zamku od strony wschodniej. Fot. F. J. Lachowicz.

Zachowane wieże mają na niższych kondygnacjach otwory strzelnicze, jak można przypuszczać przystosowane już do ręcznej broni palnej. Jest to zwiastun tych zmian, które nastąpiły w późniejszych latach następnego okresu rozwoju urządzeń obronnych.

Głównym budynkiem zamkowym był wielki trzykondygnacyjny podpiwniczony dom zakonny przy murze północno-zachodnim. Wnętrze jego, jednotraktowe, dostępne było bezpośrednio z dziedzińca, z którego można było dostać się do piwnic i na parter, na piętra zaś z krużganku. Na wysokie poddasze wchodzono spiralną klatką schodową, umieszczoną w narożniku południowo-zachodnim. Pomieszczenia posiadały sklepienia kolebkowe. Na I piętrze znajdował się refektarz z piecem oraz sala namiestnika Wielkiego Mistrza. Oświetlenie do pomieszczeń dostarczały wąskie okna, umieszczone na zewnątrz zamku, jak i od strony dziedzińca. Pod krużgankami biegły wąskie piwniczki. Na parterze w niewielkich komorach mieszkali zapewne knechtowie, na piętrze zaś rycerze zakonni. Wjazdu do zamku broniła wewnętrzna

brama, umieszczona w środku północno-wschodniego muru obronnego. Mury kurtynowe, za wyjątkiem północnego, do połowy XIX wieku nie posiadały okien. Luki strzelnicze biegły w koronie murów zewnętrznych zamku co 1,5 m. Wzdłuż murów kurtynowych biegły chodniki straży zamkowej, które były najprawdopodobniej przykryte dachem dla osłony przed deszczem. Baszty narożne, wysunięte przed lico kurtyn, stanowiły doskonałe punkty obserwacji i obstrzału. Kondygnacje najniższe, ciemne, przeznaczone były na cele więzienne. Otwory strzelnicze w basztach służyły do zwalczania nieprzyjaciela z bliskiej odległości. Pierwotnie skrzydło mieszkalne gotyckie przykryte było dwuspadowym dachem ceramicznym, a baszty i wieża dachem namiotowym pokrytym dachówką.

Gotycki zamek zbudowany był z kamienia narzutowego w partiach piwnic i murów obwodowych oraz z cegły w częściach gotyckich o układzie polskim. Baszty posiadały dekoracje zędrówek o układzie zrębowym i nieregularnym. Na środku dziedzińca znajdowała się studnia. Całość wzgórza zamkowego otoczona była sztucznie wykopanymi fosami.

Gotycki zamek w Bytowie, jedna z ostatnich warowni zakonu krzyżackiego, wyraźnie odbiega od ustalonego typu zamku średniowiecznego, uwzględniając w swym założeniu zmienione warunki obrony przystosowany do nowej broni palnej.

Po bitwie pod Grunwaldem w 1410 roku, Bytów wraz z zamkiem przechodzi na krótko pod zwierzchnictwo Polski. Po pierwszym pokoju toruńskim w 1411 roku zostaje z powrotem oddany Krzyżakom.

Zamek bytowski w związku z upadkiem znaczenia zakonu krzyżackiego w szybkim czasie podupada pod względem stanu technicznego. Spowodował to m.in. najazd husytów w 1433 roku, kiedy to w czasie oblężenia budowla została poważnie uszkodzona. Wspomina o tym list z 1451 r. namiestnika z Bytowa do wielkiego mistrza w Malborku.

Po wybuchu powstania Związku Miast Pruskich w tzw. wojnie 13-letniej w 1454 roku, zamek bytowski poddał się mieszczanom gdańskim, którzy w 1455 roku przekazali go Kazimierzowi Jagiellończykowi. W zamian za zasługi w walce z Krzyżakami król polski oddał zamek księciu słupskiemu Erykowi II. Jednakże słabo broniony zamek w Bytcwie w 1460 roku ponownie wpadł w ręce zakonu krzyżackiego. Ostatecznie, w wyniku korzystnego dla

Polski drugiego pokoju toruńskiego w 1466 roku, ziemia bytowska wraz z zamkiem zostaje wcielona do Polski i przekazana następnie przez Zygmunta I Starego jako lenno księciu pomorskiemu Erykowi II. Odtąd Bytów należał do książąt pomorskich aż do śmierci ostatniego z rodu Gryfitów w 1637 roku. Zamek w Bytowie w tym czasie był siedzibą kasztelana. Od 1526 roku zamek stał się jedną z rezydencji książąt zachodniopomorskich. Pierwotny charakter zamku zachował się bez zmiany w czasach przynależności do księstwa zachodniopomorskiego. Służył on jako siedziba zarządcy okręgu, a zarazem jako ważna twierdza wojskowa.

W obrębie średniowiecznego dziedzińca wzniesiono wówczas szereg budowli w stylu renesansowym. W 1500 roku książę Bogusław X umocnił obronność zamku bytowskiego według wymogów nowożytnej techniki wojennej. Dokonano również wiele zmian w zakresie obwałowania zamku w duchu nowożytnych fortyfikacji ziemnych. Nasypy ziemne uzyskały wówczas lekko wyniesione bastiony narożne z podjazdami dla dział. Przekopano drugą fosę od strony wschodniej, czyli od bramy wjazdowej do zamku. Przebudowana brama wjazdowa pełniła również funkcję wartowni.

Także w układzie wewnętrznym zamku dokonano poważnych zmian architektonicznych. W 1570 roku miała miejsce renesansowa rozbudowa zamku, której zadaniem było przystosowanie go na książęcą rezydencję. Wzniesiono wówczas nowe skrzydło mieszkalne przy murze południowo-wschodnim — zwane domem książęcym — oraz kancelarię przy murze południowo-zachodnim. W 1623 roku przy narożniku północnym skrzydła wschodniego wzniesiony został przez księcia Bogusława XIV dom dla wdów książęcych.

Po wygaśnięciu w 1637 roku dynastii książąt zachodniopomorskich — Gryfitów, ziemia bytowska wraz z zamkiem przypadła królowi polskiemu zgodnie z układem lennym zawartym w 1526 roku.

W wyniku wojen szwedzkich w połowie XVII wieku zamek zostaje opanowany w 1656 roku przez wojska szwedzkie. Odstępujący Szwedzi wysadzają część budowli zamkowych m.in. wieżę kwadratową, palą skrzydło książęce oraz baszty narożne — Polną i Różaną. Zachowane rysunki i plany z roku 1688 pozwalają

ustalić rozmiary zniszczeń dokonanych przez najeźdźców szwedzkich.

Po pierwszym rozbiorze Polski w 1772 roku, Bytów wraz z całym Pomorzem przypada Prusom. Zamek po zniszczeniach wojennych, częściowo tylko użytkowany, popada coraz bardziej w ruinę.

Dopiero w latach 30-tych XX wieku ówczesne władze niemieckie zainteresowały się obiektem przekazując go związkom młodzieżowym. Rozpoczęte w 1937 roku prace budowlane przerwane zostały w wyniku wybuchu II Wojny Światowej. Zamek, mimo licznych zmian budowlanych i architektonicznych jakie przechodził na przestrzeni dziejów dokonywanych przez kolejnych użytkowników, zachował jednak w zewnętrznym wyglądzie swój obronny, gotycki charakter (Ryc. 6, 7).

8 marca 1945 roku Bytów i ziemia bytowska wracają do macierzy. Władze państwowe i konserwatorskie przystąpiły po wyzwoleniu do zagospodarowania opuszczonego i poważnie zdewastowanego zabytku.

W latach 1958—1962 przeprowadzono w zamku niezbędne prace zabezpieczające. Wykonano inwentaryzację i przygotowano plany kapitalnego remontu wraz z adaptacją zamku na cele użyteczności publicznej.

Trwające od 1968 roku prace konserwatorskie mają za zadanie przywrócenie świetności budowli i przeznaczenie jej na cele kulturalno-turystyczne.

W odbudowanym skrzydle północnym znalazło pomieszczenie Muzeum Zachodnio-Kaszubskie z bogatymi zbiorami kultury ludowej Kaszubów bytowskich i dokumentami ich walki o polskość. W skrzydle wschodnim urządzono bibliotekę miejską i czytelnię, a w skrzydle południowym w tzw. Domu Książęcym hotel oraz restaurację i kawiarnię wraz z zapleczem gospodarczym.

Kronika

1294 rok	—	Bytów należy do książąt zachodniopomorskich.
1294—1317 rok	—	Bytów należy do Nowej Marchii.
1317—1321 rok	—	Bytów przejmuje książę Warcisław IV z Wołogoszczy.
1321—1329 rok	—	Bytów jest własnością marszałka księcia Warcisława IV Henninga Behra.
1329 rok	—	Krzyżacy tworzą urząd włodarza na zamku.

1346 rok	— Lokacja miasta na prawie chełmińskim.
1396—1405 rok	— Budowa nowego zamku przez Krzyżaków.
1329—1410 rok	— Bytów wraz z zamkiem w rękach Krzyżaków.
1410—1411 rok	— Król Polski Władysław Jagiełło oddaje Bytów z zamkiem księciu Bogusławowi VIII.
1411—1455 rok	— Po pierwszym pokoju toruńskim Bytów znów należy do Krzyżaków.
1454—1460 rok	— Zamek i miasto zajmują w imieniu króla Kazimierza Jagiellończyka gdańszczanie.
1460 rok	— Miasto zdobywają Krzyżacy.
1460—1466 rok	— Bytów wykupuje książę Eryk II.
1466—1637 rok	— Bytów należy do książąt zachodniopomorskich w Szczecinie.
1570 rok	— Zbudowane zostaje skrzydło książęce zamku.
1623 rok	— Wzniesiono tzw. dom wdowi.
1637—1772 rok	— Bytów należy do Polski.
1656 rok	— Zamek zajmują i niszczą szwedzkie wojska.
1772—1945 rok	— Bytów wraz z zamkiem należy do państwa pruskiego.
1854—1858 rok	— Przebudowa i adaptacja zamku na więzienie.
1930—1937 rok	— Rozpoczęto częściową rekonstrukcję i odbudowę zamku z przeznaczeniem dla potrzeb młodzieży.
1970 r.	— Pełna rekonstrukcja i odbudowa zamku z przeznaczeniem na Muzeum Zachodnio-Kaszubskie, bibliotekę miejską oraz hotel i restaurację.

CZAPLINEK — województwo koszalińskie

zamek zakonu templariuszy

Według źródeł pisanych znajdują się tu pozostałości XIII-wiecznego zamku, wzniesionego przez rycerski zakon templariuszy. Z relacji źródłowych wynika, że w roku 1286 książę Wielkopolski Przemysł II nadał templariuszom znaczne obszary ziem położonych na pograniczu pomorsko-wielkopolskim, wokół jeziora Drawskiego od Starego Drawska na północy, aż do Machlin na południu — celem zagospodarowania ich na rzecz księcia Wielkopolskiego, a także do obrony północno-zachodnich granic Polski przed narastającą agresją brandenburską — margrabiów askańskich. Na centralną siedzibę otrzymanych dóbr templariusze wybrali istniejącą starą osadę Czaplinek, której nadają nazwę Tempelborch, a całym otrzymanym dobrom — komandorii tempelburskiej. W 1291 roku templariusze nadają Czaplinkowi prawa miejskie — magdeburskie i w tym czasie najprawdopodobniej rozpoczęli budowę zamku.

Krótkotrwały pobyt templariuszy na słabo zaludnionych obszarach wokół jeziora Drawsko spowodował, iż siedziba komendanta templariuszy nie miała monumentalnej formy. Nie udało się też do chwili obecnej ustalić lokalizacji zamku templariuszy w Czaplinku. Miał on wznosić się w miejscu, gdzie dzisiaj znajduje się stary kościółek pod wezwaniem św. Trójcy. Prawdopodobnie była to budowla drewniana, otoczona palisadą i umocniona wałem ziemnym. Inne wzmianki w literaturze lokalizują zamek na wysokim południowo-wschodnim brzegu jeziora Drawskiego.

Przeprowadzone w 1965 roku przez koszalińskich archeologów rozpoznawcze badania archeologiczno-architektoniczne na obu wzniesieniach nie przyniosły jednoznacznie rozstrzygających rezultatów. Problem ten można będzie rozwiązać definitywnie

jedynie drogą szerokopłaszczyznowych badań archeologiczno-architektonicznych na terenie miasta Czaplinka.

Przyjąć należy, że zamek został zbudowany na sztucznie usypanym wzniesieniu, którego ślady zachowały się w okolicy kościoła pod wezwaniem św.Trójcy. Przy nim został założony prostokątny rynek, wokół którego osiedlali się sprowadzani osadnicy — dając początek miastu.

Po rozwiązaniu zakonu templariuszy w 1312 roku cała ich posiadłość, w tym i komandoria czaplinecka, została przekazana w 1345 roku zakonowi rycerskiemu joannitów. Joannici, podobnie jak templariusze, mieli przede wszystkim służyć Polsce i bronić jej północno-zachodnich rubieży granicznych. W tym czasie Tempelburg (Czaplinek) był nadal siedzibą komandorii, którą joannici postanawiają umocnić zamkami strażniczymi. Od północy, przed Pomorzanami, zabezpieczają swoje posiadłości jak i siedzibę — Czaplinek — potężnym zamkiem w Starym Drawsku (Drahimiu), a od południa niewielkim zamkiem w Machlinach.

Komandoria czaplinecka odgrywała szczególnie ważną rolę polityczną w latach 1337—1371, na które przypada okres pełnej na tym terenie samodzielności joannitów. Starali się to wykorzystać dla swoich celów Wittellsbachowie, dążąc poprzez układy z joannitami do wyrugowania z tych terenów wpływów Polski. Zmierzali oni do militarnego i politycznego podporządkowania sobie tych terytoriów z uwagi na przebiegający tędy ważny trakt komunikacyjny łączący Brandenburgię z państwem Zakonu Krzyżackiego.

Skutecznie zapobiegł temu Kazimierz Wielki, który w 1368 roku przyłączył Czaplinek do Polski. Niemniej jednak nieustanne niepokoje i zatargi nadgraniczne między Brandenburczykami, Pomorzanami, joannitami i Koroną Polską doprowadziły w 1376 roku do wyprawy odwetowej Księcia Szczecińskiego Świętobora I przeciwko wojewodzie Czarnkowskiemu z Człopy i związanym z nim joannitom. W wyniku najazdu Świętobora I doszło do spalenia okolic Człopy i zburzenia zamku joannitów w Czaplinku. Od tego czasu komandoria joannicka w Czaplinku przestaje istnieć. Rycerze zakonni pozostają jedynie na zamku w Starym Drawsku (Drahimiu).

Wzmianki źródłowe, zawarte w lustracji dóbr ziemskich, wspominają, iż w roku 1565 zamek w Czaplinku był już opuszczony — w stanie ruiny.

Władysław Jagiełło po usunięciu w 1407 roku joannitów z zamku w Starym Drawsku (Drahimiu) i z ziem komandorii czaplineckiej — utworzył polskie starostwo drahimskie z siedzibą na zamku w tymże — Starym Drawsku. Odtąd Czaplinek wchodzi w obręb starostwa drahimskiego, które pozostawało w granicach Polski do pierwszego rozbioru w 1772 roku. Od tego też czasu źródła pisane nie wspominają już o losach zamku w Czaplinku.

Kronika

do XIII wieku	— Na terenie Czaplinka istnieje osada słowiańska
1286 rok	— Przemysł II Książę Wielkopolski nadaje zakonowi templariuszy osadę Czaplinek i ziemie położone wokół górnej Drawy i jeziora Drawsko.
1291 rok	— Wymienia się po raz pierwszy Czaplinek jako posiadłość templariuszy.
1291 rok	— Budowa zamku przez templariuszy i ustanowienie komandorii w Czaplinku.
1334 rok	— Wymieniani są dwaj właściciele Czaplinka — Herman Roden i Wiskinus von Vorbeke.
1345 rok	— Ludwik Brandenburski za zgodą biskupa kamieńskiego oddaje joannitom zamek i miasto Czaplinek.
1368 rok	— Margrabia brandenburski Otto na mocy układu drawskiego oddaje Kazimierzowi Wielkiemu komandorię z Czaplinkiem i zamkiem.
1376 rok	— Świętobór I książę szczeciński podczas walki z Czarnkowskim i joannitami niszczy zamek w Czaplinku.
1407 rok	— Król Polski Władysław Jagiełło, po zdobyciu zamku w Starym Drawsku i usunięciu joannitów, tworzy z komandorii tempelburskiej starostwo drahimskie z siedzibą na zamku w Starym Drawsku.
1565 rok	— Wzmianka, że zamek w Czaplinku nieczynny i zdewastowany.

CZARNE — województwo słupskie

zamek zakonu krzyżackiego

Miasto Czarne swe powstanie zawdzięcza zbudowanemu tu w XIV-tym wieku zamkowi krzyżackiemu. Starą, słowiańską nazwę miasto wzięło od rzeki Czarnej zwanej obecnie Czernicą. Zamek krzyzacki został zbudowany w latach 1395—1403. W ciągu XV wieku był on prawdopodobnie dalej rozbudowywany, szczególnie po lokacji miasta. Podlegał on komturowi człuchowskiemu i stanowił wazny punkt strategiczny dla zakonu, broniący jego posiadłości w najbardziej wysuniętej na zachód części państwa krzyżackiego.

Zamek w źródłach historycznych określany mianem „Wildhaus" założony był w bardzo dogodnych warunkach terenowych na lewym brzegu rzeki Czernicy wśród rozlewisk i błot. Jego zadaniem było panowanie na zachodniej rubieży państwa zakonu krzyżackiego, strzec i bronić waznego traktu łączącego Pomorze Zachodnie z Pomorzem Gdańskim, panując nad skrzyżowaniem dróg i przeprawą przez rzekę Czernicę.

Przy zamku istniała w XIV wieku osada, która w roku 1395 przywilejem Wielkiego Mistrza Konrada von Jungingena otrzymała prawa miejskie i herb na którym umieszczono młot, gwiazdę i księżyc. W ten sposób powstał sprzężony układ wzajemnie się warunkujący zamek — miasto. Miasto, jakkolwiek przylegało do zamku od strony południowej, nie było jednak włączone w obręb wspólnych obwarowań, nie było opasane murami obronnymi.

Miasto lokacyjne było bardzo korzystnie usytuowane pod względem obronnym i komunikacyjnym. Położone podobnie jak zamek na lewym brzegu rzeki Czernicy, chronione było przez nią od zachodu, a od południa i wschodu dopływem Czernicy, płynącym w głębokim wąwozie — od północy zaś wjazdu do

miasta bronił zamek. Poza tym miasto, jak wspominają wzmianki historyczne, bronione było wałem ziemnym i fosami.

Czarne i okoliczne ziemie, leżące na pograniczu polsko-pomorskim były areną licznych wydarzeń i zmagań państwa polskiego z naporem i agresją niemiecką, szczególnie ze strony zakonu krzyzackiego i Brandenburgii.

Po zwycięstwie Polski nad Krzyżakami pod Grunwaldem w 1410 r. Czarne wraz z zamkiem nadał Władysław Jagiełło w dożywotnie użytkowanie księciu pomorskiemu Bogusławowi VIII, sprzymierzonemu z Koroną. Jednakże sytuacja polityczna Pomorza nie pozwoliła Bogusławowi przejąć tych dóbr w swoje posiadanie. W wyniku wojny 13-letniej w roku 1454 miasto wraz z zamkiem zajęły wojska polskie — przekazując je następnie Erykowi II, księciu słupskiemu. Z jego ramienia tutejszym komendantem został Konrad Massow, zamordowany tu później przez wojska krzyzackie, które złupiły miasto i zdobyły zamek.

W wyniku ostatecznego zwycięstwa nad Krzyżakami w 1466 roku Czarne zostaje przyłączone do Polski. Odtąd było osobnym starostwem polskim i wraz z Białym Borem nadawane było przez króla polskiego w dzierżawę zasłużonym rodom pomorskim. W pierwszej połowie XVI wieku starostami w Czarnem byli członkowie rodu pomorskich Knutów, a po nich Konarscy. W połowie XVI wieku Zygmunt August przekazał Czarne braciom Szymonowi i Mikołajowi Konarskim, którzy zbudowali na zamku dom mieszkalny. Lustracja dóbr królewskich z 1565 roku podaje dokładny opis Czarnego, a zamek nazywa „Amersztynem". Starostowie polscy władali zamkiem i miastem od 1466 roku do XVII wieku. Wzmianka źródłowa z 1630 roku wspomina o użytkowaniu zamku przez starostę Stanisława Sapiehę.

W 1627 roku zamek w Czarnem odegrał poważną rolę w wojnie szwedzkiej. Doszło tu do zwycięskiej bitwy wojsk polskich pod dowództwem hetmana Koniecpolskiego nad Szwedami.

W 1772 roku Czarne opanowane zostało przez Prusaków. Zamek tracił coraz bardziej na znaczeniu militarnym i niszczał. Wzmianka z 1830 roku wspomina zamek już jako ruinę (Ryc. 8). Zbudowany w XIX wieku na terenie zamku pałac całkowicie zatarł resztki dawnych założeń zamkowych. Przeprowadzone po drugiej Wojnie Światowej remonty pałacu dokonały dalszych zniszczeń reliktów zamkowych, łącznie z niwelacją związanych z zamkiem fos ziemnych i wałów.

Ryc. 8. Czarne, woj. Słupsk. Widok na fragment murów zamkowych. Fot. F. J. Lachowicz.

Obecny stan zachowanych ruin zamku utrudnia w poważnym stopniu odtworzenie jego pierwotnego wyglądu. Na podstawie zachowanych reliktów (Ryc. 8) wydaje się, że zamek zbudowany był na planie nieregularnego wieloboku, zbliżonego do trapezu, z czterema wieżami oraz wjazdem od strony południowo-wschodniej. Budowle pierwotnego zamku (nie zachowane) przylegały zapewne do murów od wewnątrz. Zachowane resztki muru obwodowego o wymiarach około 120 m długości i 70 szerokości, usytuowane były dłuższą osią równolegle do rzeki Czernicy. Dziś jest jeszcze dostrzegalny obwód murów (Ryc. 8) za wyjątkiem jego północnego odcinka, który został całkowicie zniszczony i zrównany z ziemią. Wjazd do zamku prowadził zapewne od południowego wschodu. Dziś w miejscu tym można dostrzec części zarysu przypuszczalnej prostokątnej bramy wjazdowej, która była zapewne również basztą obronną. Pozostałości dwóch dalszych baszt są dostrzegalne na obwodzie murów (Ryc. 8). W południowym narożniku znajduje się najlepiej zachowana okrągła baszta, zbudowana z kamienia i cegły, która w dolnej części

przyfundamentowej w planie wewnętrznym posiada zarys kwadratowy. Dzisiaj jej wysokość sięga około 6 m. W północnym narożniku zamku znajdował się ośmioboczny budynek, który w 1968 roku został zniwelowany w części naziemnej. Był on prawdopodobnie dawnym donżonem, zwany też stołpem — dużą murowaną wieżą, służącą jako ostateczny punkt obrony zamku podczas oblężenia. Budowla ta do czasów rozbiórki nosiła ślady licznych przebudowań adaptacyjnych w XIX wieku. Z przebiegu charakterystycznego załamania murów na wprost wieży bramnej wynika, iż mogła się tu znajdować czwarta wieża obronna. Za murami od południa i wschodu dostrzegalne są jeszcze zachowane zarysy fos.

Kronika

XIV wiek	— W Czarnem istnieje zamek krzyżacki zwany „Wildhaus". Zamek podlega komturowi w Człuchowie.
1395 rok	— Wielki mistrz krzyżacki Konrad von Jungingen wydaje przywilej na założenie miasta.
1456 rok	— Czarne przyłącza się do powstania miast pruskich
1466 rok	— Po pokoju toruńskim Czarne uznane zostaje za starostwo niegrodowe.
1630 rok	— Na zamku rezyduje starosta Stanisław Sapieha.
1653 rok	— wielki pożar miasta.
1659 rok	— Zdobycie i złupienie miasta przez Szwedów pod wodzą Adolfa-Jana, brata króla szwedzkiego Karola-Gustawa.
1830 rok	— Wzmianka o zamku jako ruinie.
XIX w. (1850)	na terenie zamkowym wzniesiono pałac

CZŁOPA — województwo pilskie

zamek rycerski

Na podstawie wzmianek historycznych przyjmuje się, iż na terenie Człopy istniał w średniowieczu zamek rycerski położony na sztucznym wzniesieniu wśród podmokłych łąk. Jednakże w chwili obecnej nie można ustalić ściślej lokalizacji zamku i określić jego wyglądu.

Człopa jest jedną z najstarszych miejscowości na ziemi wałeckiej, jest wzmiankowana w źródłach historycznych już w XI wieku, a w 1245 roku występuje w tych źródłach jako miasto.

Powstanie swoje zawdzięcza nadaniom księcia Wielkopolskiego, Przemysła II, rodowi Nałęczów w 1280 roku. Ich zadaniem było przeciwstawianie się próbom ekspansji i nieprzerwanemu rozwojowi terytorialnemu Marchii Brandenburskiej w XIII wieku. Umacniając swą władzę na terenach pogranicza pomorsko-wielkopolskiego położonych na północ od Noteci, Przemysł II chciał w ten sposób przy pomocy osadnictwa rycerskiego z Wielkopolski położyć kres ekspansji brandenburskiej na północno-zachodnie rubieże państwa polskiego.

Nałęczowie otrzymawszy znaczne posiadłości ziemskie w tej części Pomorza przystąpili do ożywionej działalności osadniczej, zasiedlając je elementem polskim. Na główną siedzibę swych posiadłości obrali Człopę — gród który początkami sięga odległych czasów wczesnośredniowiecznych, położony przy starym szlaku prowadzącym z Wielkopolski na Pomorze.

Rodzina Nałęczów-Czarnkowskich zbudowała tu zamek, o którym, jak już wspominaliśmy, z braku ważnych przesłanek historycznych nie można dziś nic więcej powiedzieć. Nie jest wykluczone, iż śladem po średniowiecznym zamku, może być (jak to wykazały badania archeologiczne przeprowadzone w 1962 roku) grodzisko stożkowate. Położone jest ono w odległości 2 km

na południowy zachód od miasta wśród rozległych łąk i bagien, w pobliżu ujścia rzeki Doszli do jeziora Kamień. Grodzisko zachowało się do naszych czasów w postaci sztucznego nasypu na planie kolistym, dochodzącego do 6 m wysokości, którego obwód sięga blisko 400 m, a średnica całego wzniesienia wynosi przeszło 100 m. Całość wzniesienia otoczona była dookoła sztucznym wałem ziemnym i fosą, których ślady dostrzegalne są do dziś. Stożek wznosi się 15 m nad otaczający go teren. Uzyskany podczas badań archeologicznych materiał źródłowy w postaci ułamków naczyń glinianych pozwala datować obiekt na XIII—XIV wiek. Chronologia ta jest zbieżna z historycznymi wzmiankami źródłowymi, mówiącymi o budowie zamku przez Nałęczów. Odsłonięte podczas prac archeologicznych intensywne warstwy spalenizny zdają się wskazywać, iż gród — zamek zbudowany był w konstrukcji drewnianej.

Na podstawie analizy wzmianek źródłowych wynika, iż w czasie walk przygranicznych na przestrzeni XIII—XIV wieku między Nałęczami-Czarnkowskimi, a margrabiami brandenburskimi Człopa znalazła się w rękach niemieckich rycerzy z rodu Wedlów. Dopiero w roku 1368 Człopa wraz z zamkiem zostaje zajęta przez Kazimierza Wielkiego i włączona do Polski. W czasie późniejszych zatargów między wojewodą Janem Czarnkowskim z Człopy, a księciem szczecińskim Świętoborem I w roku 1378, Człopa odparła najazd i oblężenie wojsk książęcych, co świadczy o ówczesnych silnych walorach obronnych grodu. Przykładem tego może być relacja Janka z Czarnkowa mówiąca o tym wydarzeniu: — „W tym samym nieszczęśliwym roku 1378 książę Starego Szczecina Świętobór, przy pomocy starogardzian i innych miast, zabrawszy liczny zastęp wojska podstąpił wraz z całym taborem koni i wozów pod miasto Człopa. Z powodu suszy fosy miejskie były wyschnięte i wojska z łatwością postąpiły pod same blanki Człopy rąbiąc siekierami bale wału, próbowali najeźdźcy wedrzeć się do miasta, jednak dzielna obrona mieszczan i rycerstwa odparła wszelkie szturmy. Doznawszy ciężkich strat, książę szczeciński odstąpił oblężenia i za pośrednictwem Wedla zawarł zawieszenie broni aż do rana. Nazajutrz wojsko swe podzielił na dwie części i po splądrowaniu okolicznych wsi odstąpił od Człopy". — (wg Kronika Janka z Czarnkowa: — Monumenta Poloniae Historica. T. II. Lwów 1872., s. 683).

Zamek w Człopie został zniszczony przez Krzyżaków w 1406 roku podczas jednego z wielu konfliktów zbrojnych, jakie miały miejsce na pograniczu między Polską a Krzyżakami. Po bitwie grunwaldzkiej w 1411 roku Człopa ponownie znalazła się w granicach państwa polskiego, chociaż jeszcze wielokrotnie narażana była na konflikty zbrojne z Krzyżakami. Dopiero po pokoju toruńskim w 1466 roku ziemia wałecka wraz z Człopą znalazła się w granicach państwa polskiego.

Po śmierci ostatnich z rodów Czarnkowskich w 1777 roku, Człopa była kolejną własnością wielkich rodów magnackich: — Lanckorońskich, Gembickich, Naramowskich, Irańskich, Szembeków i Sułkowskich. W 1772 roku po pierwszym rozbiorze Polski Człopa znalazła się pod zaborem pruskim.

Po zniszczeniu zamku przez Krzyżaków w 1406 roku, brak już późniejszych wzmianek na temat jego odbudowy. Nie zachowały się do naszych czasów żadne ślady, co uniemożliwia jego ścisłą lokalizację w terenie, nie ma też możliwości odtworzenia jego wyglądu i wielkości. Wydaje się, że nie był on przez Czarnkowskich odbudowany.

Istniejące w Człopie grodzisko stożkowate, które może być reliktem zamku rycerskiego Nałęczów, z powodu niedostatecznych źródeł historycznych, a przede wszystkim braku badań archeologicznych — na obecnym etapie naszej wiedzy nie może być jednoznacznie wiązane z zamkiem średniowiecznym. Uzyskany podczas badań sondażowych materiał zabytkowy na grodzisku można odnieść chronologicznie do czasów istnienia zamku w Człopie. Rozstrzygnięcie tej kwestii może nastąpić jedynie w drodze szczegółowych badań archeologicznych i historycznych.

Kronika

XII, XIII w. — W Człopie istnieje gród wczesnośredniowieczny.

1245 rok — Człopę określa się mianem miasta.

1280 rok — Człopę wraz z okolicznymi ziemiami otrzymuje możny ród Nałęczów.

XIII/XIV w. — Nałęczowie wznoszą tu zamek prawdopodobnie drewniany.

1350 rok — Człopa wymieniana jest jako jedna z najsilniejszych siedzib rodu Nałęczów-Czarnkowskich.

1368 rok — Kazimierz Wielki przyłącza do Polski Człopę wraz z ziemią wałecką.

1378 rok — Najazd na Człopę księcia szczecińskiego Świętobora I.

1406 rok — Zamek w Człopie zostaje zniszczony podczas walk zbrojnych z Krzyżakami.

CZŁUCHÓW — województwo słupskie

zamek zakonu krzyżackiego

W mieście znajdują się na przesmyku między dwoma jeziorami — Człuchów Duży i Człuchów Mały — pozostałości potężnego zamku zakonu krzyżackiego.

Ziemia Człuchowska od najdawniejszych czasów stanowiła część Pomorza Gdańskiego. Rozwijające się tu we wczesnym średniowieczu osadnictwo oparte było o grody i osady otwarte, nie obronne, występujące zwykle w pobliżu grodów. Jak wykazały badania archeologiczne, w rejonie Człuchowa istniało dość zwarte osadnictwo słowiańskie, o czym świadczą zachowane tu pozostałości osad otwartych i grodzisko datowane na IX—XI wiek.

W XIII wieku osada człuchowska, wraz z kilkoma innymi wsiami, około 1290 roku została nadana przez księcia pomorskiego Mściwoja II przedstawicielowi możnej rodziny rycerskiej z Wielkopolski — Mikołajowi z Ponieca.

Rejon człuchowski był od najdawniejszych czasów ważnym terenem, na którym krzyżowały się główne drogi prowadzące z północy na południe kraju i z zachodu na wschód. Przebiegające tędy ważne szlaki komunikacyjne służyły rozwojowi handlu, jak też pełniły rolę ważnych szlaków strategicznych. Z ważnych dróg handlowych wymieniana jest w dokumentach tzw. „via magna", prowadząca z Wielkopolski nad morze. Przebiegała ona od Poznania przez Gniezno, Gąsawę, Żnin, Kcynię, Nakło, dalej przez Człuchów, Miastko, Słupsk, Sławno aż do Darłowa nad Bałtykiem.

O ziemie te toczyły się liczne walki, prowadzone pomiędzy książętami pomorskimi, Piastami, jak też, szczególnie w połowie XIII i XIV wieku, przez Brandenburgię i Zakon Krzyżacki.

Dominacja polityczna Krzyżaków na Pomorzu Gdańskim doprowadziła do znanej w historii wypadku zdradzieckiego napadu zakonu krzyżackiego na Gdańsk w 1309 roku, w wyniku którego opanowane zostało przez nich całe terytorium księstwa gdańskiego. Fakt ten zadecydował też o dalszych losach ziemi człuchowskiej.

Krzyżacy, zarówno drogą walk zbrojnych jak i drogą kupna, powiększali swoje terytoria między innymi o ziemie leżące w rejonie Świecia — ówczesnego księstwa świeckiego, w skład którego wchodził również i Człuchów.

W wyniku transakcji handlowej między zakonem, a właścicielami Człuchowa, synami Mikołaja z Ponieca (ostatniego kasztelana na Szczytnie) — Człuchów odsprzedany został Krzyżakom w 1312 roku za sumę 250 grzywien.

Dogodne położenie Człuchowa w miejscu z natury obronnym, na ważnym szlaku komunikacyjnym wiodącym z Prus do Brandenburgii i z Wielkopolski nad morze zadecydowało o tym, że nowi władcy postanowili tu zorganizować centrum administracyjne i militarne. Bliskość granic z Polską i księstwem zachodniopomorskim nakazywała im szczególne umocnienie węzła człuchowskiego.

Na miejsce budowy zamku wybrano teren o wysokich walorach obronnych, położony na wysokim półwyspie między jeziorami Człuchów Duży i Człuchów Mały. Długość półwyspu wynosiła 1 km, a szerokość od około 100 do 500 metrów. Jak wynika z zachowanych dokumentów, w latach 1320 — 1367 zbudowano w tym miejscu potężny zamek, drugą co do wielkości warownię krzyżacką po Malborku. W nim znalazła się siedziba komtura i konwentu krzyżackiego.

Niewiele jest źródeł dotyczących początków budowy zamku. Z zachowanych wzmianek historycznych należy wnosić, że intensywne prace budowlane na zamku człuchowskim przebiegały po 1325 roku. Do czasu zbudowania zamku w Człuchowie komturowie krzyżaccy siedzibę swoją mieli na zamku w Świeciu i w latach 1323—1326 komturia człuchowska i świecka połączone były unią personalną z siedzibą w Świeciu. Z przekazów historycznych wynika, że pierwszy komtur krzyżacki zamieszkiwał na zamku w Człuchowie od 1332 roku. O zakończeniu głównych prac budowlanych na zamku może świadczyć data poświęcenia przez biskupa kaplicy wybudowanej tu w 1365 roku.

Potężny zespół zamkowy zlokalizowany był u nasady półwyspu

w jego części najwęższej i składał się z zamku właściwego, zwanego wysokim, w którym znajdowała się siedziba komtura i konwentu krzyżackiego oraz z trzech dalszych członów obronnych, zwanych przedzamczami, mieszczących zaplecza gopodarcze komturii, które w późniejszej lustracji określono mianem przygródków. Cały zespół składający się z zamku właściwego oraz przedzamczy: zachodniego, północnego i wschodniego — otoczony był potężnymi murami kamienno-ceglanymi. Dodatkowo broniony był trzema głębokimi, sztucznie wykonanymi fosami, przecinającymi w poprzek półwysep i łączącymi się z wodami obu jezior — Człuchów Duży i Człuchów Mały. Fosy te oddzielały poszczególne części zamku stwarzając dodatkowe umocnienie całego zespołu zamkowego.

Nie jest nam znany wygląd najwcześniejszego zamku gotyckiego, z braku dostatecznych wzmianek źródłowych i materiałów ikonograficznych, ale szczegółowa lustracja zamku z 1565 roku i 1748 roku pozwalają na bardzo dokładne zrekonstruowanie wyglądu warowni człuchowskiej. Dużą pomocą w tym względzie są też wyniki archeologiczno-architektonicznych badań wykopaliskowych, jakie przeprowadzili na tym obiekcie w latach 1960—1971 archeolodzy koszalińscy i toruńscy.

Centralnym elementem wieloczłonowego zespołu warownego był czterokondygnacyjny zamek wysoki, zbudowany z cegieł na kamiennych fundamentach, założony na planie kwadratu o wymiarach 47,5 x 47,5 m, z potężną wieżą narożną tzw. d o n - z o n e m, usytuowaną na prawo od bramy wjazdowej w narożniku północno-zachodnim (Ryc. 9).

Zamek wysoki obudowany był czterema skrzydłami mieszkalnymi o czterech kondygnacjach, z krużgankami tworzącymi wewnętrzny arkadowy dziedziniec. Podczas badań archeologicznych w 1971 roku odsłonięto właśnie przy skrzydle południowym trzy cokoły filarów krużganka, z których każdy składał się z czterech dużych ciosanych głazów kamiennych. Pomiędzy filarami stwierdzono fragmenty dobrze zachowanej posadzki ceglanej. Sam dziedziniec wyłożony był brukiem kamiennym z dwoma bruzdami ściekowymi. Na dziedzińcu miała też znajdować się studnia. Wszystkie skrzydła zabudowy zamkowej były podpiwniczone, co zostało potwierdzone badaniami archeologicznymi w 1964 i 1971 roku, dzięki którym w skrzydle wschodnim i południowym odsłonięte dobrze zachowane piwnice z gotyckimi

sklepieniami ostrołukowymi i beczułkowatymi. Do piwnic od strony dziedzińca prowadziły po trzy schodki ceglane. W skrzydle północnym obok wieży znajdowała się brama wraz z przejazdem na dziedziniec. Tutaj też mieściła się wartownia zamkowa.

W części parterowej zabudowy zamkowej znajdowały się pomieszczenia gospodarcze z kuchnią, piekarnią, browarem, młynem itp., oraz pomieszczenia dla służby zamkowej. W skrzydle północnym na piętrze znajdowała się dwukondygnacyjna kaplica zamkowa, której uroczyste poświęcenie z okazji ukończenia budowy zamku nastąpiło w 1365 roku. Piętra skrzydła wschodniego zajmowały sypialnie i sala obrad tzw. kapitularz. W skrzydle tym mieścił się też refektarz. Cały zamek wysoki ogrzewany był centralnie przewodami powietrznymi z kuchni i piwnic, podobnie jak w Malborku. Ponad pomieszczeniami znajdowało się półpiętro wyrównujące całość budowli, a ponad nim znajdowało się poddasze, w którym mieściły się pomieszczenia wykorzystywane na magazyny broni, odzieży, zboża itp. Na poddaszu mieściły się też ganki strzelnicze biegnące dookoła obwodowych murów obronnych. Wszystkie skrzydła mieszkalne nakryte były wysokimi dachami siodłowymi.

Nad zamkiem wysokim górowała potężna wieża obronna (ryc. 9). Zbudowana była na planie ośmiobocznym z cegły na fundamentach kamiennych. Posiadała ona znaczną wysokość, dochodzącą do 40 m wysokości, z wejściem umieszczonym 16 m nad poziomem dziedzińca prowadzącym z sąsiedniego budynku — skrzydła zachodniego. Przykryta była pierwotnie wysokim i stromym dachem stożkowatym. Wieża obronna zwana inaczej s t o ł p e m lub d o n ż o n e m była ostatnim punktem obrony załogi zamku. Z tego też względu przystosowana była do odparcia najcięższych ataków i długotrwałych oblężeń. Posiadała wyjątkowo masywne, pozbawione okien mury pięciometrowej grubości, pozwalające załodze prowadzić obronę nawet po zdobyciu właściwego zamku. Miała ona 11 kondygnacji nadziemnych oraz dwie kondygnacje piwniczne w podziemiu, gdzie miała też znajdować się studnia z wodą pitną oraz lochy więzienne, w których trzymano skazańców. Komunikacja wewnątrz wieży odbywała się dawniej za pomocą schodów, które znajdowały się w murze od strony południowo-wschodniej, tj. od strony zamku. W wyższych kondygnacjach znajdowały się pomieszczenia mieszkalne i obronne dla załogi. Ciekawy szczegół dotyczący omawia-

Ryc. 9 Człuchów, woj. Słupsk. Widok zamku od strony wschodniej. Fot. F. J. Lachowicz.

nej wieży daje opis zawarty w lustracji z 1565 roku, w którym czytamy: „Wierzch tej wieży jest bardzo wysoki, u którego jest bania wielka, pozłocista z krzyżem, w którym jest orzeł, insygnia Korony Polskiej".

P r z e d z a m c z e I czyli zachodnie — założone było na planie prostokąta, oddzielone od zamku wysokiego głęboką i szeroką fosą zachowaną do dziś. Od zachodu czyli od strony miasta biegła również głęboka fosa, która w czasach nowożytnych została zasypana i dziś jest niedostrzegalna. Przedzamcze otoczone było murem obronnym i dwiema basztami, zbudowanymi na planie kwadratu, usytuowanymi w narożnikach północno-zachodnim i południowo-zachodnim. Na przedzamczu tym zlokalizowane były stajnie i spichlerz, w późniejszym okresie także arsenał broni. Tutaj też znajdowała się studnia do pojenia koni. Komunikacja z zamkiem wysokim i miastem odbywała się poprzez fosę, za pomocą zwodzonych mostów.

P r z e d z a m c z e II czyli północne — było bezpośrednio związane z zamkiem wysokim i obwarowane wspólnym z nim murem. Wjazdu do drugiego przedzamcza broniła czworoboczna w rzucie

Ryc. 10. Człuchów, woj. Słupsk. Fragment muru obronnego na przedzamczu trzecim. Fot. F. J. Lachowicz

wieża, zwana skarbcem. Przedzamcze II oddzielone było od zamku wysokiego suchą fosą. Przez fosę do zamku przerzucony był most zwodzony. Przedzamcze II wraz z wysokim zamkiem oddzielone było od przedzamcza III również suchą fosą. Komunikacja między nimi odbywała się za pomocą mostu zwodzonego.

Przedzamcze III czyli wschodnie — zwane też Kujawami było największe ze wszystkich pozostałych. Mury obwodowe przedzamcza (Ryc.10) flankowane były od północy i południa czterema basztami: trzema czworobocznymi w rzucie od północy i jedną cylindryczną w narożniku południowo-wschodnim — zwaną „wieżą czarownic". Na przedzamczu III mieściły się zabudowania gospodarcze, chlewy, obory, stodoły, wozownie, browar itp. W południowym murze znajdowała się furtka prowadząca do położonej nad jeziorem łaźni. Strome zbocza, wzniesienia od południa, celem zabezpieczenia ich przed obsuwaniem się ziemi, pierwotnie obmurowane były polnymi kamieniami.

Zamek człuchowski uchodził za niezdobyty i warownia ta uważana była za najokazalszą i najmocniejszą po malborskiej w całym państwie krzyżackim. Zamek posiadał łącznie 11 bram oraz 9 baszt ustawionych w narożnikach i załamaniach murów. Budynki, które wchodziły w linie murów obronnych miały wzmocnione ściany zewnętrzne z niewielką ilością okien i innych otworów, aby zwiększyć obronność całej konstrukcji zamkowej.

Obok zamku rozwijała się osada, której w 1346 roku wielki mistrz krzyżacki Henryk Dusener nadał prawa miejskie. Przywilej miejski oparty był na prawie chełmińskim. Miasto średniowieczne nie posiadało murów obronnych ani fos.

Komturia człuchowska była źródłem niepokojów i częstych walk z Polską od początków swego istnienia aż do pokoju toruńskiego w 1466 roku, w którym potęga krzyżacka została złamana. Zamek człuchowski był bazą wypadową Krzyżaków na Polskę, leżał bowiem niedaleko granic Rzeczypospolitej na ważnym szlaku wojskowym, prowadzącym z Niemiec przez Nową Marchię do Prus. Ziemie w rejonie Człuchowa wraz z zamkiem stanowiły dla zakonu ważny punkt strategiczny, były one bowiem pomostem łączącym państwo krzyżackie z jego niemieckim zapleczem w Nowej Marchii i Brandenburgii oraz z resztą Niemiec. Zamek człuchowski odegrał złowrogą dla Polski rolę w czasie wielkiej wojny z Zakonem Krzyżackim w latach 1409—1411. Stąd czyniono najazdy na pograniczne tereny Polski.

Władysław Jagiełło w 1414 roku uderzył na Człuchów chcąc odciąć państwo krzyżackie od Niemiec, jednak bez rezultatu, gdyż zamek nie został zdobyty. Dopiero na początku wojny trzynastoletniej w 1454 roku, w wyniku pomyślnych dla Polski układów politycznych i wskutek osłabienia zakonu przez zamieszki wewnętrzne, a przede wszystkim dzięki powstaniu tzw. Związku Pruskiego Miast na terenie państwa krzyżackiego, wojskom polskim udało się zdobyć i opanować zamek w Człuchowie w 1454 roku. Odtąd na blisko 300 lat Człuchów związany był z Polską, a zamek człuchowski stanowił siedzibę starostów polskich.

W czasie wojen szwedzkich zamek po kilkumiesięcznej obronie załogi polskiej pod wodzą starosty Jakuba Wejhera został zdobyty w grudniu 1655 roku i poważnie naruszony. Odtąd jego rola jako strategicznej warowni coraz bardziej maleje. Na zamku jako siedzibie starostwa znajdowała się załoga, która pełniła funkcje policyjno—porządkowe i wojskowe.

W czasie pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku Ziemia Człuchowska wraz z zamkiem została włączona do państwa pruskiego. Prusacy przystąpili do systematycznej rozbiórki murów zamkowych. Po wielkim pożarze miasta w 1793 roku, większą część podniszczonych murów zamkowych rozebrano na materiał budowlany tak, że w roku 1811 zamek był już ruiną z zachowaną jedynie wieżą obronną. W latach 1824—1826 odbudowano na cele sakralne dawną kaplicę zamkową w skrzydle północnym. Obiekt ten zachował się do dnia dzisiejszego.

Po drugiej wojnie światowej władze Polski Ludowej wykorzystały zachowaną wieżę na cele użyteczności publicznej, umieszczając w niej stację retransmisyjną telewizji i polskiego radia. Pomieszczenia byłej kaplicy wykorzystywane są na masowe imprezy kulturalne, podobnie jak dziedziniec zamku wysokiego, który służy jako amfiteatr na prezentację letnich widowisk.

Do czasu powstania muzeum miejskiego w Człuchowie, w dawnej kaplicy na zamku mieściła się izba pamiątek związanych z historią dawną i najnowszą Człuchowa i jego okolic. Górująca nad miastem okazałą budowla zamkowa czeka pilnie na prace konserwatorskie.

Kronika

1290 rok	— Mściwoj II — książę gdański nadaje rejony Człuchowa Mikołajowi z Ponieca.
XIII i pocz. XIV w.	— Ziemia człuchowska jako składnik Pomorza Gdańskiego staje się własnością Przemysła II, a następnie Władysława Łokietka.
1312 rok	— Synowie Mikołaja z Ponieca sprzedają Człuchów Krzyżakom za sumę 250 grzywien.
1320—1365 rok	— Zostaje zbudowany i rozbudowany zamek krzyżacki w Człuchowie.
1323—1326 rok	— Komturia człuchowska i świecka połączone unią personalną z siedzibą w Świeciu.
1332 rok	— Na zamku w Człuchowie zamieszkuje pierwszy komtur krzyżacki.
1346 rok	— Wielki mistrz krzyżacki nadaje Człuchowowi prawa miejskie typu chełmińskiego.
1365 rok	— Poświęcenie kaplicy znajdującej się w północnym skrzydle zamku wysokiego.
1454 rok	— Zamek wraz z ziemią człuchowską wraca do Polski i staje się siedzibą starostów polskich.
1655 rok	— W czasie wojen szwedzkich zamek, po kilkumiesięcznej obronie wojsk polskich pod wodzą starosty Jakuba Wejhera, zostaje zdobyty.
1657 rok	— Szwedzi opuszczają zamek.
1659 rok	— Na zamku kwaterują wojska Bogusława Leszczyńskiego.
1683 rok	— Na zamku zbierała się szlachta kaszubska do wyprawy wiedeńskiej Jana Sobieskiego.
1772 rok	— Po pierwszym rozbiorze Polski ziemia człuchowska wraz z zamkiem zostaje włączona do państwa pruskiego.
1793 rok	— Po wielkim pożarze miasta, część podniszczonych murów zamkowych rozebrano na materiał budowlany.
1811 rok	— Zamek stanowi ruinę z zachowaną tylko wieżą obronną.
1824—1826 rok	— W północnym skrzydle odbudowano dawną kaplicę na cele kulturalne.

Starostowie polscy na zamku w Człuchowie

Szarlejski ze Ściborza Mikołaj — 13.XII.1355 — 1456
Z Danaborza Włodko — 13.XII.1455 — 1463
Dąbrowski Jerzy — 1463 — 19.VI.1478
Pieniążek Mikołaj — około 1481
Kościelecki Mikołaj — 19.XI.1484 — 19.XII.1484
Górski Andrzej — 30.V.1489 — 16.XI.1491

Kościelecki Stanisław — 11.VII.1493 —
Kościelecki Jan — 31.XII.1535 — poł. 1545
Górski Piotr — XII.1496 — II.1508
Zaremba Jan — II.1508 —
Serwilla Teodorczyk — 24.V.1508 — 27.III.1510
Leszczyński Rafał 10.VIII.1510 — 1519
Zaremba Jan — 10.VIII.1522 —
Czema (Zehmen) Achacy — 16.XII.1523 — 21.III.1530
Kościelecki Stanisław — 31.XII.1530 — XII.1534
Latalski Janusz — 22.II.1546 — 1557
Latalski Stanisław — 1557 — 1589
Tylicki Bartłomiej 4.X.1599 — 10.VII.1609
Wejher Ludwik — 16.XI.1611 — 1616
Wejher Jan — 1619 — 14.I.1626
Wejher Melchior — 1626 — 1643
Wejher Jakub — 1643 — 21.II. 1657
Wejherowa (Radziwiłłówna) Joanna Katarzyna — 21.II.1657—1658
Leszczyński Bogusław 1658—1659
Leszczyńska (Radziwiłłówna) Joanna Katarzyna 1659—1665
Radziwiłł Michał Kazimierz 14.XI.1668 — 1680
Radziwiłłowa (z Sobieskich) Katarzyna — 14.XI.1680 — 1683
Radziwiłł Jerzy — 1688 — 2.I. 1689
Radziwiłł Karol Stanisław — 1690 — 2.VIII.1719
Radziwiłłowa (Sanguszkówna) Anna 28.II.1720 — 1743
Radziwiłł Michał Kazimierz — 1744 — 15.V.1762
Radziwiłłowa (Mycielska) Anna — 15.V.1762 — 1771
Borch Jan — 20.IV.1771 — 1772

(Opracowanie wg P. Czaplewski — Senatorowie świeccy, podskarbowie i Starostowie Prus Królewskich 1454 — 1772 Toruń 1921)

DARŁOWO — województwo koszalińskie

zamek książęcy

Nad rzeką Wieprzą 2,5 km od jej ujścia do Bałtyku, położone jest malownicze miasto Darłowo o bardzo bogatej i burzliwej historii. Jest to jedno z najstarszych miast Pomorza Środkowego, w którym zachowały się do dziś widoczne ślady średniowiecznego rozplanowania układu urbanistycznego i architektonicznego. Tutaj też zachował się, jeden z najokazalszych na Pomorzu Środkowym, gotycki zamek książąt pomorskich położony na dawnej wyspie, otoczonej odnogami rzeki Wieprzy.

Najwcześniejsza historia tak miasta jak i zamku sięgająca początków XIII wieku, niełatwa jest dzisiaj do odtworzenia, z powodu braku źródeł historycznych i niedostatecznych badań archeologicznych. Wiemy, że przed nadaniem praw miejskich Darłowu jako grodowi książęcemu w roku 1270, a praw lubeckich w roku 1312 — istniał tu kasztel i kasztelania darłowska.

Badania archeologiczne przeprowadzone wokół Darłowa i w jego najbliższych okolicach doprowadziły do odkrycia stosunkowo bogatego osadnictwa historycznego, świadczącego o intensywnym zasiedleniu tego regionu przez Pomorzan, szczególnie w dobie wczesnego średniowiecza. Według skąpych wzmianek źródłowych, w rejonie Darłowa miał znajdować się warowny gród wczesnośredniowieczny. Jednakże badania terenowe nie potwierdziły istnienia tego grodu określanego często w literaturze przedmiotu jako „Dirlov", „Dirlova", „Darłów" i „Thirlov", którego lokalizację umieszcza się u ujścia Wieprzy do morza, w sąsiedztwie dzisiejszej szosy łączącej Darłowo z Darłówkiem, w odległości 2 km na północny wschód od dzisiejszego zamku.

Genezę zamku darłowskiego część badaczy wywodzi z wspomnianego XIII-wiecznego grodu kasztelańskiego.

Najstarszym dokumentem określającym Darłowo jako miasto — „civitas" — jest przywilej księcia Wisława II z Rugii, wnuka Świętopełka II, księcia gdańskiego, ówczesnego właściciela dóbr sławieńskich wraz z Darłowem, wystawiony 5 lutego 1271 roku klasztorowi Cystersów w Bukowie Morskim. Z tego faktu wysnuć można przypuszczenie, iż był to zapewne ośrodek wczesnomiejski, zlokalizowany przy grodzie książęcym, w którym miał istnieć pierwszy zamek.

W roku 1277, uważany za założyciela miasta i zamku w Darłowie Wisław II książę rugijski sprzedaje je Askańczykom. W roku 1281 książę Mściwoj II zdobywając zamki w Darłowie i Sławnie odbiera swoją ojcowiznę od Brandenburczyków. Po śmierci Mściwoja II w 1295 roku całe księstwo pomorskie przypadło w udziale Przemysłowi II Wielkopolskiemu, lecz niespodziewana tragiczna śmierć tego księcia doprowadziła do tego, że ziemia sławieńska i darłowska znalazły się we władaniu wojewody gdańskiego — Święcy (znaczny pomorski ród rycerski). Doprowadziło to do długotrwałych i uporczywych walk o te tereny pomiędzy Brandenburczykami, Święcami, Krzyżakami i książętami wołogoskimi.

Źródła pisane wspominają, iż Bogusław IV książę wołogoski wyprawił się na podbój Darłowa, ale nie opanował tych ziem. Zdołał jedynie spalić gród.

W roku 1300 spuścizna księcia Mściwoja II wraz z ziemiami pomorskimi przypada Wacławowi II królowi czeskiemu który w roku 1305 odstępuje je margrabiemu brandenburskiemu Ottonowi i Waldemarowi. Ci z kolei sprzymierzywszy się z synami wojewody Święcy oddają im w roku 1305 w lenno grody w Darłowie, Sławnie i Polanowie. Odtąd Święcowie stają się panami feudalnymi tych ziem.

Okres długoletnich krwawych walk i chaosu politycznego poważnie zniszczył miasto i pierwszy zamek w Darłowie, którego lokalizacja do dziś nie jest ustalona. Święcowie starają się po zniszczeniach wojennych ożywić miasto pod względem gospodarczym i obronnym poprzez ponowne nadanie mu w 1312 roku przywileju na prawie lubeckim. Przywilej ten stwarzał dogodne warunki do szybkiego rozwoju gospodarczego miasta. Uzyskało ono pierwsze umocnienia i fortyfikacje średniowieczne w postaci wałów ziemnych, fos oraz zaczątki obronnych bram miejskich. Z dokumentu wydanego przez Jaśka Święcę ze Sławna w 1327 roku wynika, że zamek stojący w pobliżu miasta został

odsprzedany mieszczanom darłowskim, którzy mieli go przebudować na miejską karczmę. Należy jednak przypuszczać, że mieszczanie pozostawili zniszczony zamek własnemu losowi.

W początkach XIV wieku, po ustąpieniu z tych ziem Brandenburczyków, rządy przejmują książęta zachodniopomorscy. W 1347 roku Święcowie uznają zwierzchność lenną księcia Bogusława V, a tym samym, miasto przechodzi pod panowanie książąt pomorskich.

Książę Bogusław V (1310—1373) doceniając strategiczne znaczenie, położenie i rosnącą rolę gospodarczo-polityczną rozwijającego się miasta Darłowa postanowił zbudować tu zamek przeznaczony na stałą siedzibę książęcą. Zakupił od mieszczan w roku 1352 teren dzisiejszej wyspy zamkowej wraz z przylegającym doń młynem, zapewniając sobie w ten sposób możliwość zbudowania tu obok miasta, warownej siedziby.

Ryc. 11. Darłowo, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg. mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

Zamek książąt pomorskich, zbudowany przez księcia Bogusława V w latach 1352—1372 na wyspie przyległej bezpośrednio do miasta od strony południowo-wschodniej, w swych głównych założeniach przetrwał do dnia dzisiejszego, mimo następującej wielokrotnej przebudowy i rozbudowy. (Ryc. 11. 12). Zamek ten

jak na to wskazują badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1965—1970, nie pokrywa się z lokalizacją pierwszego zamku, o którym mowa była wyżej, wzniesionego przez księcia Wisława II i Święców.

Budowa nowego zamku na wyspie Młyńskiej postępowała bardzo szybko dzięki szczególnemu zainteresowaniu nią samego księcia Bogusława V, tak, że w dwadzieścia lat później, w roku 1372, budowla była na tyle ukończona i reprezentacyjna, że w jej murach odbył się zjazd książąt zachodniopomorskich.

Pierwotny zamek wzniesiony z cegły, założony na planie prostokąta był nieregularnym czworobokiem o wymiarach 32 x 34 m, usytuowany po przekątnych w stosunku do stron świata. Posiadał wysokie 14—16-metrowe bezokienne zewnętrzne mury obronne, zakończone blankami otaczającymi dziedziniec zamkowy, zwieńczone obudowanym chodnikiem dla straży do którego prowadziły schody, umieszczone w grubości murów obronnych. W wysuniętej nieco, umieszczonej od strony północnej wieży znajdował się przejazd na teren zamkowy. W późniejszym okresie

Ryc. 12. Darłowo, woj. Koszalin. Widok zamku od strony rzeki Wieprzy. Fot. F. J. Lachowicz.

bramę wjazdową umocniono przedbramiem. Fundamenty tej budowli odkryte zostały podczas badań archeologicznych w 1970 roku. Ponad przejazdem w wieży bramnej znajdowała się kaplica, nad którą umieszczony był skarbiec oraz izba straży zamkowej ze strzelnicami.

Zamek w Darłowie, będący siedzibą książęcą jest typem zamku murowanego, usytuowanego na nizinie nie związanego z fortyfikacjami miejskimi. Charakteryzuje się on prostym, regularnym układem przestrzennym z wielką wieżą bramną. Stylowo nawiązuje do architektury zamków duńskich okresu średniowiecznego.

Pierwotne trzykondygnacyjne skrzydło mieszkalne mieściło się obok wieży po lewej stronie wjazdu. Komunikacja pomiędzy poszczególnymi poziomami odbywała się przez klatki schodowe poprowadzone w grubości murów. Kaplica zamkowa mieściła się w drugiej kondygnacji wieży. Zamek oddzielony od miasta murem łączył się z nim przez furtkę zamkową. Wyspa zamkowa otoczona odnogami rzeki Wieprzy podnosiła walor obronny budowli zamkowej.

Nowa rola przypadła zamkowi i miastu Darłowo w momencie podziału księstwa wołogoskiego w roku 1368 na dwie dzielnice — wołogoską i sławieńsko-słupską. W nowym układzie Darłowo zostaje wytypowane przez księcia Bogusława V na stolicę dzielnicy księstwa sławieńsko-słupskiego, w którym rządy obejmuje sam Bogusław V. Stąd też książę Bogusław V przygotował w Darłowie odpowiednią rezydencję książęcą. Zamek spełniał ważną rolę administracyjną i polityczną. Właśnie tu w 1372 roku na zamku w Darłowie na zjeździe książąt zachodniopomorskich Bogusław V dokonał ostatecznych formalności związanych z podziałem księstwa wołogoskiego.

Wzrost znaczenia zamku książęcego rzutuje na rozwój miasta Darłowa. W ciągu XIV wieku miasto bogaci się dzięki dobrze rozwijającemu się handlowi i gospodarce morskiej. Od 1412 roku Darłowo staje się członkiem Miast Związku Hanzeatyckiego. Miasto zostaje obwarowane murem ceglanym z trzema bramami wjazdowymi — Kamienną, Wieprzańską i Nową. Jedna z nich — Kamienna przetrwała do dnia dzisiejszego.

Po śmierci Bogusława V, w ciągu XV i XVI wieku podejmowano dalszą rozbudowę i prace związane z upiększaniem zamku.

Następni książęta pomorscy traktowali zamek w Darłowie już tylko jako rezydencję czasową. Na początku XV wieku książę Barnim V przeniósł swą siedzibę z Darłowa do Słupska.

Wnuk Bogusława V, książę Eryk I (1382—1459), urodzony na zamku w Darłowie w znacznym stopniu przyczynił się do dalszej rozbudowy zamku i rozwoju miasta Darłowa. Niezwykle to barwna i awanturnicza postać. Panuje blisko 40 lat na tronach Danii, Szwecji i Norwegii, utrzymuje przyjazne stosunki z Polską, a z Darłowem prowadzi ożywione kontakty handlowe, dzięki którym miasto znacznie się bogaci i rozwija. Po detronizacji osiada na pewien czas w Gotlandii na zamku w Visby, skąd prowadzi wypady rabunkowe przeciw swoim dawnym poddanym, szczególnie Szwedom i Duńczykom oraz statkom Hanzy. Zmuszony do opuszczenia Gotlandii książę Eryk I zwany przez ówczesnych „ostatnim Wikingiem Bałtyku" osiada na zamku w Darłowie, w którym spędza ostatnich 10 lat swego życia (1449—1459).

Wykazał on dużą troskę o darłowską posiadłość. Dokonał wielu ulepszeń w budowli zamkowej wznosząc między innymi drugą kondygnację w skrzydle mieszkalnym, a na parterze zbudował dużą salę tronową przykrytą sklepieniem gotyckim. Władca ten zbudował też na obecnym cmentarzu kaplicę gotycką pod wezwaniem św. Gertrudy. Również w Darłowie zasłynął on jako władca ekstrawagancki prowadzący hulaszczy tryb życia i popadający w częste konflikty z mieszkańcami miasta. Po zakończeniu burzliwego żywota został pochowany w kościele pod wezwaniem NMP.

Po śmierci Eryka I Darłowo przeszło ponownie w ręce książąt wołogoskich — konkretnie Eryka II. Zamek darłowski stał się siedzibą księżnej Zofii, separowanej żony Eryka II, która przez długie lata przebywała tu wraz z synem Bogusławem X, późniejszym księciem, który w roku 1478 zjednoczył pod swoją władzą całe Pomorze wraz z wyspą Rugią.

Księżna Zofia wraz z synem Bogusławem X przyczynili się do dalszej rozbudowy zamku jako reprezentacyjnej rezydencji książęcej. Podjęto budowę nieistniejącego obecnie skrzydła zachodniego, którą ukończono w 1480 roku. Skrzydło to o wymiarach 10,6 × 36 m było najbardziej reprezentacyjną częścią zamku. Miało ono trzy kondygnacje. Tu mieściły się najbardziej okazałe komnaty służące ku wygodzie mieszkańców. W ten sposób zamek w Darłowie z dwoma skrzydłami wschodnim i zachodnim oraz wieżą bramną stanowił zamkniętą całość z dziedzińcem wew-

nętrznym. Posiadał również system galeryjek i punktów strzelniczych.

W latach 1523—1538 książę Barnim II przebudował zamek gotycki na nowożytną rezydencję renesansową, przeznaczając ją na siedzibę zimową. Zamek otrzymał klatkę schodową w wieży południowej, a samą wieżę podwyższono do pięciu kondygnacji. Dokonano też pewnych zmian w rozbudowie i nadbudowie skrzydła wschodniego podwyższając je o dwa piętra. Od strony północno-zachodniej pod koniec XVI wieku został dostawiony do murów budynek bramny z nowym wjazdem na zamek od strony miasta. Zniesiono wówczas także blanki na wieży, a samą wieżę zwieńczono renesansowym hełmem.

Dalsi władcy zamku — książę Jan Fryderyk XII (1524—1600), Barnim XII (1549—1603), Kazimierz IX (1557—1605) ponownie wprowadzili pewne zmiany w architekturze budynku.

Po pożarze w 1624 roku odbudowę zamku i miasta podjął Bogusław XIV ostatni książę pomorski z rodu Gryfitów, łącząc z tym dalszą modernizację w stylu renesansowym. Zlikwidowano wówczas sklepienie gotyckie, zastępując je stropem, wybito w murze nowe okna, a wnętrza zostały przyozdobione renesansowymi sprzętami oraz drogocennymi obrazami Cranacha, Dürera i Holbeina. Kaplica zamkowa uzyskała słynny srebrny ołtarz wykonany przez wielkiego złotnika Jana Koervera z Brunszwiku według projektu H. Goltziusza z Harlemu oraz barokową ambonę, która zachowała się do dnia dzisiejszego. W XVIII wieku tereny zamkowe umocniono dodatkowo nowożytnymi fortyfikacjami ziemnymi typu bastionowego.

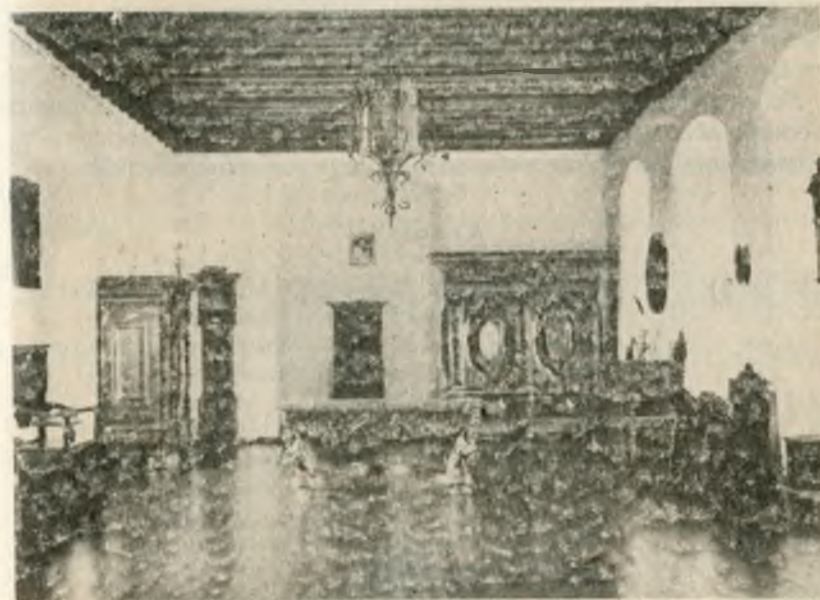
W ostatnich latach panowania Bogusława XIV podczas wojny trzydziestoletniej stacjonują kolejno w Darłowie wojska cesarskie i szwedzkie powodując dalsze zniszczenia w zamku i mieście.

Śmierć Bogusława XIV w 1637 roku pociągnęła za sobą rozbiór Pomorza. Po śmierci jego żony, księżny Elżbiety, w 1653 roku zamek przechodzi w ręce sukcesorów brandenburskich.

Następne pożary zamku w latach 1679 i 1680 i związane z tym próby odbudowy poważnie zniekształciły pierwotne założenia architektoniczne.

W końcu lat siedemdziesiątych XVIII wieku spłonęło całkowicie skrzydło zachodnie i poważnie ucierpiała cała budowla. Najlepiej zachowaną część zamku próbowano odbudować nie licząc się jednak z jego pierwotnym charakterem. Odtąd zamek wykorzystywany był na cele magazynowo-gospodarcze. W połowie XVIII wieku znajdował się tu magazyn solny, co w poważnym stopniu spowodowało dewastację skrzydła wschodniego w jego części parterowej — kaplicy. Później, w latach 1806—1807, mieścił się tu szpital wojsk francuskich, a następnie wykorzystywano pomieszczenia zamkowe na magazyn zbożowy, a nawet na więzienie.

W 1833 roku rozebrano mury skrzydła zachodniego i górną część skrzydła wschodniego przy wieży.

Ryc. 13. Darłowo, woj. Koszalin. Fragment ekspozycji na zamku. Fot. F. J. Lachowicz.

Przeprowadzony w 1930—1933 roku pobieżny remont skrzydła wschodniego zamku, przeznaczonego wówczas na muzeum — spowodował dalsze zatarcie starszych form gotyckich i renesansowych.

Po II wojnie światowej istniało tu nadal muzeum regionalne, jedno z ciekawszych na Pomorzu Środkowym z bogatymi zbiorami rzemiosła i sztuki pomorskiej, archeologii, etnografii i przyrody Bałtyku (Ryc. 13).

W 1970 roku decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie i Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie zamek

poddano generalnym zabiegom remontowo-konserwatorskim. Podstawowym celem rewaloryzacji było w jak największym stopniu przywrócenie budowli pierwotnego wyglądu, uwzględniającego najstarsze formy gotyckie. Plany rewaloryzacji opracowane zostały przez Politechnikę Warszawską, a sam remont prowadzony jest przez PP Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Szczecinie. Plany odbudowy w poważnym stopniu uwzględniają wszystkie zachowane źródła pisane i ikonograficzne, dawne plany i inne przesłanki historyczne, a także wyniki badań archeologiczno-architektonicznych, jakie przeprowadzono na tym obiekcie w latach 1965—1970.

Po zakończonym remoncie w zamku ponownie będzie miało siedzibę Muzeum Regionalne ze swoimi zbiorami i ekspozycjami dostępnymi dla licznie odwiedzających to miasto turystów.

Kronika

1280 rok	— Książę Pomorza Gdańskiego Mściwoj II zwany też Mszczuj II zdobywa zamek w Darłowie.
1327 rok	— Możny ród Święców, który włada ziemią darłowską przekazuje zrujnowany obiekt mieszczanom.
1352 rok	— Książę Bogusław V kupuje od mieszczan młyn i teren dawnej wyspy zamkowej.
1352—1372 rok	— Wzniesienie nowego zamku przez księcia Bogusława V.
1372 rok	— Zjazd na zamku książąt zachodnio pomorskich (Bogusław V, Warcisław V, Bogusław VI, Warcisław VI).
1449 rok	— Na zamku osiada książę Eryk I. Wznosi dru kondygnację skrzydła wschodniego.
1459 rok	— Zamek przechodzi we władanie księcia Eryka II.
1480 rok	— Mieszkająca na zamku małżonka Eryka II — księżna Zofia kończy budowę skrzydła zachodniego.
1493—1497 rok	— W latach tych na zamku przebywa księżna Anna (córka Kazimierza Jagiellończyka) żona Bogusława X. Tutaj rodzi się jej pierwszy syn — Jerzy.
1538 rok	— Książę Barnim XI przekształca zamek na rezydencję zimową.
1569 rok	— Ziemia darłowska wraz z zamkiem przypada synowi Filipa I, księciu Janowi Fryderykowi.
1573 rok	— Zamek otrzymuje książę Barnim XII.
1589 rok	— Wielki pożar zamku.
1605 rok	— Po dwuletnim władaniu umiera kolejny posiadacz zamku, książę Kazimierz IX.
1606 rok	— Na zamku osiada książę Bogusław XIV. Rozpoczyna jego budowę i przebudowę.
1624 rok	— Pożar niszczy skrzydło kapliczne. Książę Bogusław XIV przy odbudowie zastępuje sklepienie stropami.
1627 rok	— W czasie wojny 30-letniej w zamku kwaterują wojska cesarskie.
1630 rok	— Darłowo wraz z zamkiem zdobywają Szwedzi.
1653 rok	— Umiera księżna Elżbieta, wdowa po Bogusławie XIV. Ziemię darłowską wcielono do Marchii Brandenburskiej.
1679—1680 rok	— Dwa pożary spowodowane uderzeniem pioruna dokonują bardzo poważnych zniszczeń zamku.
1689 rok	— Częściowa odbudowa zamku.
1750 rok	— W zamku urządzono magazyn solny.
1806—1807 rok	— W zamku mieści się francuski szpital wojskowy.
1833 rok	— Zburzenie do piwnic skrzydła zachodniego. Zniesienie muru obwodowego.
1850 rok	— W drugiej połowie XIX wieku w zamku mieści się więzienie; w kaplicy — magazyn zboża.
1931 rok	— Prace adaptacyjne przekształcają zamek na cele muzealne. W trakcie tych prac w 1934 roku przemurowano okna kaplicy.
1971 rok	— Przystąpiono do kapitalnego remontu zamku i jego adaptacji na cele muzealne.
1988 rok	— Zakończenie wieloletnich prac remontowych i oddanie obiektu na cele muzealne.

DEBRZNO — województwo słupskie

zamek zakonu krzyżackiego

W Debrznie, które miejskie prawa chełmińskie otrzymało w 1354 roku z nadania wielkiego mistrza krzyżackiego Winrycha Kniprode, miał istnieć według przekazów historycznych zameczek obronny. Debrzno zwane pierwotnie Friedland, a później Frydląd Pruski, leżało na ważnym szlaku komunikacyjnym. Tutaj krzyżowała się tzw. „droga margrabiów" ze szlakiem handlowym prowadzącym z Wielkopolski nad Morze Bałtyckie do Sławna i Słupska. Po zdobyciu przez zakon krzyżacki Pomorza Gdańskiego Krzyżacy wznieśli w pobliżu Debrzna niewielki zamek rycerski do obrony rubieży państwa zakonu. Jednym z administratorów na zamku, jak wzmiankują skąpe źródła historyczne, miał być Ludwik z Nakła. Nie zachowały się niestety żadne wzmianki o lokalizacji zamku i jego wyglądzie. Nie znana jest też data jego zniszczenia. Do dziś nie zachowały się po nim ślady na powierzchni ziemi.

KALISZ POMORSKI — województwo koszalińskie

zamek rycerski

Na terenie miasta, w jego części południowo-wschodniej, w otoczeniu starodrzewia parkowego wznoszą się ruiny pałacu, który jak wzmiankują źródła historyczne zbudowany został w miejscu średniowiecznego zamku gotyckiego, związanego z rycerskim rodem Wedlów. Wedlowie, jako lennicy książąt brandenburskich, na zdobytych terenach dawnego pogranicza wielkopolsko-pomorskiego otrzymali znaczne nadania ziemskie z równoczesnym prawem pobudowania na terenie dzisiejszego Kalisza Pomorskiego — zamku.

Kalisz Pomorski i jego okolice posiadają bardzo starą metrykę osadniczą, odnoszącą się do okresu wczesnego średniowiecza. W okresie wczesnofeudalnym Kalisz Pomorski leżący na terytorium pogranicza pomorskiego został podczas walk Bolesława Krzywoustego w latach 1102—1122 włączony w obręb państwa piastowskiego, jako ziemia należąca do dzielnicy wielkopolskiej. Odtąd pozostawał w zasięgu osadnictwa wielkopolskiego.

Kalisz Pomorski został po raz pierwszy wymieniony w źródłach pisanych w 1251 roku, w dokumencie księcia poznańskiego Przemysła I, z racji nadania praw miejskich i określony w dokumencie jako „Nova Calis".

Lokacja nowego miasta, jak wykazały badania archeologiczne, nie pokrywa się z miejscem istnienia grodu wczesnośredniowiecznego, który znajdował się w odległości 1,5 km na północny-zachód od lokowanego i dzisiejszego miasta. Wprawdzie niektórzy badacze skłonni są lokować gród wczesnośredniowieczny u nasady półwyspu jeziora Młyńskiego i z nim wiązać rozwój miasta średniowiecznego, jednakże na obecnym etapie badań bez szczegółowych poszukiwań archeologicznych kwestii tej definitywnie nie da się rozstrzygnąć.

Nowo lokowane miasto usytuowane zostało w bardziej dogodnym pod względem obronnym terenie, na przesmyku niewielkich jezior i stawów oraz rzeki Drawicy. W latach osiemdziesiątych XIII wieku Kalisz Pomorski był znacznym miastem na północno-zachodnich rubieżach Wielkopolski. Był siedzibą starosty dominusa Jana Kynstela (Konstela), podległego księciu wielkopolskiemu, Przemysłowi II. Jak można przypuszczać z przekazów źródłowych, zamieszkiwał on w grodzie, który być może był zalążkiem późniejszego zamku. Do 1303 roku Kalisz Pomorski był siedzibą urzędników księcia wielkopolskiego.

Po śmierci Przemysła II, w wyniku podbojów margrabiów brandenburskich ziem nad Gwdą i Drawą, w roku 1303 miasto zostaje opanowane przez Brandenburgię i włączone do Nowej Marchii. Dokument z dnia 14 września 1303 roku podpisany przez margrabiów Ottona, Konrada, Jana i Waldemara potwierdza przywileje miejskie Kaliszowi i nadaje mu prawo magdeburskie. Miasto nabiera odtąd znaczenia strategicznego, z uwagi na usytuowanie przy ważnej drodze margrabiów, łączącej Brandenburgię z Pomorzem Wschodnim i państwem krzyżackim.

Ryc. 14. Kalisz Pomorski, woj. Koszalin. Fragment elewacji frontowej zamku — pałacu. Fot. F. J. Lachowicz.

W 1336 roku Henryk von Wedel otrzymuje od margrabiego brandenburskiego przywilej na budowę zamku w Kaliszu. Wraz z zamkiem w latach 1336 do 1352 Kalisz intensywnie rozbudowuje się. Miasto zostaje obwarowane murami ceglano-kamiennymi, wzmocnionymi bramami i basztami prostokątnymi, otwartymi od strony miasta. Wjazdu do miasta strzegły dwie bramy. Na południowym zachodzie brama Recka, a na północnym wschodzie brama Kamienna. Zamek zlokalizowany został w obrębie obwarowań miejskich, w jej południowo-zachodniej części na wysokiej skarpie nad doliną rzeki Drawicy. Był to zamek murowany z kamienia i cegły, zbudowany w stylu gotyckim, jednotraktowy, podpiwniczony, na planie prostokąta o wymiarach 15 × 25 m. W wiekach późniejszych był wielokrotnie przebudowywany pod względem stylistycznym i architektonicznym (Ryc. 14).

Jak wykazały studia architektoniczne T. Domagały, najstarsza budowla była budynkiem jednopiętrowym z pomieszczeniami gospodarczymi znajdującymi się w części piwnicznej i mieszkalnej na parterze. Umieszczona na osi sień zapewniała bezpośrednią niezależną komunikację z umieszczoną od południa salą rycerską. Środkową, najcieplejszą w całym obiekcie salą zimową i izbą mieszkalną umieszczono w północnej części budynku. Kuchnia umieszczona była w piwnicy suteryny pod „salą zimową”, w której znajdowała się studnia — niezależne źródło zaopatrzenia w wodę. Schody, umieszczono zapewne na dłuższej ścianie wewnętrznej budynku, zapewniały sprawną komunikację dwóch głównych sal — reprezentacyjnej sali rycerskiej i sali zimowej. Piwnice nie posiadały bezpośredniego dostępu z zewnątrz co było podyktowane względami obronnymi. Piwnica pod salą rycerską była przesklepiona kolebką z ukrytymi górtami. Podobne sklepienia mieściły się zapewne nad piwnicami położonymi w części północnej budynku. Kuchnia i przestrzeń pod ziemią, ze względów użytkowych były przykryte prawdopodobnie płaskim stropem.

Odbudowa i modernizacja zamku w czasach renesansu zmieniła bryłę obiektu podwyższając go o jedną kondygnację. W elewacjach uporządkowano i powiększono otwory okienne. Wprowadzono charakterystyczne wystawki w dachu głównym, które wraz ze szczytami zostały bogato ozdobione zgodnie z zasadami renesansu.

Późniejsze liczne pożary i przebudowy zamku w Kaliszu Pomor-

skim doprowadziły do znacznych zmian i zatarcia wystroju pierwotnego stylu architektonicznego.

W roku 1350 panem zamku w Kaliszu Pomorskim jest Henning von Wedel, któremu w dniu 2 września 1350 roku margrabia Ludwik oddaje w lenno również miasto Kalisz Pomorski. W rękach Wedlów zamek pozostaje do 1374 roku, tj. do chwili odebrania przez margrabiego Zygmunta wójtostwa na zamku w Kaliszu Sulinowi von Wedel i oddania w lenno Henrykowi von Güntersberg. Samo miasto pozostaje w rękach Wedlów aż do 1408 roku.

W czasie wojen Polski z zakonem krzyżackim w 1409 roku, wojska polskie w odwet za spalenie przez Krzyżaków polskiego Wałcza, zdobywają i pustoszą zamek wraz z miastem, które było siedzibą krzyżackiego sprzymierzeńca — Henryka von Güntersberga.

W latach 1411—1435 Polacy trzykrotnie zdobywali i palili zamek i miasto. W połowie XV wieku został on odbudowany. W latach 1532—1577 Kalisz Pomorski padał ofiarą częstych pożarów. Szczególnie groźny pożar nawiedził miasto w 1577 roku, podczas którego najprawdopodobniej zniszczony został gotycki zamek wzniesiony przez Wedlów. Jego odbudowę podjęli Güntersbergowie. W nowym stylu wzniesiono w miejscu spalonego zamku gotyckiego rezydencję renesansową, która zatarła zupełnie jego dawne walory obronne.

Podczas wojny trzydziestoletniej w roku 1639 zamek został splądrowany przez wojska szwedzkie, ale sama budowla ocalała, o czym świadczy sztych Meriana z 1652 roku. Dopiero pożar w 1659 roku zniszczył ją w poważnym stopniu, a następny pożar w 1683 roku spustoszył również i miasto. Po tych pożarach zamek został przebudowany na barokową rezydencję z dwoma skrzydłami bocznymi z tzw. „cour d'honneur" od frontu, tzn. reprezentacyjny dziedziniec pałacowy, charakterystyczny dla architektury barokowej.

Od 1731 roku właścicielami zamku była rodzina von Goltzów. W wyniku rujnującego pożaru w 1771 roku, jaki nawiedził Kalisz Pomorski w nie notowanych dotąd rozmiarach, Goltzowie sprzedali wypaloną ruinę Ludwikowi von Beansorbe w 1775 roku.

Nowy właściciel rozpoczął rozbudowę zamku od skrzydła głównego. Budowa trwała do początków XIX wieku. Odbudowę drugiego ocalałego skrzydła południowego zrealizowano dopiero

w drugiej połowie XIX wieku. Wtedy też ocalałe mury pierwszej kondygnacji i stare fundamenty budowli zamkowej zostały wykorzystane do budowli pałacowej w stylu klasycyzmu prowincjonalnego, zacierając całkowicie pierwotny kształt zamku obronnego (Ryc. 14). Gotyckie relikty zachowały się tylko w niewielkich fragmentach piwnic.

Ostatnimi właścicielami pałacu i majątku ziemskiego w Kaliszu Pomorskim byli von Zulke.

W czasie ostatniej wojny, w 1945 roku obiekt został poważnie uszkodzony i po spaleniu uległ całkowitej dewastacji. W 1962 roku z inicjatywy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie przystąpiono do zabezpieczenia pozostałości poprzez nakrycie budowli prowizorycznym dachem oraz przystąpiono do szczegółowej inwentaryzacji zachowanych reliktów. Obiekt był w całości zdewastowany, z zerwanym dachem, bez stropów, ze zniszczonymi sklepieniami piwnic. Wnętrze zagruzowane. Przetrwał on jako budynek dwuskrzydłowy w rzucie podobny do litery „L", którego główne, najstarsze skrzydło usytuowane jest na osi północ—południe. Skrzydło boczne umieszczone jest od południa (zostało rozebrane w latach sześćdziesiątych). Elewacja frontowa zachowanego głównego korpusu zamku zwrócona jest ku wschodowi. Budynek główny jest podpiwniczony.

W 1983 roku z inicjatywy władz konserwatorskich w Koszalinie i miejskich w Kaliszu Pomorskim podjęto prace zmierzające do odrestaurowania i zagospodarowania obiektu wraz z adaptacją dla potrzeb kultury. Planuje się przeznaczyć go na siedzibę Miejskiej i Gminnej Biblioteki Publicznej. Prace projektowo-konserwatorskie i budowlane prowadzone są przez Pracownie Konserwacji Zabytków w Szczecinie. Poprzedzone one zostały studiami historycznymi oraz szczegółowymi badaniami archeologicznymi na terenie wzniesienia zamkowego. Przewidywany termin zakończenia prac konserwatorskich planuje się na schyłek lat osiemdziesiątych. Zamek w wyniku przeprowadzonych prac uzyska zewnętrzną bryłę barokową, z wyeksponowanymi elementami architektury gotyckiej.

Kronika

1251 rok — W dokumencie Przemysla I występuje pierwsza wzmianka o Kaliszu Pomorskim jako „Nova Calis".

1286 rok	—	Starosta Dominus Janusz zwany Kynstel — zarządza grodem w Kaliszu.
1303 rok	—	Kalisz siedzibą urzędników książąt wielkopolskich.
1303 rok	—	Kalisz opanowany przez Brandenburczyków i włączony do Nowej Marchii.
1336 rok	—	Henryk von Wedel otrzymuje od margrabiego przywilej na budowę zamku w Kaliszu.
1336—1352 rok	—	Miasto wraz z zamkiem rozbudowuje się i umacnia fortyfikacjami.
1350 rok	—	Margrabia Ludwik oddaje miasto w lenno Henningowi von Wedel, właścicielowi zamku.
1374 rok	—	Margrabia Zygmunt oddaje w lenno Henrykowi von Güntersberg wójtostwo ziem nad Notecią i Drawą z zamkiem w Kaliszu.
1409 rok	—	Wojska polskie pustoszą zamek wraz z miastem.
1411—1435 rok	—	W czasie wojen z Krzyżakami wojska polskie trzykrotnie zdobywają zamek i miasto.
1450 rok	—	Odbudowa zamku.
1532—1577 rok	—	Pożary miasta i zamku.
1577 rok	—	Pożar zamku gotyckiego.
XVI wiek	—	Właścicielami zamku i miasta są Güntersbergowie — Kaliscy.
1660 rok	—	Güntersbergowie odbudowują zamek w stylu renesansowym.
1652 rok	—	Została wykonana panorama Kalisza zamieszczona w dziele Meriana.
1639 rok	—	Zamek plądrują wojska szwedzkie.
1659 rok	—	Pożar zamku.
1683 rok	—	Pożar miasta i zamku.
1700 rok	—	Odbudowa barokowa zamku z dwoma bocznymi skrzydłami z tzw. „Cour d'honneur".
1731 rok	—	Zamek staje się własnością rodziny von Goltz.
1771 rok	—	Pożar miasta i zamku.
1775 rok	—	Ruinę zamku nabywa Ludwik von Beausorbe.
XIX wiek	—	Odbudowa głównego skrzydła zamku w typie pałacu klasycyzującego oraz budowa skrzydła południowego.
ok. 1944 rok	—	Ostatnimi właścicielami pałacu i majątku ziemskiego jest rodzina von Zulke.
1945 rok	—	W czasie działań wojennych obiekt uszkodzony i spalony.
1983 rok	—	Remont kapitalny zamku.

KARLINO — województwo koszalińskie

zamek biskupi

Karlino położone u ujścia Radwi do Parsęty, swój rozwój i znaczenie zawdzięcza dogodnemu usytuowaniu na szlakach handlowych oraz istniejącemu tu średniowiecznemu zamkowi — siedzibie biskupów kamieńskich.

Pierwsze wiadomości źródłowe o Karlinie zawarte są w informacji z 1159 roku, mówiącej o istniejącej tu komorze celnej, u przeprawy przez Parsętę. Pobierano tu cło, głównie od drewna transportowanego do kołobrzeskich warzelni soli. Po raz pierwszy nazwa miejscowości pojawiła się w dokumencie z 1299 roku w określeniu jednego z mieszkańców Karlina „Horn civis in Corlin".

W połowie XIII wieku w związku z nadaniami księcia szczecińskiego Barnima I dóbr ziemskich biskupom kamieńskim, część ziemi kołobrzeskiej wraz z Karlinem w roku 1247 staje się własnością feudałów kościelnych (biskupa kamieńskiego Wilhelma). Późniejsze ambicje biskupów kamieńskich, dążących do uniezależnienia państwa kościelnego od książąt szczecińskich, przyczyniły się do powstania miast lokowanych przez biskupów (Koszalin 1266, Maszewo 1278, Karlino 1299) oraz budowy zamków do obrony swoich posiadłości.

Dobra biskupstwa kamieńskiego w drugiej połowie XIII wieku powiększyły się do rozmiarów małego księstwa, zajmując blisko szóstą część ówczesnego księstwa zachodniopomorskiego. Do dóbr tych należały również Kołobrzeg, Białogard, Świdwin, Sianów, Polanów, Bobolice i Lipie.

Karlino z uwagi na swe dogodne położenie terytorialne nabiera znaczenia w dobrach biskupów kamieńskich, co znalazło wyraz w założeniu zamku w południowo-zachodniej części miasta usytuowanego w widłach Parsęty i Radwi. Miało to miejsce jak wskazują źródła pisane około 1308 roku. Za panowania biskupa kamień-

skiego Jana (1343—1370), Karlino wytypowane zostało na siedzibę feudalnej rezydencji biskupiej. Z polecenia tegoż biskupa Jana zostały podjęte prace przy budowie tu zamku murowanego.

W statutach kościoła kamieńskiego z 1380 roku wymienia się po raz pierwszy istnienie miasta wraz z zamkiem. Wynika to ze słów biskupa Filipa von Racberga, który zwraca uwagę na bardzo korzystne usytuowanie swojej posiadłości w Karlinie — castrum Corlinense cum civitate... Podczas walk biskupów kamieńskich z księciem Bogusławem VII, biskup Jan Brunon (1386—1394) w wyniku pożyczek zaciągniętych na prowadzenie wojny zmuszony był oddać w zastaw zamek w Karlinie mieszczanom kołobrzeskim. Podczas walk księcia z biskupami kamieńskimi w lecie 1409 roku Karlino zostało spalone przez wojska książęce, jednak zamek obronił się przed najazdem.

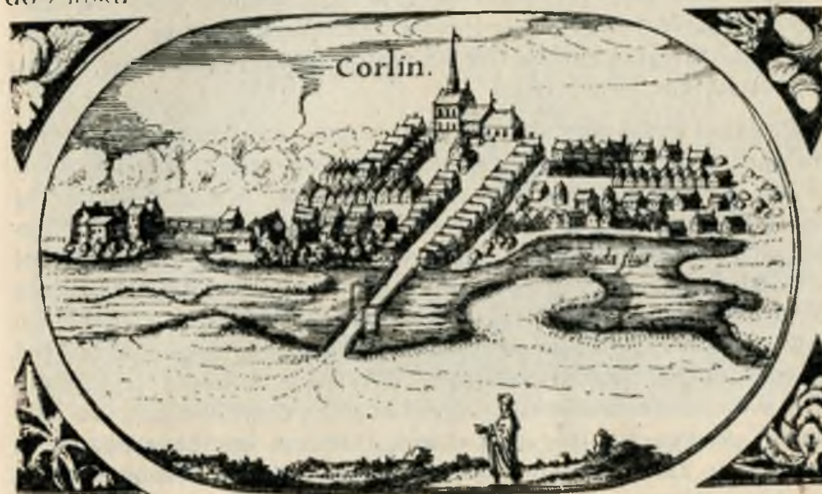
W 1481 roku zamek w Karlinie został zdobyty i spalony przez mieszczan kołobrzeskich i koszalińskich z powodu nie zapłaconych pożyczek zaciągniętych przez biskupów kamieńskich. Po wypłaceniu odszkodowania mieszczanom w 1486 roku przez biskupa Benedykta von Waldsteina — przystąpiono do odbudowy zamku. Wprowadzono wtedy sklepienia gwiaździste w głównym domu mieszkalnym.

Ostatni biskup katolicki Erazm Manteuffel (1521—1544), który końcowe lata swego życia spędził w Karlinie, dzięki poważnym nakładom finansowym przyczynił się do rozbudowy zamku.

Po zwycięstwie reformacji na Pomorzu Zachodnim, dobra biskupów kamieńskich wraz z Karlinem przechodzą na własność książąt zachodniopomorskich. Odtąd na zamku w Karlinie rezydują biskupi tytularni. Ostatnim biskupem nominalnym był Marcin Wejher (1556 r.) a od tego czasu książęta zachodniopomorscy stali się tytularnymi biskupami kamieńskimi.

Nowi właściciele Karlina rozpoczęli przebudowę zamku biskupiego. W latach 1450—1575 rozbudowa zamku — kontynuowana przez pierwszego biskupa — regenta tronu księstwa zachodniopomorskiego Jana Fryderyka (1556—1574) — doprowadziła do powstania okazałej rezydencji renesansowej. Zapewne wtedy powstało założenie trójskrzydłowe, na planie regularnym, trójkondygnacyjnego budynku, którego boczne skrzydła zwieńczone były szczytami. Założenie zamkowe wykorzystuje całkowicie kilkumetrowe wzniesienie ziemne w widłach Radwi i Parsęty.

Budowla zajmowała północną część wyspy utworzonej przez kanał młyński, Radew i Parsętę. Fosa będąca odgałęzieniem rzeki Radwi oddzielała zamek od przedzamcza, również okolonego wodą. Zamek zajmował przypuszczalnie obszar 50 x 50 m. Natomiast przedzamcze — 50 x 100 m — zwrócone było bokiem do zamku.

Ryc. 15. Karlino, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

Za kadencji biskupa tytularnego Franciszka I (1602—1618) przypada dalsza rozbudowa i uświetnianie zamku w Karlinie. Renesansową rezydencję zamkową, z wąskim dziedzińcem zamkniętym bramą zwróconą w stronę miasta, przedstawiają dwa zachowane źródła ikonograficzne z XVII wieku — mapa Lubinusa z 1618 roku i sztych miedziorytowy M. Meriana z 1652 roku (Ryc. 15).

W 1761 roku cały zespół zamkowy spalił się podczas wojny siedmioletniej. Wkrótce potem ruiny zostały rozebrane do przyziemia tak, że ocalała jedynie najniższa kondygnacja skrzydła głównego zamku, z zachowanymi sklepieniami gwiaździstymi. Wtedy też zostały zniszczone relikty dawnych zabudowań i zasypano fosę oddzielającą zamek od miasta.

Późniejsza XIX-wieczna zabudowa tego terenu, kiedy to na piwnicach pierwotnego domu mieszkalnego wzniesiono browar,

spowodowała całkowite zatarcie wszelkich śladów po bogatym niegdyś zamku biskupim. W literaturze historycznej przez długie lata uważano że nie pozostał po nim do dziś żaden ślad. Dopiero badania architektoniczno-archeologiczne przeprowadzone na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie w 1959 i 1964 roku, przez architektów Przemysława Gartkiewicza i Jarosława Widawskiego z Politechniki Warszawskiej, doprowadziły do odkrycia cennych reliktów architektury gotyckiej zamku biskupów kamieńskich.

Badania architektoniczne, poprzedzone studiami historycznymi, skoncentrowały się w rejonie wyspy otoczonej ze wszystkich stron wodami: od południa i wschodu rzeką Radwią, od zachodu rzeką Parsętą, a od północy kanałem Młyńskim. Teren ten mimo współczesnej zabudowy (gospodarstwo rolne) — odpowiadał lokalizacji zespołu zamkowego, o którym wzmiankowały źródła pisane. Badania architektów warszawskich pozwoliły na nowo odkryć ślady zapomnianego zamku, który przez wieki uważany był w historiografii za nieistniejący. Wnikliwe badania przyziemia XIX-wiecznego budynku gospodarczego doprowadziły do odkrycia w nim reliktów pierwotnej budowli średniowiecznej, z doskonale zachowanym sklepieniem gotyckim i współczesnym mu kominkiem.

Rezultatem badań architektonicznych, jakie przeprowadzono w jednym z wytypowanych budynków gospodarczych — spichlerzu usytuowanym na nieznacznym wzniesieniu nad Parsętą (Ryc. 16), było odkrycie przyziemia budynku ceglanego na planie prostokąta o wymiarach 11 x 35 m, posiadającego cztery pomieszczenia, ciągnące się amfiladą o układzie jednotraktowym. Dwa pierwsze z nich były salami przykrytymi sklepieniami gwiaździsto-żebrowymi, dwu i jednoprzęsłowymi. Dwa dalsze pomieszczenia posiadały zachowane sklepienia odcinkowe. Wszystkie trzy ściany działowe między salami posiadały zachowane do dziś otwory drzwiowe. W ocalałej ściance między dwoma dużymi salami znajduje się przejście z fazowanym obramieniem i zachowany dwustronnie grzejący kominek gotycki — jeden z najstarszych tego typu okazów zachowanych na Pomorzu Zachodnim. Ponadto w elewacji północno-wschodniej znajdują się ślady otworów okiennych oraz dwóch portali. Wewnętrzna szerokość budynku wynosi 7 m, a wysokość do 3,5 m.

Ryc. 16. Karlino, woj. Koszalin. Spichlerz wzniesiony na fundamentach zamku biskupiego. Stan obecny. Fot. F. J. Lachowicz.

Badania sondażowe przeprowadzone na terenie wyspy Młyńskiej doprowadziły do odkrycia śladów murów obwodowych. Odkryty obiekt zamyka założenie zamku od południowego zachodu tj od strony Parsęty. Ponadto ważnym było ustalenie, iż dzisiejsze wymiary budynku odpowiadają wymiarom budowli zamku średniowiecznego, którego układ pierwotny miał zarys oparty na planie regularnego czworoboku.

Dalsze, systematyczne badania wykopaliskowe na tym obiekcie mogą dostarczyć wiele nowych nieznanych dotąd materiałów źródłowych do poznania zabudowy i rozplanowania zamku biskupiego w Karlinie.

W chwili obecnej obiekt jest wykorzystywany przez miejscowy PGR jako doraźny magazyn róznego rodzaju materiałów i żelastwa, co powoduje jego nieustanną dewastację. Z uwagi na jego wyjątkowo wysoką rangę historyczną i zachowane wartościowe relikty architektoniczne, bezwzględnie winien być on poddany zabiegom konserwatorskim z przeznaczeniem na cele kulturalno-oświatowe i udostępniony do zwiedzania społeczeństwu.

1247 rok	—	Karlino wraz z ziemią kołobrzeską zostaje nadane biskupom kamieńskim.
1308 rok	—	Miasto wzmiankowane jako ,,oppidum Corlin".
XIV wiek	—	W pierwszej połowie tegoż wieku Karlino staje się własnością biskupów kamieńskich.
1343—1370 rok	—	Karlino staje się feudalną rezydencją biskupią, równoczesne rozpoczęcie budowy zamku murowanego.
1380 rok	—	Miasto wraz z zamkiem wymieniono w statutach kościelnych — castrum Corlinense cum civitate.
1385 rok	—	Miasto otrzymuje prawa miejskie — lubeckie.
1394 rok	—	Na zamku zostaje założony klasztor Kartuzów.
1409 rok	—	Walka księcia Bogusława VIII z biskupem Magnusem Mikołajem, w wyniku której zostaje spalone miasto, podczas gdy zamek nie został zdobyty.
1481 rok	—	Zamek zostaje zdobyty przez mieszczan koszalińskich i kołobrzeskich.
1486 rok	—	Odbudowa zamku przez biskupa Benedykta von Waldsteina.
1492 rok	—	Pierwsza wzmianka o młynie zamkowym (miejskim).
1540—1575 rok	—	Przebudowa zamku — powstaje założenie trójskrzydłowe na planie regularnym, ze skrzydłami bocznymi zwieńczonymi szczytami renesansowymi.
XVIII wiek	—	Ruiny zamkowe zostają przekształcone na browar królewski.

KOSZALIN

zamek biskupi

Według przekazów historycznych, w Koszalinie miał istnieć w XIII wieku zamek gotycki. Niestety, co do jego dziejów nie zachowały się żadne wiarygodne źródła historyczne. Według skąpych danych miał on istnieć na terenie miasta średniowiecznego, w obrębie fortyfikacji miejskich. Miał powstać przed 1281 rokiem. Nie znany jest ani jego wygląd architektoniczny ani też rozmiary i wielkość. Faktem jest, że do czasu reformacji na Pomorzu służył on za siedzibę zakonu cysterek w Koszalinie. W związku z kilkuwiekowym wykorzystywaniem zamku na cele zakonne musiał on ulec znacznym przebudowom, jakie wynikały z charakteru i zadań użytkowania. Wszelako sprawa ta na obecnym etapie naszej wiedzy nie może być jednoznacznie rozstrzygnięta. Wymaga ona szczegółowych studiów historycznych, a przede wszystkim badań archeologicznych i architektonicznych zachowanych reliktów w rejonie dzisiejszego kościoła prawosławnego, będącego pozostałością gotyckiego kościoła zamkowego.

Również najwcześniejsze dzieje Koszalina są bardzo skąpo naświetlone przez źródła historyczne. Jedno wszakże nie ulega kwestii, że Koszalin należy do najstarszych miast Pomorza Środkowego. Po raz pierwszy wzmiankowany jest w źródłach z 1214 r., które dotyczą przekazania ,,villam Cosalitz" przez księcia zachodniopomorskiego Bogusława II klasztorowi zakonu promonstratensów, mających swą siedzibę w Białobuku koło Trzebiatowa. Koszalin jest wówczas znacznym ośrodkiem, z uwagi na licznie odwiedzaną przez pątników i pielgrzymów kaplicę chrześcijańską na Górze Chełmskiej, słynącą z odpustów i jako jedno z ważniejszych miejsc kultowych ówczesnego Pomorza. Istnienie tej kaplicy oraz związany z nią cmentarz grzebalny potwierdziły badania archeologów koszalińskich w latach 1958—1962.

Zalążkiem miasta był gród warowny wraz z podgrodziem, który jak podaje Kronika Wielkopolska z XIII wieku, został w roku 1107 opanowany przez Bolesława Krzywoustego, obok innych grodów Pomorza Zachodniego — Kołobrzegu, Kamienia i Wolina.

W ciągu XIII wieku Koszalin staje się własnością biskupów kamieńskich z nadania księcia Barnima I (1220—1278), co nastąpiło jak wynika ze źródeł pisanych z 1248 roku. Właściciel Koszalina biskup kamieński Herman von Gleichen nadał Koszalinowi w 1266 roku miejskie prawa lubeckie. Spowodowało to szybki rozwój miasta, które znalazło się na dogodnym szlaku handlowym między dwoma ważnymi ośrodkami miejskimi i portowymi Pomorza, jakimi były Gdańsk i Szczecin.

Wiek XIV przyniósł dalszy poważny rozwój organizmu miejskiego, dzięki rozpoczęciu handlu z miastami hanzeatyckimi. Dużym atutem była też możliwość brania udziału w gospodarce morskiej przez blisko leżące jezioro Jamno, a znaczenie gospodarcze musiał podnosić handel z Danią i Szwecją.

Miasto w tym czasie, jak wzmiankują dokumenty z 1284 roku, otoczone zostało wałem ziemnym, palisadą i fosami. W obrębie obwarowań powstał szachownicowy układ ulic, z rynkiem pośrodku i kościołem farnym w lewym boku przyrynkowym. Główna oś komunikacyjna miasta przebiegała z północy na południe. Wylotu i wlotu do miasta broniły bramy. O najstarszej prawdopodobnie bramie Młyńskiej, znajdującej się w północnej części miasta, zbudowanej jeszcze z drewna, wspomina źródło z 1281 roku.

W 1291 roku biskup Jaromir nadaje Koszalinowi przywilej zezwalający na wyrąb drzewa z pobliskiej Góry Chełmskiej potrzebnego do budowy mostów i innych umocnień związanych z budową murów miejskich. W 1278 roku w Koszalinie osiedla się zakon cysterek, który według zachowanych dokumentów z 1310 roku zobowiązany zostaje do budowy na własny koszt odcinka muru obronnego przy klasztorze.

Wzniesione w początkach XIV wieku miejskie mury obronne posiadały trzy bramy: Młyńską, Nową i Wysoką oraz 46 baszt wysuniętych nieco poza lico murów i otwartymi od strony miasta, połączonych systemem galeryjek i pomostów. Mury miejskie miały w obwodzie około 1600 m długości, a ich szerokość u podnóży wynosiła przeciętnie 1,3 m, a wysokość przekraczała 6 m. Uzupełnieniem obronnym grodu była głęboka fosa opasująca

dookoła miasto od południowego wschodu i północy napełniona wodą z przepływającej rzeki Dzierzęcinki. Dostęp do miasta odbywał się za pomocą zwodzonych mostów zainstalowanych przy bramach obronnych.

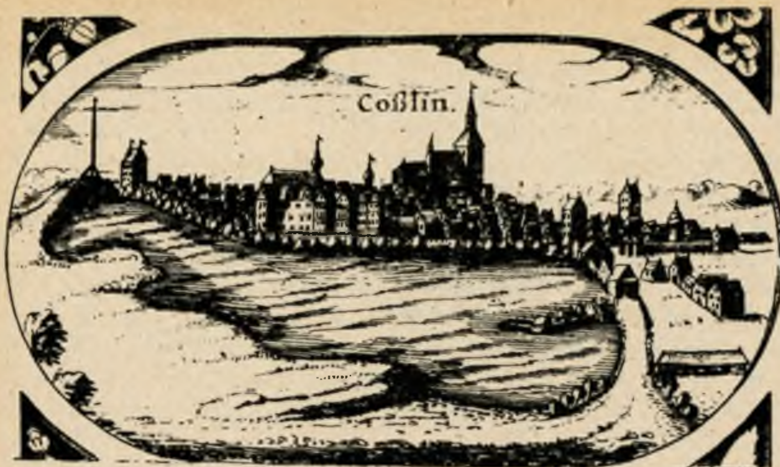
Klasztor konwentu cysterek zlokalizowany został w północno-wschodniej części miasta, tuż przy murach obronnych, w miejscu domniemanego zamku gotyckiego. Podstawą egzystencji klasztoru były liczne nadania. Oprócz dzierżawy z młyna, patronatu nad kaplicą na Górze Chełmskiej — miejsca licznych pielgrzymek, patronatu nad kościołem w Jamnie oraz licznych włók ziemi, zapewniono klasztorowi także patronat nad kościołem parafialnym w Koszalinie wraz z podległymi mu dobrami. Dalsze powiększenie dóbr przez darowizny, bądź kupna następowało w ciągu XIV i XV wieku.

Okres reformacji w Koszalinie, zapoczątkowany kazaniem luterańskim wygłoszonym w 1531 roku, spowodował upadek klasztoru cysterek. Po sekularyzacji dobra klasztorne wraz z zabudowaniami w mieście przeszły na własność książąt zachodniopomorskich, z których każdy do czasu objęcia rządów w Szczecinie pełnił funkcję tytularnego biskupa kamieńskiego.

Opuszczony przez konwent cysterek klasztor podupadał, tak że już w roku 1541 opustoszałe budynki zamieniły się w ruinę. Dziś jedyną pozostałością po nich jest zewnętrzna fasada kaplicy klasztornej z gotyckim portalem.

W 1556 roku, kiedy protestantyzm na dobre utrwalił się na Pomorzu Zachodnim i stał się religią panującą, dobra książąt zachodniopomorskich, którzy stali się wyznawcami nowej religii, powiększyły się o domeny biskupstwa kamieńskiego. Wtedy też książę Jan Fryderyk został obrany tytularnym biskupem kamieńskim. Jako swoje miasto — rezydencję obrał on Koszalin, a zewnętrzną oprawą nowego tytułu miał być zamek wzniesiony w mieście. Do tego celu wybrano i wykorzystano teren oraz zniszczone budynki dawnego gotyckiego zamku klasztoru cysterek, który przypadł księciu w udziale na własność.

Wiadomości dotyczące budowy zamku renesansowego są dość skąpe. Na miejscu rozebranych ruin klasztornych książę zachodniopomorski Kazimierz będący tytularnym biskupem kamieńskim zaczął w roku 1569 wznosić okazałą rezydencję przez współczesnych nazywaną zamkiem. Budowa renesansowej rezydencji została zakończona w 1582 roku. Znacznie więcej przekazów mamy

Ryc. 17. Koszalin. Widok miasta i zamku wg. Mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

co do wyglądu zamku XVII-wiecznego. Dzięki zachowanym przekazom historycznym, w postaci tzw. lustracji książęcych z 1623 i 1657 roku posiadamy informacje umożliwiające poznanie założeń architektonicznych całego kompleksu zamkowego, jako renesansowej siedziby książęcej, a nawet rozkładu i wystroju poszczególnych wnętrz zamkowych. Równie cennym materiałem ikonograficznym, dotyczącym bryły architektonicznej zamku jest winieta panoramy Koszalina z mapy Lubinusa z 1618 roku (Ryc. 17).

Działalność następnych dwóch i zarazem ostatnich książąt mieszkających w Koszalinie ograniczyła się do prac upiększających rezydencję. Książę Franciszek I — (1577—1620), syn Bogusława XIII, który szczególnie upodobał sobie rezydencję zamkową w Koszalinie, w latach 1602—1604 dokonał dalszej odnowy wnętrz zamkowych. Na miejscu dawnej kaplicy klasztoru cysterek zbudował kościół pod wezwaniem św. Trójcy, z bogato zdobionym przez malarzy holenderskich wnętrzem, który włączony został w obręb zamkowej rezydencji książęcej. U podnóża zamku, poza murami miejskimi, nad przepływającą rzeczką Dzierzęcinką, przy dzisiejszej ulicy Piastowskiej powstał też z inicjatywy księcia Franciszka I piękny ogród zamkowy, z pawilonami i terenami wyścigowymi. Na założenie tego ogrodu, jak wzmiankują przekazy historyczne, duży wpływ miała żona księcia, Zofia.

Niestety do naszych czasów nie zachowały się żadne przekazy ikonograficzne tego ogrodu.

Renesansowy zamek w Koszalinie wzniesiony został w latach 1569—1582. Teren zamku odpowiadał obszarowi zagospodarowanemu poprzednio już przez klasztor cysterek w miejscu zamku gotyckiego wzmiankowanego w źródłach wcześniejszych. Był to zwarty zespół wielopiętrowy budynków z otwartym dziedzińcem i wysoką wieżą zegarową z dzwonem z 1582 roku. Kompleks ten składał się z kilku trzykondygnacyjnych budynków, które wspólnie z kościołem zamykały podwórzec zamkowy. Zabudowania zamkowe skupiały się wokół placu zamkowego (którego powierzchnia w rzucie poziomym wynosiła około 33 x 42 m), zajmującego południową część terenu oraz wokół dziedzińca myśliwskiego, znajdującego się w północnej części terenu zamkowego i posiadającego kształt zbliżony do trójkąta, którego długość wynosiła 36 m.

Budynek mieszkalny księcia o wymiarach 10 x 34 m położony był we wschodniej części placu zamkowego w pobliżu murów miejskich. Była to budowla czterokondygnacyjna. Dach budynku kryty był podwójną dachówką. Od strony dziedzińca przylegały do budynku dwie wieże, pełniące funkcję komunikacyjną. Łączyły one wewnętrzną klatkę schodową i poszczególne kondygnacje domu książęcego. Wieża usytuowana bliżej dziedzińca myśliwskiego zwieńczona była hełmem, krytym blachą miedzianą, a na dwóch jej elewacjach umieszczone były tarcze zegara. W drugiej wieży, zlokalizowanej bliżej kościoła, w dolnej części znajdowały się pomieszczenia więzienia zamkowego. Obie wieże były czworokątne. Jedna z nich miała wysokość 16,5 m o boku 5 metrów. Między wieżami biegł kruzganek, który łączył dalej skrzydła mieszkalne z kościołem.

Między głównym skrzydłem zamku tj. domem książęcym, a murami obronnymi rozciągał się, ogród o wymiarach około 18 x 30 m. Podziemie domu książęcego zajmowała duża sklepiona piwnica. Pomieszczenia parteru miały charakter reprezentacyjny i były bogato wyposażone w poroża jeleni, dywany, sztychy i obrazy, w tym między innymi portret książąt Bogusława oraz Ulryka i jego małżonki. Na parterze znajdowała się reprezentacyjna sypialnia książęca; tutaj też znajdowała się jadalnia księcia. Otwory okienne parteru wzmacniały żelazne kraty. Pomieszczenia ogrzewane były piecami, zbudowanymi z kolorowych kafli. W

niektórych pomieszczeniach znajdowały się także kominki. Na pierwszym piętrze zlokalizowane były pokoje książęce i księżniczki, duża sala książęca oraz apartament. Wyżej mieściła się apteka, pokoje ochmistrzyni i liczne sypialnie.

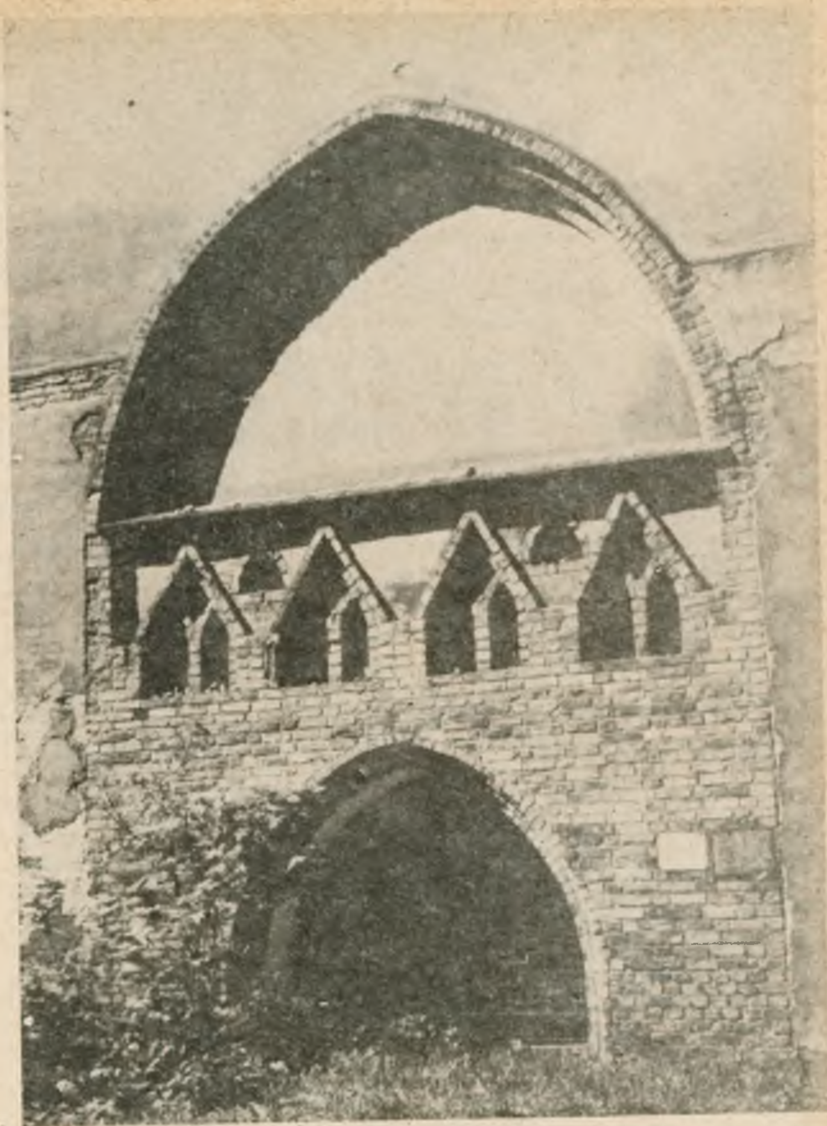
Przy domu książęcym od strony południowej usytuowany był budynek z pomieszczeniami kuchennymi i jadalnią dla służby. Kuchnia i jadalnia były podpiwniczone. Przypuszczalnie cały ten zespół był zaadaptowanymi pomieszczeniami poklasztornymi. Z tych pomieszczeń pochodzą prawdopodobnie kapitele i bazy gotyckich kolumn, przechowywane obecnie w Muzeum Okręgowym w Koszalinie.

Stronę południową placu zamkowego zamykał kościół. Po stronie północnej zamku mieściła się furta, prowadząca na dziedziniec myśliwski, wokół którego znajdowały się stajnie i wozownie. Główny wjazd do zamku prowadził przez budynek zwany bramnym, który zamykał plac zamkowy od strony zachodniej. Nad przejazdem oraz w dalszej części budynku bramnego znajdowały się zbrojownia, kwestura i pokoje służby, dalej przylegała pralnia i mur biegnący do kościoła. Punktem centralnym placu zamkowego była studnia z drewnianą obudową, na której według informacji z 1657 roku miał być namalowany Neptun.

Po śmierci księcia Ulryka w 1622 roku, zamek w Koszalinie przestał pełnić funkcję rezydencji książęcej.

Okres upadku i powolnego niszczenia obiektu rozpoczął się w czasie wojny 30-letniej. Wszystkie budynki zamkowe padły pastwą szalejącego w roku 1718 wielkiego pożaru miasta. Pozostałe obiekty wraz z wieżą zostały po pożarze rozebrane. Na miejscu domu książęcego zbudowano w XVIII wieku szkołę przędzalniczą i domy mieszkalne.

Ostateczną zagładę zachowanych reliktów rezydencji zamkowej spowodowało wzniesienie w 1825 roku nowego budynku sądu oraz — po drugiej wojnie światowej — kotłowni miejskiej, rozbudowanej w 1950 r. Zarówno budynek sądu, który dzisiaj mieści różne instytucje, a przede wszystkim kotłownia miejska dokonały bezpowrotnego zniszczenia i zatarcia wszelkich śladów po dawnej renesansowej rezydencji zamkowej książąt zachodniopomorskich oraz starszych reliktów architektonicznych klasztoru cysterek i wcześniejszego zamku gotyckiego. Z dawnego kościoła zamkowego przetrwała tylko wschodnia ściana tej budowli z

Ryc. 18. Koszalin. Portal kaplicy gotyckiej zamku. Fot. F. J. Lachowicz.

zachowanym portalem gotyckim (Ryc. 18). Dzisiejszy kościół — cerkiew prawosławna — pochodzi z XIX wieku.

Kronika

1214 rok	— Książę Bogusław II nadaje wieś Koszalin zakonowi promonstratensów z Białobuku koło Trzebiatowa.
XIII wiek	— W Koszalinie mieści się kasztelania i wymienia się kasztelana Dawida, urzędującego w grodzie.
1248 rok	— Książę Barnim I przekazuje Koszalin biskupowi kamieńskiemu.
1266 rok	— Biskup kamieński Herman von Gleichen nadaje Koszalinowi prawa miejskie.
XIII wiek koniec	— W Koszalinie miał istnieć zamek gotycki.
1278 rok	— W Koszalinie osiedlają się cysterki.
1281 rok	— Budowa klasztoru zakonu cysterek w miejscu dawnego zamku gotyckiego.
1556 rok	— Książę Jan Fryderyk obiera Koszalin za swoją rezydencję biskupią.
1569 1582 rok	— Budowa nowego zamku renesansowego w miejscu dawnego klasztoru cysterek i zamku gotyckiego.
1602 1609 rok	— Książę biskup Franciszek I wznosi obok zamku kościół.
1622 rok	— Po śmierci księcia Ulryka zamek przestaje pełnić funkcję rezydencji książęco-biskupiej.
XVII wiek	— Podczas wojny 30-letniej rozpoczął się okres powolnego upadku i niszczenia zamku.
1718 rok	— Wielki pożar miasta i zamku.
XVIII wiek	— Na terenie zamku zlokalizowano szkołę przędzalniczą.
1825 rok	— Na terenie zamkowym wybudowano siedzibę Wyższego Sądu Krajowego, obecny budynek przy ul. Mickiewicza 26.
1950 rok	— Na terenie zamkowym wzniesiono kotłownię miejską.

KRAJENKA — województwo pilskie

zamek rycerski

Zachował się tu średniowieczny zamek gotycki, położony w południowo-zachodniej części miasta na niewielkim wzniesieniu, na stromym brzegu rzeki Głomi, oddzielony od miasta fosą. Zamek ceglany miał być wzniesiony według przekazów historycznych na początku XV wieku — prawdopodobnie około 1400 roku — przez Andrzeja Danaborskiego. Dokładnych jego dziejów z tego okresu ani jego wyglądu nie znamy. Z późniejszych przekazów historycznych wynika, że był on wielokrotnie przebudowywany przez zmieniających się właścicieli. Do naszych czasów przetrwało tylko skrzydło zachodnie wraz z wieżą, które dzisiaj wykorzystywane jest jako kościół. Z innych reliktów architektury obronnej zachował się fragment muru kurtynowego, widoczny od strony południowo-zachodniej obecnego kościoła.

Miasto Krajenka posiada stosunkowo starą metrykę historyczną. Pierwsza wzmianka źródłowa o nim pochodzi z 1286 roku. Leżało ono na ważnym starym szlaku handlowym łączącym Ujście w Wielkopolsce ze Sławnem i Darłowem na Pomorzu. Prawa miejskie otrzymała Krajenka w 1420 roku od króla Władysława Jagiełły. Pierwszymi właścicielami miasta i okolic był ród szlachecki z Danaborza w dawnym powiecie kcyńskim. Danaborscy przyczynili się do powstania i rozwoju miasta. Zbudowany przez Danaborskich w miejscu starej osady słowiańskiej zamek stał się ważnym czynnikiem w rozwoju ośrodka miejskiego.

Budowa zamku wraz z lokacją miasta miała na celu w politycznych planach króla Władysława Jagiełły zagęszczenie sieci miast na terenie Krainy, aby w ten sposób wzmocnić pogranicze przed najazdami ze strony Krzyżaków oraz aby zainteresować obroną tego pogranicza możne rody rycerskie mające tu swoje posiadłości wraz z miastami. Nowo lokowane miasto Krajenka znajdowało

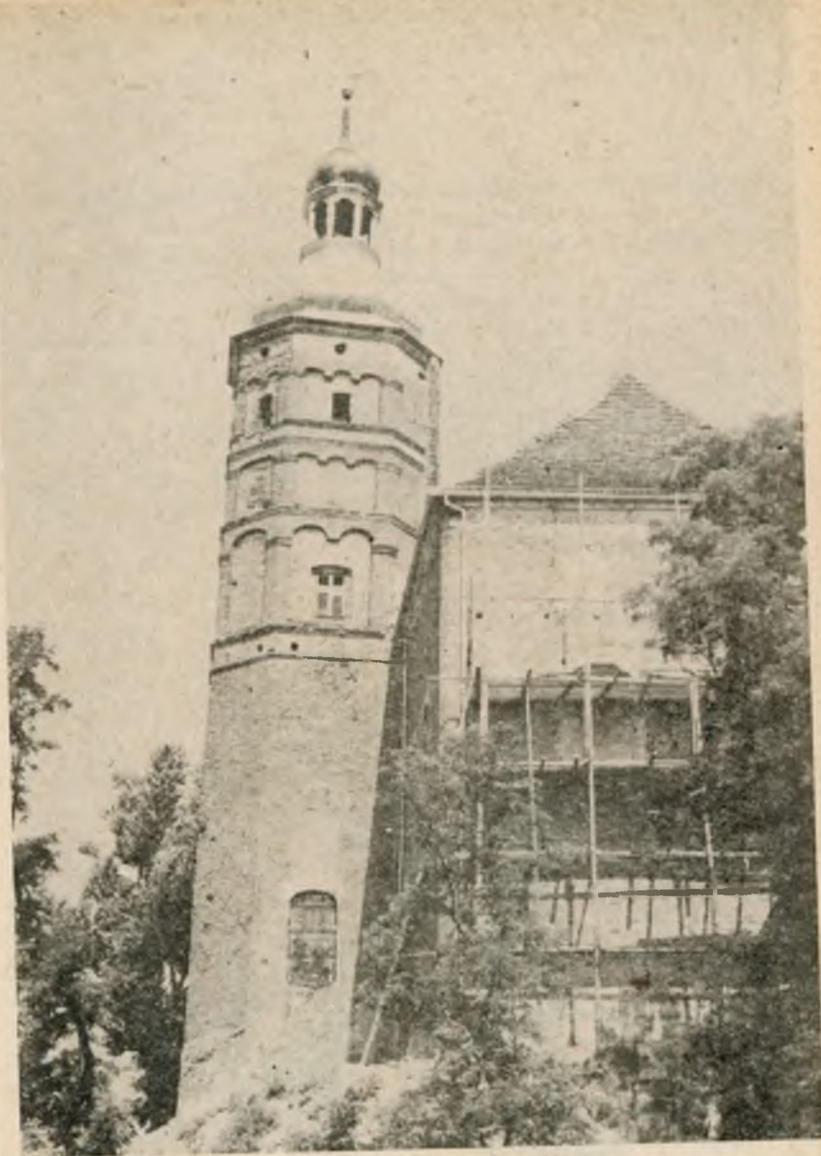
właśnie oparcie obronne w zamku, który już istniał w chwili lokacji. Danaborscy starali się o rozwój Krajenki, w której sprawowali urzędy.

W końcu XV wieku zamek przeszedł w pasiadanie rodu Kościelskich, którzy u schyłku XVI wieku przebudowali go w stylu renesansowym. W okresię renesansu został poddany znacznej przebudowie. Nadbudowano wówczas górną ośmioboczną część wiezy obronnej z typowo renesansowymi dekoracyjnymi podziałami kondygnacji i zewnętrznymi blendami o zamkniętych arkadach, co jest widoczne do chwili obecnej. Inne ślady bogatego renesansowego wystroju zamku są dziś jeszcze widoczne na czwartej kondygnacji w postaci profilowanych belek stropów, fryzu arkadowego oraz drewnianych nadproży rzeźbionych motywami o tematyce zwierzęcej. Zamek w okresie renesansu był najprawdopodobniej zwieńczony attykws tak bardzo typowym elementem architektonicznym na terenie Polski.

Wojny szwedzkie w powaznym stopniu zniszczyły zamek, który w 1774 roku został przebudowany przez ówczesną właścicielkę, księżnę Annę Sułkowską na kościół katolicki pod wezwaniem św. Mikołaja i św. Anny. Całe zachowane skrzydło zachodnie wraz z wieżą adaptowano na cele sakralne (Ryc. 19). Usunięto wówczas stare podziały wnętrza, a całość przykryto prowizorycznym trójprzęsłowym sklepieniem wspartym na przyściennych filarach. Parter wiezy wykorzystany został jako kaplica, a górę pokryto barokowym hełmem i ażurową lukarnią — prześwitem. Przebudowano również szczyt północny, nadając mu prostą formę trójkąta o barokowych spływach. Budowlę przykryto trójspadowym dachem kalenicowym. Wnętrze kościoła wyposażono w stylową ambonę, chór, ołtarze itp.

Wielokrotne przebudowy zamku na przestrzeni dziejów, a zwłaszcza jego adaptacja na cele sakralne w 1774 roku spowodowały całkowite zatarcie najstarszej architektury gotyckiej i walorów obronnych. Tylko w podziemiach dzisiejszego kościoła zachowały się nieliczne relikty muru ceglanego o wątku gotyckim, będące zapewne pozostałością domu mieszkalnego dawnego zamku średniowiecznego. Zachowały się też w miarę dostrzegalne zarysy prostokąta murów o wymiarach 23,7 x 9,05 m, z podziałem na trzy pomieszczenia z sienią w środku.

Przypuszczać nalezy, ze badania archeologiczno-architektoniczne na wzgórzu zamkowym wokół dzisiejszego kościoła i w

Ryc. 19. Krajenka, woj. Piła. Kościół-zamek, widok od strony miasta. Fot. F. J. Lachowicz.

jego obrębie mogą dostarczyć wielu interesujących danych do poznania historii zamku i poszczególnych faz jego przebudowy.

Kronika

1286 rok	— Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawia się nazwa Krainy „ad territorium guod Crayen dicitur".
1400 — około	— Na miejscu starej słowiańskiej osady w Krajence zostaje zbudowany zamek. Budowniczym zamku jest ówczesny właściciel dóbr Andrzej Danaborski.
1420 rok	— Miasto otrzymuje prawo miejskie od króla Władysława Jagiełły.
1511 rok	— Wzmianka o kościele parafialnym w Krajence.
1650 rok	— Właścicielami Krajenki zostają Grudzińscy.
1683 rok	— Nowymi właścicielami Krajenki są Działyńscy.
1774 rok	— Zamek w Krajence zostaje przebudowany przez ówczesną właścicielkę Annę Sułkowską na kościół katolicki pw. św. Mikołaja i św. Anny.

KRĄG — gmina Polanów województwo koszalińskie

zamek rycerski

Średniowieczny zamek rycerski w Krągu, usytuowany w dogodnym pod względem obronnym terenie, założony został na wzniesieniu moreny czołowej, przebiegającej między dwoma jeziorami Krąg i Nidno, bezpośrednio przy południowo-wschodnim brzegu jeziora Krąg.

Według skąpych wzmianek źródłowych, zamek w Krągu stanowił — począwszy od XV wieku — siedzibę rycerskiego rodu pomorskiego Podewilsów, pozostającego na służbie książąt szczecińskich. Rycerz Adam Podewils z przybocznej drużyny księcia Bogusława X otrzymał Krąg wraz z okolicznymi ziemiami jako dziedziczną posiadłość. Za rządów Bogusława X wspomniany rycerz dowódca wojsk książęcych w Sianowie i Białogardzie, odznaczył się w roku 1475 w walkach księcia Bogusława X z mieszczanami koszalińskimi. Wtedy to dzięki przytomności umysłu uchronił on księcia Bogusława przed ciosem halabardą jednego z mieszczan koszalińskich, przez co zaskarbił sobie przyjaźń księcia, który odwdzięczył mu się licznymi nadaniami i wysokimi urzędami. Podewils brał także udział w latach 1489 — 1490 w poselstwie Bogusława X wysłanym do Polski w związku ze staraniami księcia o rękę Anny Jagiellonki. Misja zakończyła się sukcesem — ślubem zawartym per procura między księciem Bogusławem X a Anną Jagiellonką w marcu 1490 roku. W imieniu księcia wystąpił Adam Podewils, ówczesny starosta białogardzki, jako główny świadek ślubu.

W źródłach pisanych wymienia się zamek w Krągu po raz pierwszy w 1495 roku, z okazji uczestnictwa Piotra Podewilsa z Krągu w wyprawie księcia Bogusława X do Ziemi Świętej. Źródła XVI-wieczne kilkakrotnie wzmiankują, iż Krąg był siedzibą jednej z

linii rodu Podewilsów. Brak jest natomiast informacji o samym zamku.

Czas powstania zamku w Krągu jest trudny do ustalenia. Według zachowanych wzmianek historycznych, zamek istniał już w początkach XV wieku. Składał się zapewne z umocnień zewnętrznych o nie ustalonym charakterze i z murowanego domu mieszkalnego, zbudowanego na planie prostokąta. Z domu tego, jak wykazały badania architektoniczne, zachowały się do dziś piwnice o trzech pomieszczeniach, które oświetlone były okienkami strzelniczymi o szczelinowych prześwitach. Wielkość rzutu piwnic o wymiarach 11,6 ×14,6 m odpowiadałaby, jak na to wskazują analogiczne budowle, proporcjom rzutu wieży mieszkalnej, typowej formy — zalązku zamku obronnego.

Zamek prawdopodobnie otoczony był fosą, co w znacznym stopniu podnosiło jego walory obronne. Na przestrzeni dziejów był wielokrotnie przebudowywany i rozbudowywany. Był on własnością Podewilsów, aż do roku 1860, kiedy sprzedany został Hugonowi von Löden. Ostatnim właścicielem Krągu był von Reipenhausen.

Około 1580 roku średniowieczny zamek w Krągu zostaje rozebrany do fundamentów i rozbudowany w stylu zamku renesansowego na rzucie prostokąta o wymiarach 14,6 x 24,7 m z czterema charakterystycznymi basztami cylindrycznymi na narożnikach. Bryłę rozbudowanego zamku wieńczyła attyka, podobna jak na książęcym zamku w Szczecinie.

W drugiej połowie XVII wieku, po pokoju westfalskim, podwyższono zamek o jedną kondygnację, zastępując attykę od wschodu i zachodu podwójnymi bliźniaczymi szczytami i zmieniono pierwotny układ dachów na podwójnie dwuspadowe.

W ostatnich latach XIX wieku (około 1890 roku), zamek został gruntownie przebudowany. Od strony zachodniej dobudowano boczne skrzydło trzykondygnacyjne i wprowadzono dość znaczne zmiany w elewacji północnej, dostosowując jego formę do architektury XVII-wiecznej. W trakcie tych przebudów zmieniony został w znacznym stopniu obronny charakter zamku (Ryc. 20).

Podczas działań wojennych w 1945 roku zamek został w znacznym stopniu zdewastowany. Po wojnie z braku użytkowników popadł w ruinę. Dopiero w 1975 roku staraniem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie został przekazany Dyrekcji Okręgowej Dróg Publicznych w Koszalinie na ośrodek

Ryc. 20. Krąg, woj. Koszalin. Widok ogólny zamku od strony jeziora. Stan sprzed 1935 roku.

rekreacji i wypoczynku. Od tego czasu nowy użytkownik, nakładem dużych środków finansowych prowadzi remont kapitalny obiektu, przywracając mu jego dawną świetność architektoniczną i przygotowując go do celów użytkowych.

Zachowany do dziś kompleks zabudowań zamkowych w Krągu składa się z zamku, XVII-wiecznej kaplicy zamkowej, zbudowanej w stylu barokowym, z grobowcami — sarkofagami rodu Podewilsów, usytuowanej na południe od zamku, dawnej plebanii oraz zniszczonych już dziś zabytkowych budynków gospodarczych takich jak stajnie i wozownia. Ponadto na szczególną uwagę zasługuje stożkowate wzniesienie położone około 40 m na wschód od zamku, na wschodnim brzegu niewielkiego strumyka, będące, jak wykazały badania archeologiczne, pozostałością późnośredniowiecznego gródka strażniczego. Grodzisko stożkowate, założone na planie prostokąta o wymiarach ca 25 x 30 m ma dochodzącą od 2,5 do 3 m wysokość i zachowane ślady dawnej fosy.

Cały ten zespół zamkowy otoczony jest starym parkiem, przechodzącym od zachodu w las liściasty. Teren zamkowy ogranicza od północy jezioro Krąg, od wschodu szosa łącząca Sławno z Polanowem, od południa droga prowadząca do dawnego folwarku, a od zachodu wspomniany kompleks leśny.

Ryc. 21. Krąg, woj. Koszalin. Widok na fragment elewacji remontowanego zamku. Fot. F. J. Lachowicz.

W swej obecnej postaci główna budowla zamkowa w Krągu ma w przybliżeniu kształt odwróconej litery „L". Oś podłużna zamku przebiega równoleżnikowo na linii wschód-zachód. Fasada frontowa zwrócona jest ku południowi. Główny najstarszy korpus budynku stanowi partia południowo-wschodnia założona na rzucie prostokąta, zakończona czterema cylindrycznymi basztami narożnymi. Do jej północno-zachodniego narożnika przylega pod kątem prostym zachodnie najmłodsze skrzydło zamku na rzucie nieregularnego wydłużonego prostokąta o trzech ryzalitach. (Ryc. 21).

Zamek jest murowany z cegły, częściowo na podmurowaniu kamiennym, otynkowany. Główna bryła zamku, podpiwniczona, posiada cztery kondygnacje. Skrzydło zachodnie ma natomiast trzy kondygnacje. Budowla zamkowa pokryta jest dachem dwuspadowym, krytym dachówką. Baszty narożne posiadają kopulaste hełmy kryte gontami. W elewacji południowej mieści się główne wejście do zamku (Ryc. 21).

Elewacja korpusu głównego jest skromna plastycznie. Jedynym elementem dekoracyjnym są późnorenesansowe szczyty elewacji bocznych. Bogatszą elewację posiada skrzydło zachodnie z pseudobarokowymi szczytami ryzalitów i szczycikami mansardowych okien poddasza. Wnętrze korpusu głównego posiada trzy trakty z trzema pomieszczeniami w kazdym trakcie. Rozplanowanie to powtarza się na kazdej kondygnacji zamku.

Skrzydło zachodnie zamku ma nieregularny układ dwutraktowy. Pięcioobiegowa klatka schodowa położona w środku traktu wewnętrznego oraz schody przy baszcie północno-zachodniej łączą wszystkie kondygnacje. Schody w baszcie północno-wschodniej wiodą na pierwsze piętro. Zejście do piwnic znajduje się we wschodniej ścianie w sieni parteru zamkowego. Z wyjątkiem sklepionych piwnic, sieni i południowo-zachodniej izby na parterze oraz sali północnej na drugim piętrze, wszystkie pozostałe pomieszczenia są przykryte sufitami. Pomieszczenia ogrzewane były kominkami ceglanymi oraz piecami kaflowymi.

Piwnice znajdują się jedynie we wschodniej części korpusu głównego i to z wyjątkiem baszt. Płytkie i niskie piwnice są sklepione kolebkowo.

W północnej ścianie głównego korpusu zamkowego na drugim piętrze jest wyjście na balkon, zaś w ścianie zachodniej przejście na taras i na boczną klatkę schodową oraz korytarz prowadzący do pomieszczeń w skrzydle zachodnim zamku.

Przed przystąpieniem do remontu kapitalnego zostały przeprowadzone szczegółowe badania architektoniczne, których zadaniem było, wobec wyjątkowo skromnych źródeł pisanych o historii zamku, dostarczyć materialnych dowodów początkowych faz jego rozbudowy i późniejszych nawarstwień architektonicznych na przestrzeni dziejów.

Wstępna analiza architektoniczna zamku pozwala na wyraźne oddzielenie starej, jednorodnej bryły, wyodrębnionej przy pomocy czterech cylindrycznych baszt oraz młodszej części, tj. rozbudo-

wanego północnego traktu zamku i dobudowanego skrzydła zachodniego, które to powstały w XIX wieku z inicjatywy ówczesnych właścicieli Reiponhausenów.

Badania w 1957 roku stwierdziły jednak niejednolity charakter starszej części zamku. W piwnicy środkowej i przyległych doń dwóch piwnicach południowych stwierdzono różnice w wątkach muru, zaprawie i wymiarach cegieł. Dało to podstawę, do stwierdzeń, iż piwnice są starsze od reszty zamku. Rzut poziomy budowli opartej na planie prostokąta o wymiarach 10×12,5 m powiązano z przypuszczalną wieżą mieszkalno-obronną, przyjmując jej XV-towieczne pochodzenie. W wyniku badań architektonicznych stwierdzono też, że piwnice pod głównym korpusem zamku stanowią jedyne zachowane do naszych czasów fragmenty najstarszej budowli średniowiecznej, powstałej przed 1495 rokiem, wiążące się, jak wspominają pierwsze wzmianki pisane, z obronną wieżą mieszkalną w Krągu.

Niezwykle interesującymi dla genezy zamku w Krągu, jak się wydaje, są wyniki badań archeologicznych, jakie przeprowadzono w 1975 roku na grodzisku stożkowatym położonym nieopodal zamku. Ujawnienie zabudowy murowanej w obrębie stożka stawia w nowym świetle problem początków osadnictwa obronnego w Krągu. Gródek stożkowaty, który został usypany na niewielkim płaskim terenie uwieńczony był, jak należy sądzić, budynkiem w typie wieży mieszkalno-obronnej. Uzyskany podczas badań archeologicznych materiał źródłowy w postaci ceramiki późnośredniowiecznej pozwala datować cały zespół na XIV—XV wiek.

Być może, iż wzmianki pisane w 1495 roku odnoszą się do gródka stożkowatego, a nie do reliktów przypuszczalnego budynku ujawnionego w piwnicach zamku. Odpowiedź na to pytanie mogą przynieść jedynie szczegółowe badania archeologiczne, tak gródka strażniczego (stożkowatego), jak również zamku.

Obecność obok siebie późnośredniowiecznego gródka strażniczego ze śladami wieży obronnej i renesansowego zamku obronnego stwarza konkretne możliwości badań nad rozwojem wiejskich siedzib obronnych Pomorza Zachodniego. Jest to jeden z nielicznych tego typu zespołów na ziemiach zachodniopomorskich, czekający na szczegółowe badania naukowe.

Trwający od wielu lat kapitalny remont zamku w Krągu, mimo niezbędnych prac adaptacyjnych do nowych funkcji użytkowych,

przyczyni się do uratowania dla kultury narodowej cennego obiektu zamkowego na Pomorzu.

Kronika

XIV—XV wiek	— W Krągu istnieje obronna wieża mieszkalna i zamek.
1475 rok	— Książę Bogusław X obdarza rycerza Adama Podewilsa licznymi nadaniami ziemskimi wraz z Krągiem.
XVI wiek	— Krąg jest siedzibą jednej z linii rodu Podewilsów.
1580 rok	— Rozbiórka zamku gotyckiego i przebudowa na pałac renesansowy.
XVII wiek	— Zamek podwyższono o jedną kondygnację.
1890 rok	— Gruntownie przebudowano i rozbudowano zamek, dodając mu skrzydło zachodnie.
1945 rok	— Podczas działań wojennych zamek ulega częściowo zniszczeniu.
1975 rok	— Zamek przekazano Dyrekcji Okręgowej Dróg Publicznych w Koszalinie na ośrodek rekreacji i wypoczynku. Remont kapitalny obiektu, wraz z adaptacją do nowych funkcji.

LĘBORK — województwo słupskie

zamek zakonu krzyżackiego

Ślady zamku krzyżackiego znajdują się w południowo-wschodniej części miasta na prawym brzegu rzeki Łeby.

Lębork jest jednym z najstarszych miast na Pomorzu Środkowym. Położony jest nad rzeką Łebą u stóp wysoczyzny morenowej, na ważnym szlaku handlowym Gdańsk — Szczecin i krzyżujących się tu dróg w kierunku Bałtyku i na południe Polski.

Pierwotna nazwa Lewin, Lewino, Łebno, Lonenbork, Lemburg, wywodzi się od podmokłego terenu zalewowego pradoliny Łeby. Z uwagi na dogodne położenie Lębork (Lewino) otrzymał prawa miejskie prawdopodobnie już około 1285 roku od księcia gdańskiego Mściwoja II. Według zapisu pomorskiego kronikarza Restorfa, ośrodek władzy książęcej i administracyjnej nad tymi terenami mieścił się wówczas jednak w pobliskiej Białogardzie.

Na zjeździe w Kępnie w 1282 roku ostatni książę gdański, Mściwoj II przekazuje te ziemie wraz z całym Pomorzem Gdańskim księciu wielkopolskiemu Przemysłowi II. Osłabienie Polski, spowodowane rozbiciem dzielnicowym wykorzystują w 1308 roku Branderburczycy, a następnie Krzyżacy, zajmując cały obszar łącznie z Lęborkiem i włączając go w skład państwa zakonnego. W wyniku zagarnięcia Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków, zakon przejmuje całą władzę polityczną i administracyjną nad dawną kasztelanią i księstwem białogardzkim. Wówczas to miejsce Białogardy zajmuje Lębork, stając się głównym ośrodkiem politycznym tego regionu. W 1341 roku Krzyżacy nadają miastu prawa chełmińskie i osiedlają tu licznych kolonistów niemieckich.

Miasto w granicach lokacyjnych tworzyło niemal regularny kwadrat, z układem ulic zbliżonym do szachownicy, z kwadratowym rynkiem i ratuszem. Jednocześnie w latach 1345 — 1370 wzniesione zostały silne mury obronne i zamek murowany, przeznaczony na siedzibę wójta krzyżackiego, podległego komturowi gdańskiemu.

Zamek usytuowany został w południowo-wschodniej części miasta, na prawym brzegu rzeki Łeby, w obrębie fortyfikacji miejskich. Cała budowla posiadała własne wysokie mury obronne z trzema basztami narożnymi oddzielające ją od miasta. W części północno-wschodniej Lęborka w latach 1343—1345 rozpoczęto budowę halowego kościoła gotyckiego pod wezwaniem św. Jakuba, zakończoną w XV wieku. Przez południowo-wschodni rejon miasta płynął sztucznie przekopany kanał Młyński, dostarczający siły napędowej dla wzniesionego obok zamku młyna zamkowego.

W zewnętrznym ciągu obronnym miasta funkcjonowało 25 półbaszt, dwie bramy wjazdowe (Gdańska i Słupska), 3 baszty narożne: południowo-zachodnia, północno-zachodnia i północno-wschodnia zwana też Bluszczową, która zachowała się do dnia dzisiejszego. Mury dochodziły do 8 metrów wysokości i 1,5 metra grubości. Zbudowane były w górnych partiach z cegły, w niższych zaś z dużych głazów kamiennych. Początek budowy zamku gotyckiego w Lęborku, według źródeł historycznych, rozpoczęli Krzyżacy w 1345 roku. Ukończenie prac nastąpiło w 1363 roku. Była to niewielka budowla stanowiąca przede wszystkim siedzibę administracji zakonu.

Zamek wzniesiony został na regularnym planie prostokąta z trzema narożnymi wieżami i domem mieszkalnym w narożu południowo-wschodnim. W obrębie murów był podzielony na dwie części przez przepływający środkiem dziedzińca kanał Młyński. W części południowo-wschodniej dziedzińca znajdował się ceglany budynek mieszkalny, zbudowany na planie wydłużonego prostokąta, mający przesklepione piwnice oraz dwie kondygnacje mieszkalne. Od strony miasta zbudowany był młyn, browar i stajnia.

Na zamku rezydował pierwotnie krzyżacki prokurator zakonu, później wójt książąt pomorskich, starostowie polscy, a za panowania niemieckiego wysocy urzędnicy brandenburscy, zaś następnie pruscy. Mieszkali w nim też członkowie rodziny książąt pomorskich m.in. księżna Zofia, matka Bogusława X, panującego w latach 1474—1523. Tutaj również uroczyście była witana przybywająca z Francji 6 marca 1646 roku Maria Ludwika

Gonzaga, do roku 1648 żona króla Władysława IV, a po jego śmierci żona jego brata króla Jana Kazimierza.

Przez cały czas istnienia budowli zamkowej mieściła się też tutaj siedziba władz sądowych. Po roku 1636, a także po roku 1682 na zamku okresowo mieściła się szkoła. W latach 1716—1817 w późniejszej sali rozpraw znajdowała się również kaplica protestancka, nazwana kaplicą zamkową.

Zamek był kilkakrotnie uszkadzany i niszczony, zwłaszcza w roku 1410 w czasie wojny Polski z zakonem, w wyniku której zdobyty został przez wojska polskie. Również w czasie wojny trzynastoletniej w 1454 roku wojska króla polskiego Kazimierza Jagiellończyka zdobyły zamek w Lęborku po krótkim oblężeniu. W rok później król Polski przekazał Lębork wraz z zamkiem w lenno księciu słupskiemu i szczecińskiemu Erykowi II.

W 1526 roku król Zygmunt Stary nadał Lębórk wraz z zamkiem książętom zachodniopomorskim w charakterze lenna pod warunkiem, że po wygaśnięciu dynastii zachodniopomorskiej Lębork i ziemia lęborska powrócą do Rzeczypospolitej.

W 1575 roku zamek pokrzyżacki na zlecenie księcia zachodniopomorskiego przebudowano w stylu renesansowym. Po bezpotomnej śmierci Bogusława XIV, ostatniego księcia zachodniopomorskiego, w latach 1637—1657 Lębork wraz z ziemią lęborską wrócił do Polski i przyłączony został do Prus Królewskich jako siedziba starostwa grodowego. Był w bezpośrednim władaniu królów polskich. Na zamku w Lęborku mieściła się siedziba starostów polskich. W 1657 roku Lębork ponownie został nadany jako lenno elektorowi brandenburskiemu księciu pruskiemu. Podczas wojen szwedzkich w XVII wieku zamek uległ poważnemu zniszczeniu. Również miasto poniosło duże straty. Spłonął ratusz, zniszczeniu uległa zabudowa miejska i poważnie ucierpiał kościół św. Jakuba. W wyniku pierwszego rozbioru Polski, Lębork przypadł ostatecznie królowi pruskiemu.

Zamek w Lęborku na przestrzeni dziejów był wielokrotnie niszczony i przebudowywany. Szczególnie prace budowlane w XIX wieku i w 1935 roku spowodowały całkowitą jego przebudowę, zacierającą pierwotne stylowe założenie. Zamieniony został na budynek użyteczności publicznej. Umieszczono tu siedzibę władz sądowych. Funkcję tę pełni do chwili obecnej.

Wygląd zamku i zabudowań z nim związanych dają stosunkowo szczegółowe opisy zawarte w królewskich inwentarzach lustracyjnych starostwa lęborskiego z XVII i XVIII wieku. Do zamku należały łąki i pastwiska, tereny zwane „zamkową wolą", składy zapasów, stajnia, podwórze, jaz łososiowy, browar i młyn stosujący intratny przymus przemiału zbóż, obowiązujący aż do 1848 roku. W celu swobodnego kontaktowania się z zamkiem istniała furta we wschodnim murze zewnętrznym oraz, jak wzmiankują źródła, prawdopodobnie podziemny ganek, łączący teren zamku z miastem (ratuszem i kościołem św. Jakuba). Przypuszcza się, że z racji wymogów obronnych, w czasach najdawniejszych zamek nie posiadał okien w ścianach zewnętrznych, usytuowanych na przedłużeniu murów miejskich. Do zespołu zamkowego należał też przyległy do wschodniego ciągu murów i zamku właściwego, 18-metrowej długości dwukondygnacyjny budynek tzw. „nowy dom", mieszczący m.in. kuchnię, jadalnię i składy. Wizerunek tego budynku widoczny jest na panoramie miasta Lęborka, zamieszczonej na winiecie mapy Lubinusa z 1618 roku (Ryc. 22). Nowy dom użytkowany był w początkach XIX wieku jako pomieszczenie do hodowli drobiu. Rozebrano go w 1836 roku.

Ryc. 22. Lębork, woj. Słupsk. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku.
Fot. F. J. Lachowicz.

Prawy czyli właściwy zamek był główną trzykondygnacyjną budowlą układu zamkowego. Jego długość wynosiła do 50 m, a szerokość 11,5 m. Wieża klatki schodowej miała przekrój kwadratowy o boku długości 4,5 m. Umieszczona w niej klatka schodowa, jak i stropy zostały zbudowane około 1575 roku. Budynek pokryty był dwuspadowym dachem, a od zachodu i wschodu posiadał zwieńczone schodkowatymi skarpami szczytnice. Dach klatki schodowej był czterospadowy.

Inwentarz lustracyjny zamku z roku 1658 wspomina, że na parterze było 6 izb oraz 3 komory. Na pierwszym piętrze 4 izby i 4 komory. Wszystkie okna prawego skrzydła zamku wychodziły na podwórze, przy czym w części parterowej były okratowane. Jako urządzenie ogrzewcze stosowano kominki i piece. Prawa część zamku wykazywała duże podobieństwo w zakresie rozplanowania i wymiarów do zamku krzyżackiego w Sztumie.

Browar zamkowy, dwukondygnacyjny posiadał na parterze dwa piece piekarnicze i ogrzewaną izbę. Przylegał on do zachodniego muru zespołu zamkowego i do młyna dobudowanego od północy. Całość młyna składała się z 3 członów budowlanych, a mianowicie z tzw. arki z 3 spustami, z właściwego młyna oraz mieszkania młynarza o łącznej długości około 20 m. Dom młynarza wzniesiono od nowa w roku 1806. Dwukondygnacyjny budynek ekonomii, o długości około 19 m przylegał od południa do kanału młyńskiego.

Kilka budowli należało do tzw. przyzamcza. Były to spichlerz, stajnia dla koni i wozówka. Spichlerz i stajnia były dwukondygnacyjne. Druga kondygnacja była ryglowa i służyła do składania słomy i siana. Na parterze wydzielono komórkę na przechowywanie uprzęży. Sama stajnia mieściła 16 koni. Spichlerz i stajnia były ustawione równolegle do północnego muru zamkowego, w odległości około 8 m na północ od tegoż muru. Budynek spichlerza zwany spichlerzem solnym zachował się do dziś. Wspomniane budynki gospodarcze wzniesione na gruncie miejskim, poza murami zamku, zapewne z braku miejsca na podwórzu zamkowym. Z zachowanych inwentarzy lustracyjnych wynika, że funkcję stajni na terenie zespołu zamkowego pełniła też wschodnia baszta, której parter przystosowany był do użytku stajennego; w wypadku zagrożenia zapewniała bezpieczeństwo koniom załogi zamkowej. Baszta ta była czterokondygnacyjna. W podziemiu znajdowało się miejsce dla 2 więźniów. Najwyższe kondygnacje

były jednocześnie magazynami paszowymi, a zachowane otwory strzelnicze wskazują, iż pełniła ona również funkcję obronną w wypadku oblężenia zamku.

W roku 1820 rozebrano mur obronny między byłą basztą stajenną, a prawym skrzydłem zamku. W ten sposób odsłonięte zostało podwórze zamkowe z przepływającym przez nie kanałem młyńskim.

Dzisiaj zamek w Lęborku, po wielokrotnych odbudowach i przebudowach wygląda nadal imponująco. Z najstarszych architektonicznych reliktów zachowały się fragmenty gotyckiej ściany, ślady strzelnic w miejscu dawnego ganku obronnego, gotycki szczyt wschodni oraz sklepione piwnice gotyckie pod wschodnią częścią budynku zamkowego. Wieża środkowa pochodzi z XVI wieku.

Na parterze klatki schodowej zwraca dziś uwagę płaskorzeźba przedstawiająca plastycznie trzy najważniejsze okresy z historii zamku z datami: 1345 r. — budowa obiektu, 1630 r. — podpalenie przez Szwedów i 1945 r. — stan obecny. O wydarzeniach tych mówi też zwięzły napis „gmach ten zbudowany w 1345 roku przez najeźdźcę germańskiego jako zamek obronny, trzykrotnie niszczony w latach 1410, 1503 i 1630, ponownie odbudowany i odzyskany w 1945 roku przez prawnych właścicieli, przeznaczony został na siedzibę sądów Rzeczypospolitej Polskiej". Inną ciekawostką wnętrza jest malowidło ścienne w lewym skrzydle pierwszego piętra, przedstawiające panoramę Lęborka z 1618 roku według mapy Lubinusa.

Kronika

1285 rok	— Lębork (Lewino) otrzymuje prawdopodobnie prawo miejskie od księcia gdańskiego Mściwoja II.
1308/1309 rok	— Brandenburczycy i Krzyżacy zdobywają Pomorze Gdańskie wraz z Lęborkiem.
1330 rok	— Likwidacja księstwa białogardzkiego, do którego należał Lębork.
1341 rok	— Krzyżacy nadają miastu prawa chełmińskie.
1345—1363 rok	— Budowa przez Krzyżaków zamku w Lęborku.
1410 rok	— Zamek zniszczony przez wojska polskie.
1440 rok	— Lębork przyłącza się do Związku Miast i Ziem Pruskich.

1454 rok	—	Wojska Kazimierza Jagiellończyka zdobywają zamek w Lęborku.
1474—1523 rok	—	Na zamku w Lęborku przebywają członkowie rodziny książęcej, m.in. księżna Zofia.
1455—1637 rok	—	Lębork we władaniu książąt zachodniopomorskich.
1526—1575 rok	—	Książę Jan Fryderyk przebudowuje zamek na rezydencję pałacową.
1526 rok	—	Król Zygmunt Stary nadaje Lębork z zamkiem książętom zachodniopomorskim.
1636 — i 1682 rok	—	Na zamku mieści się szkoła miejska.
1637—1657 rok	—	Lębork pod zwierzchnictwem królów polskich.
1657 rok	—	Lębork wraz z ziemią lęborską — lennem elektora brandenburskiego.
1716—1817 rok	—	Na zamku znajduje się kaplica zwana zamkową.
1496, 1505, 1575, 1601, 1618, XIX wiek i 1935 rok	—	Odnotowane w kronikach daty odbudowy i przebudowy zamku.

LĘDYCZEK — województwo pilskie

zamek zakonu krzyżackiego

Według przekazów historycznych miał się tu znajdować wzniesiony przez Krzyżaków w XIV wieku zamek obronny.

Lędyczek, z uwagi na szczególne położenie geograficzne znajdował się w ważnym z punktu widzenia polityczno-strategicznego terenie, mimo to nie odegrał na przestrzeni dziejów ważniejszej roli historycznej; w świetle przekazów źródłowych miał powstać już we wczesnym średniowieczu jako osada — gródek obronny, położony na lewym brzegu Gwdy, między ujściami trzech wpadających do niej rzek: dwóch lewobrzeżnych jej dopływów — Debrzynki i Chrząstowej oraz jednej prawobrzeżnej — Czarnej.

W średniowieczu w rejonie Lędyczka przebiegała granica (na rzece Debrzynce i Gwdzie) między Polską (Kraina Wielkopolska), Pomorzem (księstwo słupskie) i Krzyżakami (ziemia człuchowska).

Lędyczek mimo dogodnych warunków topograficznych nie stał się nigdy na przestrzeni dziejów większym skupiskiem osadniczym. Zadecydowały zapewne o tym niesprzyjające warunki osadnicze — nieurodzajne słabe gleby i duże kompleksy leśne.

Większego znaczenia nabiera gródek obronny w Lędyczku po opanowaniu w 1309 r. Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków. Krzyżacy doceniając rolę strategiczną usytuowania Lędyczka wznoszą tu na początku XIV wieku niewielki zamek na niewysokim wzgórzu na lewym brzegu rzeki Gwdy. Jego zadaniem była obrona zachodnich rubieży granicznych zakonu krzyżackiego oraz kontrolowanie ważnych szlaków komunikacyjnych, jakie krzyżowały się w Lędyczku (przy przeprawie przez Gwdę) łącząc Pomorze z Wielkopolską i tereny Niemiec z państwem krzyżackim.

Szczególnie ważnym szlakiem komunikacyjnym i strategicznym

była tzw. droga marchijska „via marchionis” zwana inaczej drogą margrabiów, która przebiegała z Choszczna przez Mirosławiec do Lędyczka, a dalej do Człuchowa w głąb państwa krzyżackiego i do Gdańska.

Zamek w Lędyczku z racji swego ważnego usytuowania, wraz z zamkami wzniesionymi przez Krzyżaków w Czarnym i Debrznie osłaniał od zachodu zamek komtura krzyżackiego w Człuchowie. Została tu przeniesiona z Debrzna siedziba włodarza zakonnego Krzyżaków.

Dokładna data powstania zamku nie jest znana, z braku źródeł pisanych. Pierwsza wzmianka pochodzi z 1414 roku. W korespondencji Wielkiego Mistrza Krzyżackiego, omawiającego stanowisko Władysława Jagiełły na zjeździe w Grabowie w sprawie granic między Polską, a zakonem krzyżackim, Lędyczek wraz z zamkiem wymieniony jest na terytorium człuchowskim. Wyraźnie o zamku wspominają dokumenty z rokowań z 1424 roku w sprawie granic, gdzie wspomina się o zamku w Lędyczku — castrum Lemdegke. Dokument z 1447 roku, dotyczący nadania przez Wielkiego Mistrza Krzyżackiego Lędyczka wraz z zamkiem w dożywocie Zygfrydowi von Melen wymienia zamek w Lędyczku wraz z wsią przed nim położoną.

W czasie wojny trzynastoletniej, na początku 1454 roku, po utracie przez Krzyżaków Człuchowa wraz z zamkiem, również Lędyczek znalazł się w rękach Polski.

Na mocy pokoju toruńskiego w 1466 roku Lędyczek jako wieś królewska włączony został do starostwa człuchowskiego, wchodzącego w obręb województwa pomorskiego. Najprawdopodobniej wkrótce po przyłączeniu Lędyczka do Polski przestał tu istnieć zamek. Z braku źródeł nie jesteśmy w stanie odtworzyć jego wyglądu, wielkości i ścisłej lokalizacji w terenie. Nie jest też znana data jego zburzenia. Sądzić należy, że nie była to budowla okazała skoro nie znalazła odzwierciedlenia w historiografii i innych wzmiankach historycznych.

Według B. Guerquina, zamek w Lędyczku jeszcze w 1627 roku miał służyć wojskom szwedzkim jako obrona podczas przeprawy przez rzekę. Późniejsza zabudowa miasta całkowicie zatarła ślady zabudowy zamkowej.

Badania archeologiczne, powierzchniowe na terenie Lędyczka nie doprowadziły dotąd do odkrycia śladów zamku. Wszelako analiza topograficzna w oparciu o skromne wzmianki historyczne

zdaje się wskazywać, że najbardziej dogodny pod względem lokalizacji strategicznej było niewysokie wzniesienie, usytuowane na południowym brzegu rzeki Debrzynki u jej ujścia i na wschodnim brzegu rzeki Gwdy. Problem lokalizacji zamku rozstrzygnąć mogą tylko szerokopłaszczyznowe archeologiczne badania wykopaliskowe.

Kronika

XIV wiek	Na zamek w Lędyczku zostaje przeniesiona siedziba włodarza zakonnego Krzyżaków z Debrzna.
1414 rok	Pierwsza wzmianka historyczna o zamku w Lędyczku, występująca w korespondencji Wielkiego Mistrza Krzyżackiego.
1424 rok	Dalsze wzmianki o zamku przy omawianiu rokowań polsko-krzyżackich w sprawie granic.
1447 rok	Wielki Mistrz Krzyżacki nadaje w dożywocie Lędyczek wraz z zamkiem Zygfrydowi von Melen.
1454 rok	Podczas wojny 13-letniej Krzyżacy tracą Człuchów, a wraz z nim Lędyczek.
1466 rok	Na mocy pokoju toruńskiego Lędyczek przywrócony Polsce zostaje włączony do starostwa człuchowskiego.

Obecny stan zachowania ruin w poważnym stopniu utrudnia rekonstrukcję z uwagi na szczątkowe tylko relikty zachowanej architektury (Ryc. 23). Mimo to jest ona ważnym źródłem do poznania charakteru obronnego zamków biskupich na Pomorzu.

W połowie XIV w. obok zamku szybko rozwijało się miasto powstałe na bazie osady. W 1387 roku, na mocy porozumienia, zamek i miasto Lipie oddane zostały w posiadanie książąt pomorskich. W ich władaniu pozostały do 1436 roku.

W dobie średniowiecza zamek i miasto Lipie jako miejscowości pogranicza były narażone na ciągłe napady rabunkowe i nieustanne konflikty zbrojne, typowe dla rejonów przygranicznych. W pierwszej połowie XV wieku Lipie wraz z zamkiem znajdowało się w rękach szlacheckiej rodziny von Leckow (z Lekowa w byłym powiecie Świdwin). W 1444 roku Krzyżacy ze Świdwina napadli i złupili Lipie wraz z zamkiem.

W 1461 roku zamek w Lipiu przejął nowy właściciel Eggard von Manteuffel z Połczyna, który od 1479 roku na mocy umowy zawartej z księciem Bogusławem X otrzymał Lipie jako dziedzictwo lenne wraz z prawem wykonywania najwyższego sądownictwa.

Wzrost znaczenia Lipia i jego rozkwit przypada na lata 1521—1544, kiedy to biskup Erazm Manteuffel ustanowił tu swoją rezydencję. Wprawdzie w tych czasach na Lipie najeżdżają Borkowie i niszczą zamek, ale już w 1540 roku zostaje on odbudowany. Niepowodzenia bratanka biskupa, Kerstena von Manteuffla, który popadł w ostry konflikt z mieszczanami z powodu łamania ich dawnych przywilejów doprowadziły w 1572 roku do pozbawienia Lipia praw miejskich. Spowodowało to stopniowy upadek znaczenia miasta i zamku.

Wojna trzydziestoletnia w XVII wieku spowodowała gwałtowny upadek Lipia. Kwaterowanie wojsk cesarskich, opłaty kontrybucyjne odbiły się fatalnie na jego losach. W kilka lat później Lipie zostało doszczętnie zniszczone i spalone, a ludność przeniesiona do Połczyna. W roku 1733 zamek w Lipiu został całkowicie zburzony.

Z resztek ruin w połowie XVIII wieku został zbudowany pałac, który istnieje do dziś w odległości około 150 m na wschód od pozostałości zamku.

Wskutek wielowiekowej dewastacji uległy zatarciu kształt i wielkość budowli zamkowej. Do naszych czasów przetrwała jedynie część podziemna. Dopiero archeologiczne badania wykopaliskowe, jakie miały miejsce w latach 1969—1970 na grodzisku wczesnośredniowiecznym, dostarczyły materiałów źródłowych pozwalających na stwierdzenie istnienia tu pozostałości resztek kamiennego fundamentu zamku biskupiego.

Kronika

IX—XII wiek	— Na cyplu płaskowyżu nad rzeką Mogilicą istnieje gród Słowian pomorskich.
1277 rok	— Książę zachodniopomorski Barnim I sprzedaje biskupowi kamieńskiemu Lipie wraz z okolicą.
1276—1280 rok	— Biskup kamieński Herman von Gleichen na terenie dawnego grodu wznosi zamek murowany.
1287 rok	— Lipie uzyskuje prawa miejskie — lubeckie.
1321 rok	— Ustanowiony zostaje urząd kasztelana, który ma zarządzać „castrum" — zamkiem.
1385 rok	— Wzmianka o „castrum Tharnhusen".
1387 rok	— Ponowna wzmianka o zamku Tharnhusen. Lipie oddane zostaje książętom zachodniopomorskim.
XIV—XVI wiek	— Rozbudowa zamku.
1444 rok	— Najazd Krzyżaków na Lipie i zniszczenie zamku wraz z miastem.
1461 rok	— Zamek w Lipiu przejmuje Eggard von Manteuffel z Połczyna.
1521—1544 rok	— Biskup Erazm Manteuffel czyni z zamku swoją rezydencję.
1540 rok	— Najazd Borków na Lipie i zniszczenie zamku.
1572 rok	— Lipie traci prawa miejskie.
XVII wiek	— W okresie wojny trzydziestoletniej Lipie chyli się ku upadkowi. Ludność przenosi się do Połczyna.
1733 rok	— Zburzenie zamku w Lipiu.
XVIII wiek	— Z resztek ruin zamkowych w połowie XVIII wieku pobudowano pałac.

MACHLINY — **gmina Czaplinek województwo koszalińskie**

zamek zakonu joannitów

Machliny, obok Czaplinka i Starego Drawska (Drahimia) były jednym z trzech zamków wchodzących w skład komandorii joannitów, którzy terytoria te otrzymali po rozwiązanym zakonie templariuszy w 1345 roku, przyznane przez papieża Klemensa V. Joannici, podobnie jak templariusze, mieli przede wszystkim służyć Polsce i bronić jej północno-zachodnich rubieży granicznych. W tym czasie Tempelburg — Czaplinek, podobnie jak za czasów templariuszy, był nadal siedzibą komandorii, którą joannici postanowili umocnić dwoma zamkami strażniczymi. Od północy, zabezpieczają przed najazdami Pomorzan swe posiadłości jak i siedzibę komandorii — Czaplinek — Tempelburg potężnym zamkiem w Starym Drawsku (Drahimiu), a od południa niewielkim zamkiem w Machlinach.

Sądząc po jego położeniu pełnił on rolę strażnicy na południowym krańcu komandorii joannickiej, strzegąc z ukrycia ważnego traktu wiodącego z Poznania przez Czaplinek nad Bałtyk do Kołobrzegu. Dokładna data zbudowania zamku w Machlinach nie jest znana, ale jak wynika z analizy układu stosunków politycznych, został on wzniesiony prawdopodobnie w latach sześćdziesiątych XIV wieku.

Brak źródeł pisanych, jak i zachowanych resztek, nie pozwala nic bliżej powiedzieć o jego wyglądzie, walorach obronnych jak i o samej konstrukcji architektonicznej. Wydaje się jednak, że jako graniczący z Polską był mniej ważny dla komandorii, niż zamek w Starym Drawsku. Na ogół przyjmuje się, że wzniesiony po 1350 roku zamek w Machlinach zbudowany był z nietrwałego muru ryglowego i otoczony drewnianą palisadą. W 1361 roku joannici oddali zamek wraz ze wsią Machliny braciom Golcom. Wydarzenie to stanowi zarazem pierwszą historyczną wzmiankę o zamku i wsi Machliny. Inna wzmianka z 1364 roku wymienia Machliny wśród zamków zakonu joannitów istniejących na terenach Nowej Marchii.

Z układu stosunków politycznych w tym rejonie pod koniec XIV wieku wynikałoby, że zamek w Machlinach, podobnie zresztą jak i w Czaplinku, został zburzony w 1376 roku przez wojska księcia szczecińskiego Świętobora I, kiedy to joannici jako wasale korony polskiej uczestniczyli w zbrojnym sporze między wojewodą Czarnkowskim z Człopy, a książętami szczecińskimi. Potem zamku w Machlinach już nie odbudowano. Nie wymagały tego warunki polityczne regionu, bowiem po usunięciu w 1407 roku joannitów z zamku w Starym Drawsku i utworzeniu z komandorii tempelburskiej polskiego starostwa z siedzibą w zamku drahimskim, nie zachodziła potrzeba odbudowy warowni.

Ze skąpych wzmianek źródłowych wynika, że zamek znajdował się na lewym brzegu rzeki Dobrzycy, około 3 km w kierunku południowym od obecnej wsi Machliny. Podobno jeszcze w drugiej połowie XIX wieku na miejscu tym widoczne były resztki budowli zamkowej wzniesionej z cegieł typu gotyckiego (dużego formatu).

Ryc. 24. Machliny, woj. Koszalin. Widok na wzniesienie zniszczonego zamku.

Fot. F. J. Lachowicz.

Rozpoznanie archeologiczne, jakie przeprowadzono w 1966 roku wykazało, że zamek wzniesiony był na wzniesieniu dwumetrowej wysokości, o kształcie nerkowatym i wymiarach 100 x 30 m, na lewym brzegu rzeki Dobrzycy. Otoczony był podmokłymi łąkami i bagnami (Ryc. 24). Wzniesienie to połączone było groblą z twardym gruntem na wysoczyźnie morenowej. Badania archeologiczne, przeprowadzone przez koszalińskich archeologów, odkryły na tej grobli dawną drogę łączącą zamek ze stałym lądem. W średniowieczu, kiedy poziom wód był znacznie wyższy, wzniesienie to stanowiło zapewne wyspę wśród rozległych bagien i rozlewisk rzeki Dobrzycy, a ze stałym lądem łączyła je grobla, z biegnącą na niej drogą.

Miejsce to było bardzo dogodne do budowy zamku strażniczego, strzegącego z ukrycia szlaku biegnącego z Polski na Pomorze. Zebrane w trakcie badań wykopaliskowych fragmenty cegieł gotyckich wskazują na istnienie w tym miejscu budowli gotyckiej, zapewne właśnie zamku. Wszelako problem ten może być wyjaśniony dopiero drogą szczegółowych badań wykopaliskowych.

Kronika

XIII wiek	— Machliny wchodzą w skład ziem nadanych przez Przemysła Wielkopolskiego zakonowi templariuszy.
1345 rok	— Po rozwiązaniu zakonu templariuszy nowymi właścicielami Machlin są joannici.
1350 rok	— Przyjmuje się, że około 1350 roku zostaje w Machlinach zbudowany zamek joannicki w konstrukcji ryglowej.
1361 rok	— Joannici oddają zamek wraz ze wsią Machliny braciom Golcom.
1364 rok	— Zamek w Machlinach wymieniony jest jako własność joannitów na terenach Nowej Marchii.
1376 rok	— Zamek w Machlinach zostaje zburzony prawdopodobnie przez wojska księcia Świętobora I.
1407 rok	— Machliny wchodzą w skład polskiego starostwa drahimskiego.

MIROSŁAWIEC — województwo pilskie

zamek rycerski

Według skąpych wzmianek źródłowych, w Mirosławcu miał być zbudowany średniowieczny zamek rycerski, zlokalizowany, na wschód od miasta, na nizinie wśród otaczających go podmokłych łąk. Prawdopodobnie wzniesiono go w początkach XIV wieku.

Początki miasta i zamku są trudne do ustalenia z braku dostatecznych źródeł historycznych. Wiadomo jest, że w końcu XIII i na początku XIV wieku ziemia wałecka wraz z Mirosławcem, wskutek ekspansji niemieckiej opanowana została przez margrabiów brandenburskich, którzy założyli tu tzw. Nową Marchię Brandenburską. Margrabiowie na opanowanych przez siebie ziemiach w celu całkowitego ich podporządkowania osadzali wiernych im rycerzy, zadaniem których było skolonizowanie i zagospodarowanie zdobytych ziem.

Mirosławiec został założony poprzez nadania margrabiów brandenburskich rycerzom Henrykowi i Janowi z rodu Wedlów. Z pierwszych przekazów pisanych wynika, iż wspomniani bracia Jan i Henryk Wedlowie w dniu 2 lutego 1314 roku wystawili przywilej przyznający Mirosławcowi miejskie prawa magdeburskie. Istnieje też przypuszczenie, że Mirosławiec występujący w dokumentach jako Nowy Frydland, lokowany był już wcześniej bo w 1303 roku.

Mirosławiec został założony przy ważnym szlaku handlowym tzw. „szlaku solnym", zwanym też „via regis", wiodącym na północ do Kołobrzegu. W późniejszym czasie, w XIV wieku, Mirosławiec był ważnym miastem etapowym przy tzw. „drodze marchijskiej", która stanowiła połączenie między Brandenburgią a Krzyżakami.

Miasto średniowieczne zbudowano w kształcie prostokąta z

regularną siatką ulic. Otoczone ono było systemem strumieni odwadniających, które spełniały zapewne rolę fos obronnych. Z przekazów pisanych nie wynika, czy Mirosławiec otoczony był wałami i murami obronnymi. Wiadomo jedynie, że były tu trzy bramy znajdujące się u wylotu z miasta. Na północno-wschodnim krańcu miała się znajdować brama Grobelna, na południowym wschodzie brama Młyńska, a na zachodzie brama Łowicka. Żadna z nich nie przetrwała do naszych czasów. Brak też po nich jakichkolwiek śladów.

Ryc. 25. Mirosławiec, woj. Piła. Zamek-pałac wg sztychu z XIX wieku.

Fot. F. J. Lachowicz.

Równocześnie z powstaniem miasta, właściciele Mirosławca Jan i Henryk Wedlowie wznieśli zamek gotycki jako warowną siedzibę swego rodu. Zadaniem jego była obrona miasta i przede wszystkim panowanie nad ważną z punktu widzenia strategicznego „drogą marchijską". Miejsce i czas powstania zamku średniowiecznego nie są dziś możliwe do ścisłego ustalenia. Nic też bliższego nie można powiedzieć o jego wyglądzie i rozplanowaniu. Ze wzmianek zawartych w księdze Karola IV z 1375 roku wynika, że zamek w Mirosławcu należał do dwunastu najsilniejszych zamków rodu Wedlów znajdujących się na wschód od Odry. Należały do nich ponadto zamki w: Chociwelu, Drawnie,

Ińsku, Kępcewie, Krzywnicy, Mielnie, Santoku, Świdwinie, Tucznie, Wałczu i Złocieńcu.

Zamek w Mirosławcu stanowił warowną siedzibę rodu Wedlów linii Frydlandzkiej – Mirosławskiej aż do 1576 roku. Ostatni przedstawiciel męskiej linii rodu Wedlów – Georg von Wedel – wydając w 1571 roku swoją córkę Elżbietę za mąż przekazał w formie posagu miasto Mirosławiec wraz z zamkiem oraz cały klucz dóbr ziemskich jej mężowi Henrykowi Blankenburgowi. Zamek ten według przekazów pisanych uległ zniszczeniu wraz z całym miastem w 1719 roku w czasie wielkiego pożaru i nie był już odbudowywany.

W roku 1731 ówczesny właściciel Mirosławca Dionizy Jerzy Joachim Blankenburg rozpoczął budowę nowej siedziby, ale już o założeniach pałacowych. W rezultacie powstała okazała budowla utrzymana w stylu baroku holenderskiego. Najprawdopodobniej powstała ona już w innym miejscu niż zamek średniowieczny, na podmokłych łąkach na południowy wschód od miasta. Pod koniec XIX wieku, w roku 1890, również i ten obiekt pałacowy został zniszczony przez pożar.

Zachowane relikty oraz badania archeologiczne w 1971 roku wskazują, że posadowiony on był na podmokłym gruncie umocnionym drewnianymi palami. Na tak umocnionej powierzchni wzniesiono pałac ceglano-kamienny o wymiarach 20 x 40 m, do którego w latach 1743 i 1745 dobudowano dwa skrzydła pałacowe (Ryc. 25). Pałac wraz z przylegającym terenem otoczony był sztucznie wykopaną fosą o szerokości 5 m, wypełnioną wodą. Powstała w ten sposób wysepka zbliżona do kwadratu, posiadająca wymiary 80 x 84 m.

W 1836 roku umarł ostatni właściciel pałacu w Mirosławcu i – jak wspomina XIX-wieczna literatura przedmiotu – w 1877 roku pałac był opuszczony i nie użytkowany, a po pożarze w 1890 roku został całkowicie zniszczony i doprowadzony do stanu ruiny.

Badania archeologiczno-architektoniczne, przeprowadzone w 1971 i 1978 roku, odsłoniły resztki sklepień piwnicznych XVIII-wiecznego pałacu (Ryc. 26). Nie znaleziono jednak żadnych reliktów wcześniejszej zabudowy zamku z okresu średniowiecznego, z fazy jego gotyckiej rozbudowy.

Wyjaśnienie początków zamków, głównie średniowiecznego w Mirosławcu może nastąpić jedynie drogą szczegółowych archeo-

Ryc. 26. Mirosławiec, woj. Piła. Fragment muru i wlot do piwnic zamku-pałacu. Fot. F. J. Lachowicz.

logiczno-architektonicznych badań wykopaliskowych, prowadzonych w róznych rejonach miasta i jego najblizszych okolic.

Kronika

1303 rok	— Mirosławiec otrzymuje prawdopodobnie prawo miejskie
1314 rok	— Dokument z dnia 2 lutego 1314 r. potwierdza przyznanie praw miejskich — brandenburskich przez braci Henryka i Jana Wedlów
XIV/XV wiek	— Wedlowie wznoszą tu swą warowną siedzibę — zamek
1719 rok	— Pozar zamku i miasta
1731 rok	— Dionisius Georgius Joachim Blankenburg rozpoczyna budowę nowego pałacu
1738 rok	— Zakończenie budowy pałacu
1743–1745 rok	— Rozbudowa i przebudowa pałacu.
1772 rok	— Mirosławiec wraz z ziemią wałecką zostaje włączony do państwa pruskiego
1856 rok	— Umiera ostatni właściciel pałacu.
1890 rok	— Po pozarze pałac popada w ruinę.

OSTRE BARDO — gmina Połczyn Zdrój województwo koszalińskie

zamek rycerski

W miejscowości tej miał się znajdować skromny w swych założeniach architektonicznych średniowieczny zamek w postaci wieży mieszkalnej. Jego pozostałość rysuje się dziś jeszcze w formie regularnego, wyniosłego nasypu, usytuowanego na mokradłach pośrodku wsi.

Został on zbudowany przez jedną z gałęzi rycerskiego rodu von dem Wolde, którzy w wyniku nadań przybyli na Pomorze z Rugii i po 1332 roku obrali Ostre Bardo za swą siedzibę.

Wieżę mieszkalną o założeniach obronnych zbudowano na sztucznie usypanym czterometrowej wysokości nasypie ziemnym tzw. La motte z majdanem o 22-metrowej średnicy, otoczonym głęboką fosą, wypełnioną wodą.

Słabo czytelne relikty zamku-wieży rysują się dziś miejscami na majdanie nasypu porośniętego drzewami. Była to typowa średniowieczna siedziba rycerska, usytuowana w środku otaczającej ją wsi. Zadaniem jej było panować nad okolicznymi wsiami i strzec dóbr ziemskich rodziny von Woldów.

Ten interesujący przykład rycerskiej siedziby obronnej z XIV wieku czeka na szczegółowe badania archeologiczno-architektoniczne. Skąpe wzmianki historyczne nie pozwalają na odtworzenie jego konstrukcji i pierwotnego wyglądu.

POLANÓW — województwo koszalińskie

zamek rycerski

Polanów należy do licznej grupy miast pomorskich, których najwcześniejsze dzieje są bardzo słabo rozpoznane, z uwagi na brak materiałów źródłowych. Brak jest dokumentów naświetlających dzieje miasta i jego rozwoju, szczególnie w okresie średniowiecznym. Z rozproszonych danych historycznych wynika, że Polanów w XIII wieku był grodem opolnym państwa polskiego, wchodzącym w skład kasztelanii sławieńskiej. Gród polanowski strzegł prawdopodobnie zachodniej granicy sławieńskiej kasztelanii. Miał tu też znajdować się zamek gotycki. Jednakże jego lokalizacji i historii nie jesteśmy dziś w stanie ustalić. Odnośnie średniowiecznej zabudowy miasta wiadomym jest, że posiadało ono zamek, kościół i szpital pod wezwaniem św. Jerzego. Nie miało natomiast trwałych umocnień obronnych w postaci murów i bram, ani też ratusza.

W XIII wieku Polanów należał przejściowo do Piotra z Nowego, najstarszego syna wojewody Święcy, który sprzymierzywszy się z margrabiami brandenburskimi Waldemarem i Ottonem, w 1307 roku stał się ich lennikiem. Polanów obok Darłowa i Sławna był lennem Brandenburgii. W 1313 roku Piotr Święca założył w Polanowie obok zamku miasto, nadając mu prawa miejskie. W tym też roku książę zachodniopomorski Warcisław IV odebrał Brandenburgii ziemię sławieńsko-polanowską, ale właścicielami Polanowa nadal byli Święcowie.

Po śmierci palatyna Piotra Święcy w 1327 roku, dobra ziemskie Polanów i Tuchola przeszły w ręce jego syna, również Piotra, wymienianego w dokumentach od 1333—1359 jako Piotra z Polanowa. On też w 1353 roku sprzedał ziemię tucholską i polanowską biskupstwu w Kamieniu Pomorskim. Polanów wraz z zamkiem wszedł w skład dóbr biskupów kamieńskich. W 1387

roku Polanów stał się dzierżawą książąt zachodniopomorskich. W wyniku układu zawartego w tym roku, kapituła kamieńska przekazała księciu Bogusławowi VIII ziemię polanowską. Książęta zachodniopomorscy Warcisław VII, Bogusław VIII i Barnim V mianowali zarządcą Polanowa Kurta Kameke, który urzędował w Polanowie od 1384 roku jako biskupi wójt. Wieloletnie spory między książętami a biskupstwem kamieńskim o dobra: Polanów, Maszewo i Lipie doprowadziły w rezultacie do przejęcia Polanowa w 1474 roku przez księcia słupskiego Eryka II. Przekazał on w tymże roku Polanów wraz z zamkiem i okręgiem w lenno Piotrowi von Glassenapp. Polanów stał się odtąd prywatnym miastem feudalnym, pozostając własnością tego rodu do 1637 roku. W 1773 roku zamek w Polanowie nabył baron z Kurlandii — Fryderyk Wrangel — ojciec późniejszego feldmarszałka pruskiego.

Liczne pożary miasta, powodujące duże zniszczenia wśród zabudowy miejskiej, a także wielokrotne przebudowy nie pozwalają dziś na lokalizację zamku i odtworzenie jego wyglądu. Skąpe wzmianki o zamku są bardzo lakoniczne i nieprecyzyjne. Pozwalają jedynie na stwierdzenie, że miał on się znajdować na wzniesieniu w niewielkiej odległości na zachód od miasta lokacyjnego.

Jedyna wiarygodna wzmianka o zamku polanowskim pochodzi z 1898 roku z opracowania L. Böttgera, który inwentaryzując zabytki Polanowa pisze, że zamek położony na wschód od kościoła, w rejonie dzisiejszej ulicy zamkowej, jest dwukondygnacyjną budowlą architektoniczną o prostej wydłużonej bryle, całkowicie przebudowanej i zmienionej. W jego wnętrzu zachowana była tylko dębowa klatka schodowa z XVII lub XVIII wieku. Zniszczenia miasta jakie miały miejsce podczas drugiej wojny światowej w 1945 roku, spowodowały całkowite zatarcie na powierzchni ziemi wszelkich śladów po zamku. Niwelacje terenu, związane z odgruzowywaniem miasta, zlikwidowały wszelkie relikty architektury zamku polanowskiego. Być może przyszłe badania wykopaliskowe mogłyby dostarczyć nieznanych nauce źródeł dotyczących architektury zamkowej.

Kronika

XIII wiek — Polanów grodem opolnym w ziemi sławieńskiej

1307 rok — Polanów należy do rodu Święców.
XIV poł. — Polanów lennem Brandenburgii.
1313 rok — Piotr Święca zakłada obok zamku miasto Polanów.
1353 rok — Zamek i miasto należą do biskupstwa kamieńskiego.
1378 rok — Polanów w posiadaniu książąt zachodniopomorskich.
1474 rok — Polanów własnością rodziny von Glassenapp.
1773 rok — Właścicielem zamku w Polanowie zostaje baron kurlandzki Fryderyk Wrangel.
1898 rok — Opis zachowanych reliktów zamku polanowskiego przez L. Bottgera.

POŁCZYN ZDRÓJ — województwo koszalińskie

zamek rycerski

Z zachowanych fragmentarycznych przesłanek źródłowych wynika, iż w Połczynie miał się znajdować średniowieczny zamek książęcy, a następnie rycerski. Na miejsce jego budowy obrano wzgórze morenowe na południe od miasta, na wschodnim brzegu rzeki Wogry, będącej dopływem Dębnicy, wpadającej do Parsęty. Z uwagi na wyjątkowo skąpe źródła historyczne, nie jesteśmy dziś w stanie szczegółowo odtworzyć jego najwcześniejszej historii i dziejów jego budowy. Nie jesteśmy też w stanie ustalić jego pierwotnej lokalizacji. Powszechnie przyjmuje się, iż miał wznosić się w miejscu, gdzie stoi obecnie budowla pałacowa z końca XVIII wieku.

Wzgórze na którym wznosi się dzisiejsza budowla zamkowa posiada kształt owalnego stożka wznoszącego się około 9 m nad poziom rzeki Wogry. Wzniesienie zamkowe łączyło się z miastem niewielkim przesmykiem. Górna płaszczyzna wzniesienia zamkowego uformowana w kształt prostokąta posiada dziś wymiary około 29 × 40 m. Stromo opadające stoki wzgórza zamkowego świadczą o jego częściowo sztucznym uformowaniu. Wzgórze zamkowe posiada dogodne naturalne warunki obronne. Od wschodu i południa bronione było szerokim pasem rozległych bagien i mokradeł ciągnących się wzdłuż rzeki Wogry. Zamek miał za zadanie strzec przejścia — brodu — na rzece Wogrze.

Połczyn wraz z okolicznymi terenami pozostający w średniowieczu na południowych rubieżach księstwa zachodnio-pomorskiego był nieustannie zagrażany przez ekspansję Marchii Brandenburskiej, która na przestrzeni XIII i początkach XIV wieku znacznie poszerzyła swoje terytoria o zdobyte ziemie na wschód i północ od rzeki Drawy, poważnie zagrażając granicom księstwa zachodniopomorskiego. Bogusław IV, książę zachodniopomorski, chcąc zabezpieczyć granice swego księstwa przed naporem margrabiów brandenburskich — Askańczyków buduje na rubieżach szereg warowni. Jak wspominają wzmianki źródłowe, w roku 1290 z polecenia księcia zbudowany zostaje w Połczynie zamek jako warowna strażnica. Nie znany nam jest jego wygląd, wielkość i kształt. Do chwili obecnej nie udało się zlokalizować na terenie Połczyna zamku z reliktami średniowiecznymi. Z zachowanego aktu książęcego wynika, iż do obrony i utrzymania zamku zobowiązane były cztery rodziny rycerski a mianowicie: Chartzanitz, Glassenapp z Koprzywna, Zezenow i Wedlowie ze Złocieńca.

Z innych wzmianek źródłowych wynika, iż musiał być to obiekt niewielki typu strażnicy rycerskiej, posiadający zaledwie kilka miejsc na pomieszczenie ludzi i koni, co powodowało, że załoga zamku musiała mieszkać poza obrębem strażnicy w miejscu specjalnie dla niej wydzielonym na podgrodziu, które z czasem dało początek miastu.

Zamek strażniczy w Połczynie zlokalizowany był na skrzyżowaniu ważnych dróg, którego zadaniem była ochrona tych szlaków, jak również okolicznych terenów graniczących z Marchią Brandenburską. Tędy bowiem przebiegał słynny „szlak solny", wymieniany w starych kronikach, zwany też często „polską drogą", który wiódł z Wielkopolski do Kołobrzegu.

Połczyn i jego okolice, jak tego dowodzą przeprowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne, posiada bardzo starą metrykę chronologiczną. Zebrane źródła archeologiczne świadczą o ciągłości zaludnienia na tym terenie od zarania dziejów. Znane są z tego regionu liczne znaleziska z epoki kamienia, brązu i żelaza. Najliczniejsze i najbardziej zorganizowane osadnictwo przypada na okres wczesnośredniowieczny tj. okres wykształcenia się wczesnopolskich i pomorskich organizacji plemiennych. Dowodem tego mogą być grodziska wczesnośredniowieczne — miejsca warowne — wczesnośredniowiecznych Pomorzan, odkryte m.in. w Połczynie, Buślarach, Popielewie, Starym Drawsku i innych miejscowościach, a także gęsta sieć osadnictwa otwartego — nieobronnego.

Rozwijające się obok zamku miasto jako osada targowa otrzymuje w 1335 roku miejski przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim. W ciągu XIV wieku Połczyn został otoczony wałem ziemnym i palisadą oraz fosą. Nie był jednak włączony w

obręb fortyfikacji zamkowych. Wejść do miasta strzegły nie zachowane do dziś dwie bramy: Wardyńska od północy i Ogartowska od wschodu. Na środku rynku stał w średniowieczu ratusz, przed którym wznosiła się kolumna legendarnego rycerza Rolanda — jako symbol wolności miejskich. Przy rynku od strony wschodniej istniał, wzmiankowany po lokacji, nowy kościół farny wraz z cmentarzem, o którym pierwsza wzmianka pochodzi z 1389 roku. W obrębie wyznaczonego wałami miasta istniała ciasna drewniana zabudowa mieszkalna i gospodarcza.

Położenie zamku i miasta na granicy pomorsko-brandenburskiej decydowało o ich burzliwych i niespokojnych dziejach. Nieustające wojny przygraniczne wyznaczały im szczególną rolę i znaczenie strategiczne. Następca Bogusława IV, książę Warcisław IV prowadząc wojny, zmierzające do uwolnienia się od zwierzchnictwa brandenburskiego, na mocy układu zawartego w 1312 roku odzyskuje obszary przygraniczne, m.in. w rejonie Połczyna. W walkach z Brandenburgią księciu Warcisławowi IV dużą pomoc okazała szlachta nowomarchijska, która w uznaniu zasług otrzymuje od niego liczne nadania miejskie. Połczyn wraz z zamkiem otrzymuje w lenno Hasso von Wedel, zwany Czerwonym.

W 1337 roku Hasso von Wedel składa margrabiemu Ludwikowi hołd i wchodzi ponownie w kontakty z Brandenburgią. Z tego też roku pochodzi pierwsza historyczna wzmianka o zamku i mieście Połczyn w liście hołdowniczym Hasso von Wedla do margrabiego Ludwika Brandenburskiego. Spowodowało to w konsekwencji, iż książęta zachodniopomorscy odbierają od Wedlów zamek i miasto Połczyn i przekazują je w lenno w 1389 roku znanej pomorskiej rodzinie rycerskiej — Manteufflom, sprzyjającym wówczas książętom zachodniopomorskim.

Nowi właściciele Połczyna w początkach XVI wieku przyczyniają się do dalszej rozbudowy zamku i rozwoju miasta. Kurt Manteuffel w 1515 roku zmienia dla miasta prawo magdeburskie na lubeckie. Było ono bardziej korzystne od poprzedniego i przyczyniło się do ożywienia miasta i zwiększenia liczby jego mieszkańców.

Połczyn od początków swego istnienia aż do XIX wieku był miastem prywatnym, tzn. będącym własnością poszczególnych miejscowych możnych rodów szlacheckich — właściciele Połczyna.

Kurt Manteuffel, jako samodzielny zarządca zamku połczyńskiego przyczynił się do jego rozbudowy. Jemu też przypisuje się wzniesienie około 1515 roku obronnej wieży mieszkalnej na wzniesieniu nad Wogrą w miejscu obecnego zamku, co ujawniły i potwierdziły przeprowadzone w 1968 roku badania archeologiczno-architektoniczne. Odkryte w piwnicy zachodniego skrzydła barokowego zamku fragmenty wspomnianej wieży mieszkalnej posiadały kształt regularnego czworoboku o wymiarach 12,1 x 12,6 m. Wnętrze wieży posiadało dwa pomieszczenia o wymiarach 5,6 x 10,4 oraz 3,1 x 10,4 m. Wyglądu tego zamku również nie możemy dziś w całości zrekonstruować z braku dostatecznych materiałów źródłowych. Nie zachowały się bowiem żadne dokumenty pisane ani też materiały ikonograficzne. Z przekazów historycznych wynika, iż Manteufflowie, z czasem stali się współwłaścicielami zamku i posiadłości połczyńskich, dopuszczając w oparciu o akt sprzedaży do współudziału rodzinę von Krockow. Świadczy o tym zachowany akt sprzedaży z roku 1654, który stwierdza, iż Asmus Manteuffel sprzedaje swoją część na zamku i w mieście Połczynie — Jakubowi von Krockow.

Generał Antoni von Krockow w drugiej połowie XVIII wieku, najprawdopodobniej w latach 1770—1772, dokonał generalnej przebudowy zamku połczyńskiego, rozbudowując go na rezydencję pałacową w stylu barokowym, której kształty przetrwały do dnia dzisiejszego. Jego syn, Chrystian Ludwik von Krockow dokończył dzieło ojca, dokonując nowego wystroju wnętrz i wyposażając przebudowany pałac w stylowe meble barokowe. W połowie XIX wieku zamek połczyński po usamodzielnieniu się miasta zostaje wykupiony przez mieszczan i przekształcony w urząd pocztowy. Od końca XIX wieku do 1971 roku zamek po prowizorycznych przeróbkach wykorzystywany był jako budynek mieszkalny dla ludności. Dokonane w XIX i XX wieku przeróbki adaptacyjne w poważnym stopniu zniszczyły i zatarły zabytkowy charakter budowli.

W wyniku starań władz konserwatorskich w Koszalinie w latach 1965—1983 zamek w Połczynie doczekał się pełnej rewaloryzacji i gruntownego remontu. Jego rewaloryzacja przeprowadzona została zgodnie z wymogami współczesnej sztuki konserwatorskiej. Pełna dokumentacja techniczna opracowana została przez Pracownie Konserwacji zabytków w Szczecinie z uwzględnieniem dokładnych studiów historycznych w oparciu o prze-

prowadzone badania architektoniczne i archeologiczne. Dzięki tym zabiegom przywrócony został kształt budowli barokowej z wyeksponowaniem zachowanych reliktów, wartościowych detali architektonicznych i reliktów wystroju wnętrz — kominki (Ryc. 27).

Zamek w Połczynie Zdroju dzięki szeroko zakrojonym pracom konserwatorskim i rewaloryzacyjnym stał się jednym z lepiej rozpoznanych i zbadanych pod względem architektonicznym obiektów zamkowych w województwie koszalińskim, przynajmniej jeżeli chodzi o jego budowę i modernizację na przestrzeni wieków.

W oparciu o dostępne źródła historyczne i przeprowadzone badania archeologiczne i architektoniczne, które niezbędne były w celu opracowania dokumentacji odbudowy zamku udało się ustalić poszczególne fazy jego budowy. W ich świetle rysuje się ścisły związek historii zamku i miasta Połczyna.

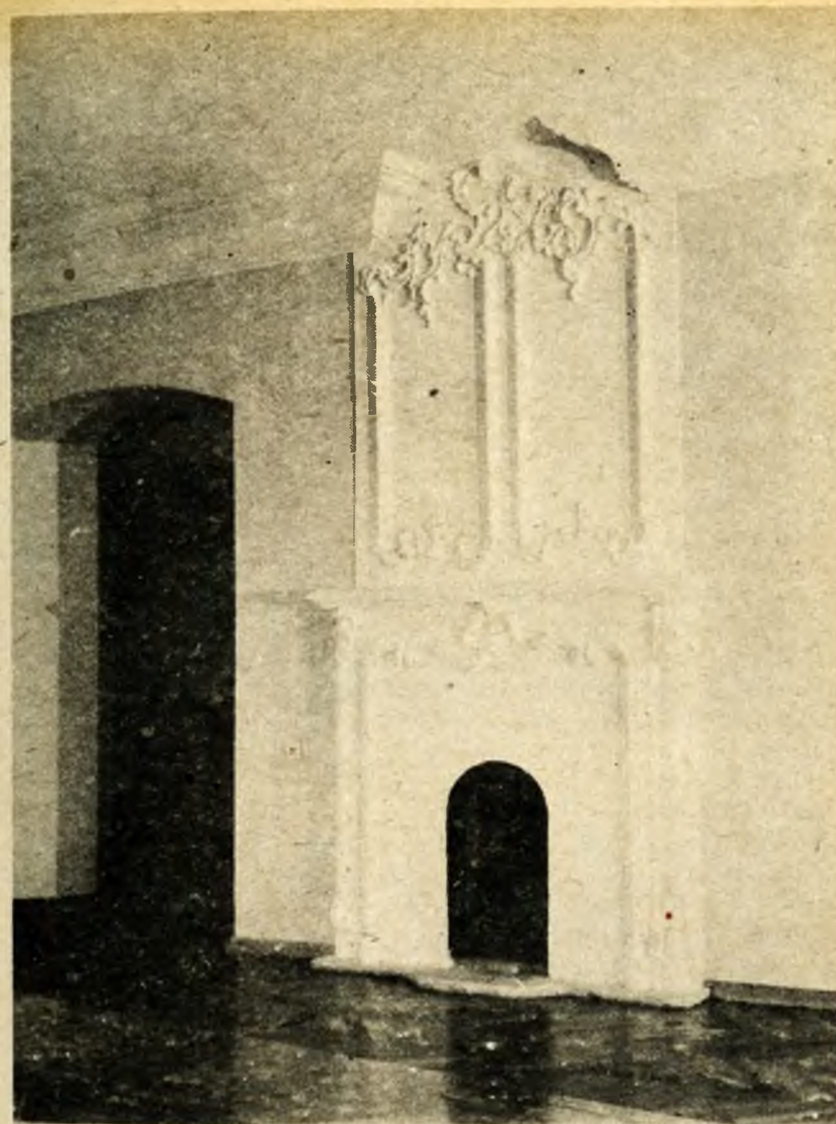
1. Budowa zamku straznicy w XIII wieku staje się zalążkiem osady przyzamkowej, która w XIV wieku daje początek miastu Połczyn.

2. Z nadań książęcych, a następnie kupna-sprzedaży zamek i miasto stają się prywatną własnością znaczących w tych czasach rodów pomorskich takich jak: Chartzenitz, Glassenapp z Koprzywna, Zezenow i Wedlów ze Złocieńca, a następnie Manteufflów i von Krockow.

3. Cztery duże pożary jakie nawiedziły miasto na przestrzeni 200 lat (lata 1500, 1601, 1665 i 1705) musiały również dokonać zniszczeń zamku połczyńskiego.

Zestawienie wyników badań oraz dostępnych źródeł historycznych umożliwia wydzielenie poszczególnych faz budowy zamku. W ich świetle nie znalazło potwierdzenia istnienie jakichkolwiek śladów materialnych, odnoszących się do wzmiankowanego w źródłach pisanych zamku średniowiecznego, datowanego na schyłek XIII wieku (1290 rok). Badania archeologiczno-architektoniczne ujawniły natomiast relikty zamku murowanego z XV wieku.

Pierwsza faza budowy zamku — jest to najstarsza faza budowlana, która wiąże się z konstrukcją murowaną na wspomnianym wzniesieniu zamkowym datowana na początek XV wieku. Pozostały z tego okresu jedynie kamienne mury w piwnicach dzisiejszego skrzydła zachodniego zamku, zachowane do wysokości 90 cm nad poziomem posadzki piwnicy. Dokładny kształt tej budowli

Ryc. 27. Połczyn-Zdrój, woj. Koszalin. Fragment wnętrza zamkowego z odrestaurowanym kominkiem. *Fot. F. J. Lachowicz.*

nie jest możliwy do odtworzenia. Obronny jej charakter i zarys murów w skrzydle zachodnim przemawiają za istnieniem w tym miejscu murowanej wieży strażniczej. Z tego okresu pochodzi zapewne przypora kamienno-ceglana, odkryta przez archeologów w południowo-wschodnim narożniku zamku. Szczupła powierzchnia tej budowli nie mogła pomieścić wszystkich właścicieli zamku. Stąd też znajdowała się w niej tylko załoga strażnicza zamku. Pomieszczenia mieszkalne właścicieli znajdowały się na terenie miasta. Wieża strażnicza uległa zniszczeniu w czasie licznych działań wojennych w tym rejonie Pomorza. Dzieła ostatecznego zniszczenia tego obiektu dokonał zapewne wielki pożar miasta w 1500 roku.

Druga faza budowy zamku przypada na XVI wiek, tuż po pożarze miasta (1500 rpk), kiedy to Kurt Manteuffel buduje południowe skrzydło na fundamentach i w obrysie dawnej wieży strażniczej. Ponadto dobudowuje drugi budynek — północny, usytuowany równolegle do fosy. Można domniemywać, że jego wielkość odpowiadała rozmiarom do dziś zachowanego skrzydła północnego. Był to obiekt jednokondygnacyjny nie podpiwniczony. W części wschodniej i południowej zamek został otoczony murem obwodowym, którego resztki odsłoniły badania archeologiczne. Wjazd na zamek prowadził przez bramę umieszczoną w skrzydle północnym. Rozbudowany zamek pomieścił obok załogi strażniczej także ich właścicieli.

Trzecia faza budowy zamku to wielka przebudowa i rozbudowa budynku dokonana w latach 1770—1772 przez kolejnego właściciela obiektu, Antoniego von Krockowa. W tym okresie zachowano tylko te fragmenty budowli z drugiej fazy, które nadawały się do przejęcia obciążeń konstrukcyjnych podwyższonej budowli zamkowej. Piwnice skrzydła zachodniego otrzymały sklepienia kolebkowe z lunetami. W piwnicy umieszczono wędzarnię i pomieszczenia kuchni zamkowej. Przy budowie obiektu wykorzystano materiał pochodzący z rozbiórki poprzednich budowli. Trzecią fazę budowlaną charakteryzuje niedbała technika murarska. Do budowy wykorzystano materiał odpadkowy pochodzący z rozbiórek starych konstrukcji zamkowych oraz liche spoiwo w postaci gliny zamiast zaprawy wapiennej. Natomiast wystrój pomieszczeń zawiera bardziej bogate motywy dekoracyjne — ozdobna stolarka, stylowe kominki, sztukateria na sufitach itp. Po tych przebudowach adaptacyjnych zamek zatracił swą

pierwotną formę obronną. Stał się rezydencję barokową, kształtem zbliżoną do litery „L", o dwóch kondygnacjach, przykrytych dachem ceramicznym — dwuspadowym z bramą wjazdową od strony miasta (fot. 28). Elementy najstarszej architektury zamkowej z około 1515 roku zachowały się jedynie w części piwnicznej skrzydła zachodniego.

Czwarta faza budowlana przypada na XIX wiek, kiedy to obiekt wielokrotnie zmieniał funkcje. Spowodowało to całkowitą zmianę założeń barokowych i zatarcie pozostałości zamkowo-pałacowych. Obiekt uległ zapuszczeniu i systematycznej dewastacji.

Ryc. 28. Połczyn Zdrój, woj. Koszalin. Odrestaurowany zamek — widok od strony dziedzińca. Fot. F. J. Lachowicz.

Odremontowany zamek (Ryc. 28) został przekazany w październiku 1983 roku na Miejską i Gminną Bibliotekę Publiczną. Uratowany zabytek służy dziś z pożytkiem społeczeństwu jako ważna placówka kulturalno-oświatowa, w której zgromadzono bogaty księgozbiór i czytelnie. Jego stylowo urządzone wnętrza są ogólnie dostępne dla ludności miasta i licznych kuracjuszy przebywających na leczeniu w Połczynie Zdroju. W ten sposób odbudowany zamek pełni ważną rolę kulturotwórczą w mieście i regionie.

Kronika

schyłek XIII wieku	**—**	**Z polecenia księcia Bogusława IV zostaje zbudowany** zamek w Połczynie. Przyjmuje się, że ten najstarszy obiekt **zamkowy należał do rzędu strażnic pogranicznych broniących** ziem książęcych zagrożonych najazdami brandenburskich Askańczyków.
początek XIV wieku	—	**Książę zachodniopomorski Warcisław IV oddaje Połczyn w** lenno rycerzowi nowomarchijskiemu Hasso von Wedel.
1337 rok (?)	—	Połczyn otrzymuje magdeburskie prawo miejskie od Hasso von Wedla.
1337 rok	—	Pierwsza wzmianka historyczna o mieście i zamku w Połczynie zanotowana w liście hołdowniczym — Hasso Rufusa zwanego Czerwonym do margrafa Ludwika Brandenburskiego.
schyłek XIV wieku 1389 (?)	—	Książęta zachodniopomorscy odbierają Połczyn wraz z zamkiem rodowi Wedlów. W tym samym czasie przekazują dobra połczyńskie (miasto i zamek) znanemu pomorskiemu rodowi Manteufflów.
XV wiek	—	Kurt Manteuffel zmienia Połczynowi prawo miejskie z magdeburskiego na bardziej korzystne lubeckie.
XV—XVII wiek	—	Połczyn wraz z zamkiem jest prywatną własnością rodu Manteufflów oraz rodów Glassenapp i Zezenow.
1500 rok	—	Wielki pożar miasta Połczyna.
1515 rok	—	Kurt Manteuffel buduje skrzydło południowe zamku na fundamentach i w obrębie wieży strażniczej.
1601 rok	**—**	**Następny wielki pożar miasta Połczyna.**
1654 rok	—	Asmus Manteuffel sprzedaje swoją część miasta Połczyna i zamku Jakubowi von Krockow. Z dokumentów wynika, że akt sprzedaży podpisany został w „dużej dolnej izbie zamku".
1665 rok	—	Kolejny pożar miasta Połczyna.
1688 rok	—	Na terenie Połczyna odkryto źródła lecznicze.
1705 rok	—	Następny wielki pożar miasta Połczyna.
1770—1772 rok	—	Generał Antoni von Krockow dokonuje wielkiej przebudowy i rozbudowy zamku połczyńskiego.
1808 rok	—	Wyzwolenie miasta spod zależności magnackiej.
XIX wiek	—	Mieszczanie wykupują zamek od kolejnego właściciela prywatnego i umieszczają w nim urząd pocztowy.
1854 rok	—	Pierwsza wzmianka o istnieniu poczty w budynku zamkowym (pałacowym).
1861 rok	—	W budynku zamkowym (pałacowym) została zainstalowana aparatura telegraficzna.
XIX wiek schyłek do 1971 roku	—	Zamek (pałac) wykorzystywano jako budynek mieszkalny.
1975 1983 rok	—	Generalny remont i odbudowa zamku-pałacu.
1983 rok	—	Zamek (pałac) siedzibą Miejsko-Gminnej Biblioteki Publicznej w Połczynie Zdroju.

POPIELEWO — gmina Połczyn Zdrój województwo koszalińskie

zamek rycerski

Według skąpych wzmianek historycznych miał tu znajdować się średniowieczny zamek rycerski rodu Manteufflów. Dzisiaj z braku dostatecznych materiałów dowodowych nie jesteśmy w stanie ustalić jego ścisłej lokalizacji w terenie ani też jego wyglądu.

O istnieniu zamku rycerskiego rodu Manteufflów w Popielewie wypowiedziała się stosunkowo niedawno, bo w połowie XIX wieku, historiografia niemiecka, na podstawie skąpych przekazów źródłowych o dziejach rodu Manteufflów. Jeszcze w XIX wieku miały w Popielewie istnieć zachowane w terenie słabo widoczne relikty architektury zamkowej.

Wśród samych historyków XIX-wiecznych nie było jednomyślności co do lokalizacji i wyglądu zamku Reinhard w 1862 roku podaje, że siedziba Manteufflów położona była o pół mili, tj. około 3,5 km na południe od miejscowości Popielewo. Według niego miał to być silnie broniony zamek, położony na stromym wzniesieniu. Z relacji tej wynika, że jeszcze w tym czasie widoczne były pozostałości zamku w postaci wałów i murów dziedzińca zamkowego, z trzema bramami wjazdowymi. Podobny opis podał również inny historyk niemiecki. H.Berghaus w 1867 roku, również lokalizując go 3,5 km na południe od wsi, w obrębie folwarku należącego do Popielewa. H.Berghaus określił nawet, że ruiny zamku znajdują się na wzgórzu bezpośrednio obok folwarku, które w miejscowej legendzie nosiło nazwę wzgórza rabusiów — Raubersberg.

Podobnie nowsza historiografia niemiecka również nie rozstrzygnęła problemu położenia zamku Manteufflów w Popielewie. W 1929 roku G.Witzke na podstawie wizji lokalnej podał odległość reliktów zamku od Popielewa na pół godziny marszu w kierunku południowym od wsi, również sytuując go na wysokim wzniesieniu morenowym. Przy czym słusznie wnioskował, że zamek w Popielewie zniszczony w 1531 roku przez księcia Barnima XI, a będący siedzibą rodu Manteufflów, groźnych rycerzy rabusiów na pograniczu pomorsko-polskim, nigdy nie wrócił do swojej świetności. Nie odbudowywany popadał w ruinę i zapomnienie, porastając lasem. Według relacji Witzkego miały tu być jeszcze widoczne ślady studni zamkowej. Inny historyk, R. Maske, w swoich pracach monograficznych dotyczących regionu połczyńsko-białogardzkiego i dziejów rodu Manteufflów lokalizuje zamek Manteufflów na wzgórzu rabusiów — Räubersbergu — 2,5 km na południe od folwarku Popielewo, podając, że resztki potężnego wału tego obiektu miały znajdować się przy jeziorze Długim i w górnym biegu strumyka Drzewnego.

Dziś nie jesteśmy w stanie, z braku widocznych śladów topograficznych ustalić położenia zamku i określić jego pierwotnego wyglądu. Będzie to wymagać szczegółowych badań archeologiczno-poszukiwawczych w rejonie wsi Popielewo.

Przeprowadzone w 1966 roku z ramienia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Koszalinie badania weryfikacyjno-poszukiwawcze stanowisk grodowych na terenie byłego powiatu świdwińskiego doprowadziły do odkrycia na południe od Popielewa dwóch grodzisk wczesnośredniowiecznych. Jedno z nich położone 3,3 km na południe od zabudowań wsi Popielewo, 3,4 km na południowy-zachód od wsi Brusno, bezpośrednio na wschód od drogi leśnej, oznaczone na mapie mianem wzgórza rabusiów — Räubersberg można utożsamiać również z reliktami zamku średniowiecznego Manteufflów. Wzniesienie grodowe usytuowane jest na grzbiecie podłużnej wyniosłości morenowej, do której od wschodu i zachodu przylegają podmokłe doliny bezimiennych strumyków. W wyniku sondażowych badań archeologicznych, na podstawie źródeł wykopaliskowych oraz w oparciu o zachowany kształt i formę terenową stwierdzono, iż mamy tu do czynienia z niewątpliwą pozostałością grodu wczesnośredniowiecznego typu wyżynnego o kształcie pierścieniowatym, datowanego materiałem archeologicznym na IX—X wiek.

Z grodziskiem wczesnośredniowiecznym w Popielewie historycy łączą pozostałości zamku rycerskiego Manteufflów. Za tym przypuszczeniem przemawiają odkryte podczas badań sondażo-

wych w 1966 roku ślady po zniszczonej budowli kamiennej z głazów narzutowych.

Grodzisko zachowało się w postaci nieregularnie wydłużonego owalu, z wypukłym majdanem, otoczonym wałem ziemnym o stromych stokach widocznych na całym obwodzie i fosą oddzielającą grodzisko od pozostałej części wzniesienia. Jego wymiary łącznie z fosą wynoszą 90 x 182 m, powierzchnia majdanu 58 x 120 m, zaś wysokość grodziska w stosunku do dolin strumyków wynosi 23 m, a wysokość wału w stosunku do powierzchni majdanu dochodzi miejscami do 7 m. Obiekt ten może być brany pod uwagę jako pozostałość zamku Manteufflów z uwagi na obecność śladów po zniszczonej budowli kamiennej. Fakt odkrycia na tym obiekcie w partii zewnętrznych wałów zagadkowych konstrukcji kmiennych pozwala przypuszczać, iż wiązać się one mogą z pozostałościami zabudowy murowanego zamku średniowiecznego. Wszelako sprawy tej bez przeprowadzenia szerokopłaszczyznowych badań wykopaliskowych nie da się dziś w sposób jednoznaczny rozstrzygnąć.

Kronika

1322 rok — Eryk syn Henninga Manteuffla otrzymuje od księcia Warcisława IV część dóbr połczyńskich, do których wchodziło Popielewo i Broczyno.

1531 rok — Książę Barnim XI niszczy zamek w Popielewie — gniazdo rodu Manteufflów — rabusiów.

1561 rok — Henryk Manteuffel otrzymuje nadanie od Zygmunta Augusta króla polskiego. Manteufflowie przyjmują nazwisko polskie — Popielewski. Po zburzeniu zamku przenoszą się do majątku Popielewko.

PROSTYNIA — gmina Kalisz Pomorski województwo koszalińskie

zamek rycerski

Na podmokłych łąkach w międzyrzeczu rzeki Drawy i jej dopływu rzeki Głębokiej zachowały się do dziś pozostałości ziemne zamku strażniczego (Ryc. 29). Według wzmianek źródłowych założony on był przez ród rycerski Wedlów na podstawie przywileju z 1337 roku nadanego przez margrabiego brandenburskiego Ludwika.

Zachowane pozostałości zdają się wskazywać, że był to niewielki zamek typu strażniczego, którego zadaniem było bronić wschodnich rubieży Nowej Marchii Brandenburskiej.

Rozpoznanie archeologiczne, jakie przeprowadzono w latach 1970 i 1977 przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Koszalinie, Katedrę Archeologii UAM w Poznaniu i Oddział Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego w Koszalinie wykazało, iż ślady zamku w postaci stożkowatego kopca usytuowanego na niewielkiej kępie wśród podmokłych łąk, otoczonego z trzech stron od wschodu, północy i zachodu rozlewiskami rzeki Drawy i Głębokiej zachowały się w bardzo widocznym stopniu.

Obiekt składa się z następujących elementów: regularnego stożka na planie prostokątnym zbliżonym do nieregularnego kwadratu o stromych zboczach, dochodzących do 5 metrów wysokości, szerokiej fosy wypełnionej wodą, niskiego wału zewnętrznego o dość stromych stokach otaczającego dookoła obiekt, przerwanego w części północno-wschodniej i południowo-zachodniej, przez który następował przepływ wody do fosy z koryta rzeki Drawy. Poza wałem zewnętrznym w części północnej znajduje się następna zewnętrzna fosa, zamykająca dostęp do zamku od strony lądu. Dziś jest już częściowo zasypana. Pierwo-

Ryc. 29. Prostynia, woj. Koszalin. Fosa i wyniesienie zamkowe.
Fot. F. J. Lachowicz.

tnie, jak należy sądzić, miała ona połączenie z wodami rzeki Drawy i Głębokiej. Zamek w terenie był broniony przez wykorzystane dogodne warunki naturalne. Całe przedpole od strony wschodniej i południowej było grząskie i bagniste, utrudniające dostęp do obiektu, co w znacznym stopniu podnosiło walory obronne zamku. Jedyny dostęp do zamku był od strony zachodniej.

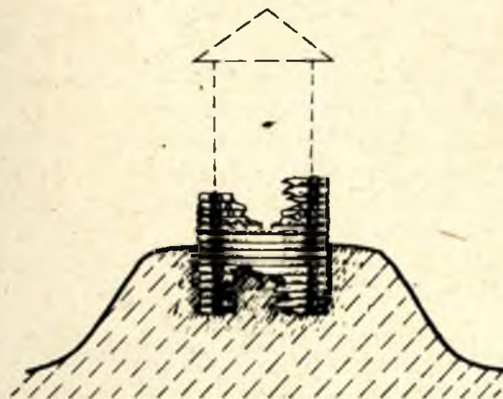
Wymiary zachowanego obiektu: podstawa nasypu ziemnego zamku łącznie z fosą i wałem wynosi około 94,5 x 96 metrów, podstawa stożkowatego kopca zamkowego — 35 x 36,5 metra, powierzchnia części szczytowej stożka — 18 x 21,5 m. Wysokość stożka w stosunku do poziomu wody w fosie wynosi 5 metrów. Wysokość stożka w stosunku do wału — 3 metry. Wysokość stożka w stosunku do terenu za fosą zewnętrzną — 3 metry. Szerokość fosy — 13 metrów. Szerokość wału u podstawy — do 19 metrów. Wysokość wału w stosunku do lustra wody w fosie — do 2 metrów. Szerokość fosy zewnętrznej — do 7 metrów.

Obiekt porośnięty jest dzisiaj lasem mieszanym. Powierzchnia

stożka, a miejscami wał i fosa zewnętrzna są częściowo zdeformowane współczesnymi pracami ziemnymi (Ryc. 29).

Wspomniane badania archeologiczne dostarczyły też ciekawych materiałów zabytkowych w postaci polepy, węgli drzewnych, ceramiki, ułamków cegieł i wyrobów metalowych. Wśród pozyskanej ceramiki na uwagę zasługują ułamki naczyń stalowoszarych, bardzo charakterystycznych dla okresu późnośredniowiecznego, które potwierdzają wzmianki źródłowe o założeniu zamku w połowie XIV wieku.

Nie zachowały się dziś na powierzchni żadne ślady architektury zamkowej. Niewielka ilość ułamków cegieł jakie pozyskano z obiektu zdaje się wskazywać na możliwość istnienia tu architektury murowanej z cegły. Sprawy tej jednakże na obecnym etapie badań nie da się w sposób jednoznaczny rozstrzygnąć. Najprawdopodobniej obiekt w Prostyni był typową strażnicą średniowieczną, broniącą posiadłości ziemskich margrabiów brandenburskich, z wieżą mieszkalną o założeniach obronnych, zapewne w konstrukcji drewnianej. Jej kształtu, rozmiarów i wyglądu nie jesteśmy dzisiaj w stanie ustalić. Ślady spalenizny i polepy z przepaloną cegłą zdają się wskazywać o zniszczeniu tego obiektu w wyniku pożaru, jaki mógł mieć miejsce podczas jednej z wielu potyczek zbrojnych w rejonie pogranicza brandenbursko — pomorsko — wielkopolskiego. Stwierdzić można w oparciu o uzyskane materiały wykopaliskowe, iż obiekt, mimo bardzo dogodnych warunków obronnych i terenowych, wykorzystywany był w stosunkowo krótkim okresie czasu, tj na przestrzeni XIV i być może XV wieku.

SIANÓW — województwo koszalińskie

zamek rycerski

W Sianowie miał znajdować się zamek średniowieczny. Jednakże nader ubogi materiał źródłowy odnoszący się do początków Sianowa i jego dziejów uniemożliwia prześledzenie historii tej budowli. Najstarsza wzmianka o Sianowie jako osadzie wiejskiej zachowała się z 1335 roku. Brak natomiast przekazów odnośnie daty zbudowania zamku. Miał on wszakże istnieć przed rokiem 1330, na co wskazuje dokument z 6 czerwca 1330 roku, dotyczący układu granicznego między klasztorem Cystersów w Bukowie, a posiadłościami Jarosława i Jana von Natzmer, wystawiony przez Jana Święcę, kasztelana na Sławnie.

Nie znana jest ścisła lokalizacja zamku. Wiadomo jedynie, że miał się on znajdować w rozwidleniu rzek Unieści i Polnicy, tuż przy trakcie komunikacyjnym prowadzącym z Koszalina do Gdańska. Według Reinholda Raascha zamek miał się znajdować w pobliżu dzisiejszej fabryki zapałek. W trakcie jej budowy prace ziemne spowodowały zatarcie jego pozostałości.

Położenie osady na ważnym szlaku handlowym prowdzącym z Gdańska przez Słupsk, Sławno, Sianów, Koszalin, Białogard do Stargardu miało decydujący wpływ na jego rozwój gospodarczy i znaczenie polityczne. Zostało to podkreślone nadaniem praw miejskich Sianowowi przez Piotra Święcę z Polanowa w 1343 roku. Lokacja Sianowa dokonana została na prawie lubeckim. Należał on do ziemi sławieńskiej i wchodził najprawdopodobniej w obręb opola polanowskiego. W średniowieczu Sianów wraz z zamkiem często zmieniał właścicieli. Był w rękach możnych rodów rycerskich, biskupów kamieńskich i książąt zachodniopomorskich.

Z dokumentu dóbr stołowych biskupstwa kamieńskiego, spisanego przed 1387 rokiem wynika, iż Sianów był jednym z ośmiu

Ryc. 30. Sianów, woj. Koszalin. Widok miasta wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

miast, obok Kołobrzegu, Koszalina, Lipia, Karlina, Maszewa, Polanowa i Bobolic, będących siedzibami biskupów kamieńskich.

Zamek w Sianowie jako siedziba biskupów kamieńskich znajdował się w ich posiadaniu prawdopodobnie od połowy XIV wieku do 1436 roku. Następnie miasto stało się własnością książąt zachodniopomorskich linii słupskiej. Za panowania Bogusława X, księcia słupskiego i całego Pomorza, zamek w Sianowie był jego rezydencją myśliwską, wykorzystywaną okresowo przez dwór książęcy.

Miasto Sianów pod względem administracyjnym zostało podporządkowane Darłowowi — siedzibie księcia zachodniopomorskiego. W XV wieku, sądząc z treści zachowanych dokumentów, Sianów był przedmiotem częstych sporów toczących się między biskupami kamieńskimi i książętami zachodniopomorskimi.

W roku 1480 zamek sianowski zdobyli kupcy koszalińscy pod wodzą Gutzlaffa i Komera. Wzięli oni wówczas do niewoli księcia Bogusława X. Był to odwet mieszczan koszalińskich za napady ludzi książęcych na karawany kupieckie ciągnące z Koszalina szlakiem handlowym obok zamku. Jak wzmiankują źródła, uwolniony książę nałożył na Koszalin olbrzymie odszkodowanie, którego spłatę mieszczanie odczuli bardzo boleśnie.

W 1483 roku książę Bogusław X sprzedał zamek w Sianowie swemu kanclerzowi, Jurgenowi Kleistowi — za 700 reńskich

talarów. Syn Kleista, Jakub, ponownie oddał w 1509 roku zamek w lenno książęce. W 1546 roku książę Barnim X potwierdzając przywileje miasta Sianowa zatrzymał sobie prawo do zamku. Dalsze dzieje zamku są mało znane (Ryc. 30). Nie znana jest też data zburzenia zamku. Prawdopodobnie nastąpiło to pod koniec XVIII wieku. Ludwik Böttger podaje w inwentarzu miast, że jeszcze w XVIII wieku widoczne były w Sianowie ślady wałów zamkowych. Jednakże późniejsza niwelacja terenu podczas budowy odcinka szosy Kłos — Sianów w 1829 roku — fragment głównej magistrali drogowej Szczecin — Gdańsk spowodował zniszczenie powierzchni wałów ziemnych i resztek konstrukcji architektonicznych.

Kronika

1330 rok	— Wzmianka o zamku w Sianowie
1343 rok	— Piotr Święca z Polanowa nadaje prawa miejskie osadzie Sianów.
1387—1436 rok	— Sianów wraz z zamkiem należy do biskupów kamieńskich.
1480 rok	— Panem zamku sianowskiego jest książę Bogusław X. W tym też roku miało miejsce zdobycie zamku przez kupców koszalińskich i wzięcie do niewoli księcia Bogusława X.
1483 rok	— Książę Bogusław X sprzedaje zamek w Sianowie swemu kanclerzowi Jurgenowi Kleistowi.
1509 rok	— Syn Jurgena Kleista, Jakub oddaje zamek ponownie w lenno książęce.
1546 rok	— Książę Barnim X potwierdzając przywileje miasta Sianowa zatrzymuje sobie prawo do zamku.
XVIII wiek	— Zburzenie zamku.
1829 rok	— Zatarcie śladów zamku podczas budowy szosy Kłos—Sianów.

STARE SŁAWNO — SŁAWSKO gmina Sławno województwo słupskie

zamek zakonu joannitów

Na zachodnim brzegu rzeki Wieprzy, w odległości około 3 km na północ od dzisiejszego miasta Sławna istniał średniowieczny zamek rycerski zakonu joannitów. Joannici zostali sprowadzeni na Pomorze przez księcia zachodniopomorskiego Racibora I w połowie XII wieku.

Jak wynika z źródeł pisanych, joannici otrzymali z nadania księcia zachodniopomorskiego Racibora I w 1155 roku ziemie w rejonie Starego Sławna — dzisiejsza nazwa Sławsko. Za miejsce swego zamieszkania obrali stary gród wczesnośredniowieczny Słowian pomorskich, zlokalizowany w Starym Sławnie — Sławsku nad rzeką Wieprzą, na ważnym szlaku handlowym prowadzącym z Gdańska do Białogardu, Kołobrzegu i Szczecina. Stare Sławno było wówczas siedzibą kasztelanii książęcej.

Z biegiem czasu joannici gród ten adaptowali do własnych potrzeb, wznosząc w nim, przy wykorzystaniu istniejących umocnień drewniano-ziemnych dom, w którym jak wspominają źródła XIII-wieczne przebywał ich komtur.

Jak wynika z XIII-wiecznych przekazów źródłowych, Stare Sławno (Sławsko) było obok Werben w Starej Marchii, Mirow i Nemerow w Meklemburgii oraz Korytowa, Recza, Suchania i Kupania koło Stargardu komandorią zakonu joannitów. Jednakże komandoria w Starym Sławnie nie odegrała ważniejszej roli militarnej i politycznej w tej części Pomorza, czego dowodem może być brak tu reliktów znaczącej architektury obronnej.

Stare Sławno — (Sławsko) straciło swoje znaczenie tak militarne jak i polityczne po przeniesieniu miasta 3 km na południe w górę rzeki Wieprzy. Miasto to, nazywane odtąd Nowym Sławnem (dzisiaj Sławno) intensywnie się rozwija po lokacji i otrzymaniu w

1317 roku lubeckiego prawa miejskiego. Staje się ono głównym ośrodkiem administracyjnym i politycznym tego regionu. Stare Sławno — (Sławsko) traci na znaczeniu. W roku 1320 joannici przenoszą swą siedzibę ze Starego Sławna do miasta lokacyjnego w Nowym Sławnie, gdzie obejmują patronat nad kościołem parafialnym (1326 rok). W XV wieku joannici budują w mieście własny kościół farny.

W opuszczonym przez joannitów grodzie w Sławsku zarządzali urzędnicy księcia zachodniopomorskiego — starosta z załogą. W czasie zatargu mieszczan Sławna z księciem Bogusławem VIII w 1402 roku, Stare Sławno — jako gród książęcy o niewielkich walorach obronnych, umocniony jedynie wałem drewniano-ziemnym i fosą broniony przez nieliczną załogę starosty — został przez mieszczan zdobyty, spalony i całkowicie zniszczony. Ślad po nim na długie wieki został zatarty. Zniszczenia dopełniły prace niwelacyjne, związane z regulacją rzeki Wieprzy w 1885 roku. Gród w Sławsku odkryto przypadkowo w 1935 roku podczas prac ornych nad rzeką Wieprzą. Stał się on przedmiotem późniejszego zainteresowania badaczy niemieckich, a po II Wojnie Światowej — polskich archeologów.

W 1968 roku, przeprowadzono szczegółowe badania pomiarowo-sondażowe, które potwierdziły archeologicznym materiałem źródłowym istnienie tu osadnictwa wczesnośredniowiecznego, wiążącego się z grodem pomorskim datowanym na X—XIII wiek oraz z istnieniem na tym miejscu późnośredniowiecznego zamku obronnego joannitów.

Mimo znacznej niwelacji obiektu, rysuje się on dziś w terenie jako koliście przebiegające nieznaczne zagłębienie, będące zapewne pozostałością zasypanej w XIX wieku fosy. Powierzchnia obiektu ograniczona domniemaną fosą wynosi około 117 x 122 m, zaś szerokość domniemanej fosy dochodzi do 20 metrów. Obfity materiał ceramiczny reprezentowany jest głównie przez ułamki naczyń późnośredniowiecznych. Znaleziono też wiele wyrobów żelaznych oraz fragmenty cegieł gotyckich, co w sposób nie budzący wątpliwości potwierdza wzmianki pisane o istnieniu tu zamku joannitów.

Kronika

X—XIII wiek	— W Starym Sławnie — Sławsku istnieje warowny gród słowiański.

1155 rok	— Z nadania księcia zachodniopomorskiego Racibora I joannici otrzymują ziemie w rejonie Starego Sławna i zamieszkują w grodzie wczesnośredniowiecznym.
1186 rok	— Pierwsza wzmianka pisana o grodzie w Starym Sławnie
1200 rok	— Stare Sławno jest siedzibą komandorii joannitów.
1220—1223 rok	— W Starym Sławnie zarządza kasztelan Liszko.
1248 rok	— W Starym Sławnie mieszka kasztelan Bogusz.
1317 rok	— Nowe Sławno otrzymuje lubeckie prawa miejskie z nadania braci Święców — Jana, Piotra i Wawrzyńca.
1320 rok	— Joannici przenoszą swoją siedzibę ze Starego Sławna — Sławska do Nowego Sławna.
1326 rok	— Joannici obejmują patronat nad kościołem farnym w Nowym Sławnie.
1402 rok	— Podczas zatargu mieszczan z Nowego Sławna z księciem Bogusławem VIII gród książęcy w Starym Sławnie został zdobyty i spalony.

SŁUPSK

zamek książęcy

Zamek Książąt Pomorskich w Słupsku położony jest w południowo-wschodniej części miasta w obrębie średniowiecznych murów obronnych nad rzeką Słupią, a właściwie nad jej odnogą — Młynówką (zasilającą istniejący tu w średniowieczu młyn zamkowy).

Ryc. 31. Słupsk. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku.

Fot. F. J. Lachowicz.

Dzisiejsza budowla zamkowa usytuowana jest między ulicami: Dominikańską od północy, Zamkową od południa, od zachodu ulicą Jagiełły, a od wschodu odgałęzieniem Słupi — Młynówką.

W pobliżu zamku od strony północnej zachował się do dziś średniowieczny młyn zamkowy. Od strony północno-zachodniej zachowała się miejska brama wjazdowa zwana Młyńską, będąca reliktem zespołu średniowiecznych umocnień miejskich Słupska. Od północnego-zachodu znajduje się gotycki kościół poklasztorny Dominikanów pod wezwaniem św. Jacka. (Ryc. 31).

Dzisiejszy zamek, którego metryka jest stosunkowo młoda bo sięgająca początków XVI wieku, według wzmianek źródłowych został wzniesiony najprawdopodobniej na miejscu zamku średniowiecznego, którego budowę rozpoczął około roku 1392 książę Warcisław VII. Zamek ten został zburzony w 1479 roku i jak do tej pory nie został archeologicznie rozpoznany. Nie znane są też źródła historyczne do tego obiektu.

Skąpe wzmianki źródłowe wspominają, iż średniowieczny zamek w Słupsku w połowie XV wieku był rezydencją żony księcia Bogusława IX i owdowiałej księżnej Zofii, matki Bogusława X, urodzonego na zamku słupskim w 1454 roku.

Inne przekazy historyczne podają, iż najwcześniejszy gród kasztelański w Słupsku znajdował się na wzniesieniu usypanym wśród podmokłych terenów zalewowych na prawym brzegu Słupi. Gród ten jak wykazały badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1966 i 1967, powstał w początkach IX wieku i użytkowany był zapewne aż do XIV wieku, kiedy to na drugim — lewym brzegu Słupi — zostało założone w 1310 roku miasto lokacyjne. Grodzisko to uznawane jest często za miejsce najstarszego zamku słupskiego.

Istniejący do dziś zamek, określony często w źródłach historycznych „nowym" został wzniesiony około 1507 roku przez księcia Bogusława X, (mimo wyraźnych sprzeciwów mieszczan słupskich) jako bogata książęca rezydencja zamkowa. Wybudowany został w fosie miejskiej, z wykorzystaniem obronnego muru miejskiego jako jego ściany północnej. Od strony miasta dostawiono do budynku wysoką wieżę, która w późniejszych czasach była wielokrotnie przebudowywana. Zasadnicza część mieszkalna została wzniesiona na planie prostokąta o wymiarach 16,5 x 35 m. Była ona podpiwniczona i posiadała dwie kondygnacje mieszkalne.

W latach 1580—1588, na polecenie księcia pomorskiego Jana Fryderyka architekci włoscy zatrudnieni w tym czasie przy budowie renesansowego zamku w Szczecinie dokonali gruntownej przebudowy zamku. Pracami budowlanymi w Słupsku kierował mistrz budowlany Wilhelm Zacharias Italus.

Według zachowanych opisów, zamek w Słupsku przebudowany przez Zachariasa był trzykondygnacyjną podpiwniczoną budowlą założoną na rzucie prostokąta. Przylegająca od północy do zamku ośmioboczna wieża została przykryta hełmem zakończonym wieżyczką. Wejście do zamku mieściło się w wieży. Nad nim umieszczona była data — 1588, zachowana jeszcze do lat trzydziestych XX wieku (data zakończenia przebudowy zamku w stylu renesansowym). We wschodnim narożniku, między wieżą a zamkiem zbudowano niewielką loggię widokową z arkadami. Wieża pełniła rolę głównej osi komunikacyjnej. Kręcone schody wokół jej środkowego filara służyły do przejścia na poszczególne kondygnacje zamku. Zmieniono całkowicie wnętrze — wprowadzając sklepienia i stropy. Posadzki wyłożono płytami marmurowymi, a ściany komnat przykryto kurdybanami. Pomieszczenia oświetlały duże prostokątne okna. Na zewnątrz zamek posiadał wykusze w elewacji wschodniej i zachodniej i dwa niewielkie ryzality w elewacji południowej. Powierzchnia ścian pokryta była tynkiem o chropowatej fakturze, zaś naroża ścian i ryzalitów — gładkimi boniami. Dach czterospadowy przykryty był dachówką, natomiast wieża zamkowa w 1590 roku została pokryta blachą miedzianą zdjętą z pobliskiego kościoła podominikańskiego.

W 1589 roku, obok zasadniczego budynku zamkowego przystąpiono do wznoszenia budynków gospodarczych: browaru, piekarni, stajni i kuchni, położonych nad rzeką Słupią między zamkiem a młynem. Zbudowane były w konstrukcji ryglowej. W tym okresie zbudowano również przejście kryte gankiem — z zamku do kościoła św. Jacka, który od 1525 roku nie był użytkowany i częściowo przekształcony na magazyn zboża.

Od roku 1600 zamek był siedzibą księżnej Erdmuth, wdowy po Janie Fryderyku. Na jej polecenie odbudowano wschodnią część kościoła podominikańskiego, z przeznaczeniem go na kościół zamkowy pod wezwaniem św. Jacka. Księżna zakupiła ponadto kilka działek ziemi od mieszczan, aby założyć swój ogród zamkowy.

Po śmieci księżnej Erdmuth w 1623 roku domena słupska stanowiła uposażenie wdowie księżnej Anny siostry Bogusława XIV i żony zmarłego w 1620 roku księcia Ernesta de Croy. Księżna Anna rezydowała na zamku w Słupsku aż do śmierci w dniu 7 lipca 1660 roku i została pochowana w bogatym sarkofagu w krypcie kościoła zamkowego (podominikańskiego), co zostało upamiętnione epitafium ufundowanym przez jej syna Ernesta Bogusława de Croy około 1680 roku. Księżna Anna była ostatnim ogniwem pomorskiej dynastii Gryfitów panującej na tym terenie przez ponad 500 lat. Zasłynęła ona jako opiekunka okolicznej ludności Słowian kaszubskich — Słowińców. W 1632 roku w pobliskim Smołdzinie zamieszkałym właśnie przez Słowińców ufundowała i wyposażyła miejscowy kościół. Pastorem smołdzińskiej parafii był Michał Mostnik — jej zaufany powiernik i wychowawca jej syna Ernesta Bogusława de Croya. Michał Mostnik był autorem zainicjowanego i wydanego z środków księżnej Anny modlitewnika w języku polskim przeznaczonego dla mieszkających w domenie słupskiej Słowińców. Działalność księżnej Anny i Michała Mostnika przyczyniła się do kultywowania języka narodowego — Słowińców, co spowodowało zahamowanie na dłuższy okres czasu rozprzestrzeniania się języka niemieckiego w tej części Pomorza. Elementy polskości u Słowińców przetrwały aż do czasów współczesnych tj. do powrotu tych ziem do Polski.

W 1626 roku, na miejscu po dawnym południowym skrzydle klasztoru kapitan Georg von Zitzewitz buduje dom mieszkalny z wieżą i zegarem. Dom ten odkupuje w 1681 roku książę Ernest, Bogusław von Croy, i umieszcza tam na piętrze swoją bibliotekę.

Zamek w Słupsku pełnił rolę rezydencji książęcej aż do wymarcia pomorskiej dynastii Gryfitów, tj do połowy XVII wieku.

Po wojnie 30-letniej na mocy pokoju westfalskiego z 1648 r. zamek słupski wraz z Pomorzem Zachodnim dostał się w ręce Hohenzollernów brandenburskich.

Wygląd zamku słupskiego w tych czasach znamy z dwóch wizytacji, przeprowadzonych w 1682 roku przez kapitana zamku von Podewilsa i w 1731 roku na rozkaz króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I. Z opisów wynika, że zespół zamku słupskiego składał się z 7 budynków: głównego budynku zamku z czterema sklepionymi kondygnacjami, nowego domu wzniesionego na miejscu klasztoru podominikańskiego, kuchni, stajni, przejścia do kościoła, nowego pokoju przy bramie i budynku mieszczącego kancelarię i kasę oraz z apteki.

W końcu XVII wieku, w wyniku przejęcia zamku przez króla Fryderyka Wilhelma I był on nie zamieszkały i nie użytkowany.

Na rozkaz Fryderyka I w 1731 roku dokonano szczegółowego opisu zamku słupskiego wraz z zachowanym inwentarzem. Z

polecenia króla cały inwentarz ruchomy zamku został przeniesiony do Berlina. Na podstawie dokumentu lustracyjnego wiemy, że były na zamku cztery wielkie sale, sklepiona sala rycerska na II piętrze, liczne komnaty i alkierze. Dokument wymienia 89 pokoi łącznie z nowym domem. Posadzki wyłożone były białym i czarnym marmurem, a kominki z marmuru czerwonego. Jedna z sal obita była złoconą skórą, zaś w dwóch salach zawieszone były arrasy, przedstawiające sceny z polowań na tura i niedźwiedzia. Komnaty księżnej Erdmuth, wdowy po Janie Fryderyku, obite były białym atłasem z naklejonymi nań figurami i ornamentami, wyciętymi z czarnego aksamitu.

W 1731 roku, na polecenie nowego właściciela Fryderyka króla pruskiego zamek został doszczętnie ogołocony z wartościowych przedmiotów. Wszystko co przedstawiało wartość materialną wywieziono do Berlina, a resztę wyposażenia sprzedano (np. uszkodzone portrety książąt słupskich na publicznej licytacji w 1739 roku). Mimo wywiezienia sprzętów i wyposażenia, budynek zamkowy był zdatny do zamieszkiwania.

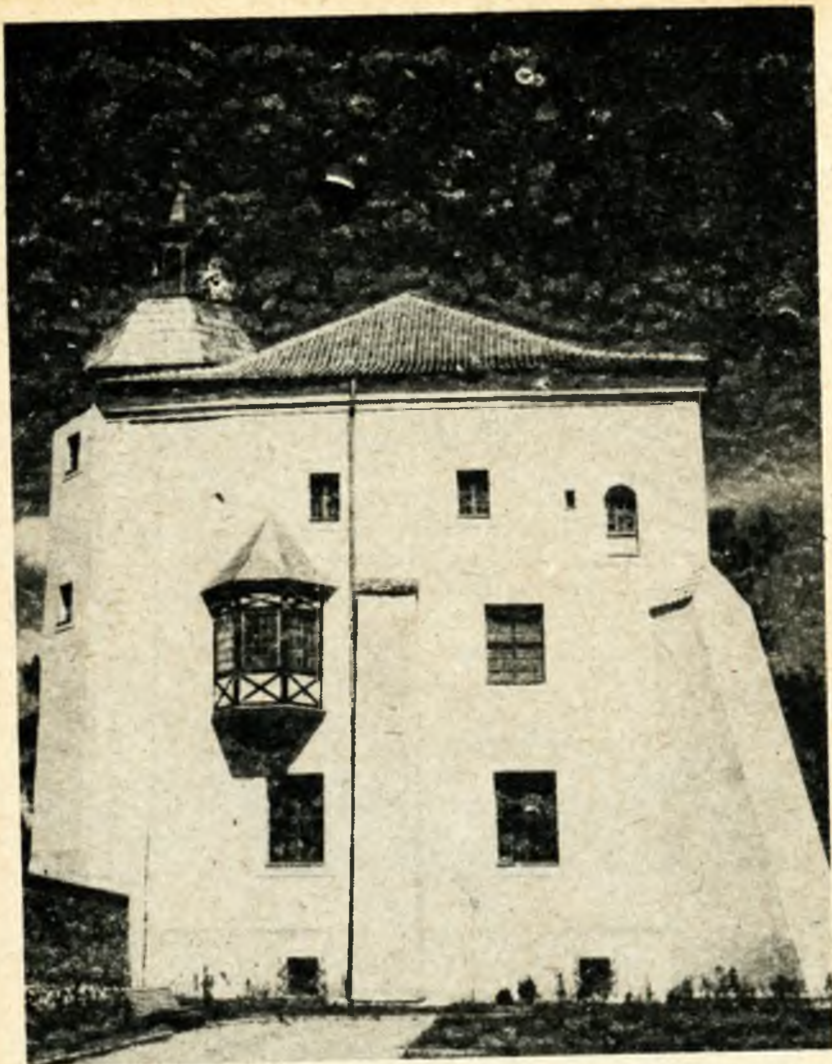
Ryc. 32. Słupsk. Widok ruin zamkowych przed odbudową. Fot. F. Ptaszyński.

Od XVIII wieku zamek słupski służył celom wojskowym, początkowo jako magazyn zboża, a później jako zbrojownia. Nie użytkowany ulegał dewastacji. W 1815 roku na skutek pożaru wznieconego przez uderzenie pioruna, uszkodzona została górna część wieży. Oddanie na cele wojskowe spowodowało dewastację i nieprzemyślane przebudowy. Rozebrano częściowo wieżę, a w ślad za tym wyburzono wszystkie ściany działowe i sklepienia, zamurowano wspaniałe wielkie okna, zostawiając małe otwory. Wybito szereg małych okienek, dopasowanych do podziału wnętrza gmachu na kondygnacje pomostowe, wsparte na licznych drewnianych słupach. W 1821 roku nadbudowano czwarte piętro i całość pokryto dachem ceramicznym. Tak przebudowany zamek służył jako arsenał, magazyn zbożowy i skład dekoracji teatralnych. Prace budowlane, które nie uszanowały wartości historycznej i zabytkowej obiektu spowodowały na długie lata zatarcie jego cech stylowych (Ryc. 32). Pozostawał on aż do 1950 roku jako ciężka bryła architektoniczna w stanie daleko posuniętej dewastacji. Dokonano też licznych zmian i wyburzeń w otoczeniu zamku. W latach 1933—1935, w związku z poszerzeniem ulicy zamkowej zburzono mury obronne oraz parkany ogrodu zamkowego i dokonano likwidacji ogrodu przyzamkowego. Przed wybuchem II Wojny Światowej zamek był składem rekwizytów teatralnych. W czasie działań wojennych w 1945 roku uległ dalszemu poważnemu zniszczeniu.

W latach 1951—1953 władze konserwatorskie w Koszalinie zabezpieczyły poprzez niezbędne prace budowlane chylący się ku ruinie zamek. W latach 1958—1965 zamek słupski poddany został planowym pracom renowacyjnym i adaptacyjnym. Odbudowa zamku finansowana była przez Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Społeczny Fundusz Odbudowy Stolicy. Podczas odbudowy przywrócono mu jego charakter XVI-wiecznej budowli renesansowej (Ryc. 33).

Dziś w obiekcie tym mieści się pięknie urządzona placówka muzealna z bogatymi zbiorami sztuki Pomorza Środkowego Jedna z sal, zwana rycerską jest wykorzystywana jako reprezentacyjna aula dla wszelkiego rodzaju ważniejszych imprez kulturalnych. W stylowo zaprojektowanej i wyposażonej sali odbywają się m.in. koncerty Festiwalu Pianistyki Polskiej.

W latach 1966—1967 odbudowano gotycki młyn zamkowy, w którym urządzono stałą ekspozycję zbiorów etnograficznych.

Ryc. 33. Słupsk. Zamek po odbudowie. Widok od strony południowej.

Fot. F. J. Lachowicz.

Również w pobliskiej Bramie Młyńskiej nad Słupią, będącej pozostałością po średniowiecznych umocnieniach miejskich, po przeprowadzonych pracach remontowo-konserwatorskich urządzono wysoko wyspecjalizowaną pracownię konserwacji dzieł sztuki Muzeum Pomorza Środkowego.

Dzięki racjonalnym działaniom konserwatorskim udało się uratować przed zniszczeniem ciekawy kompleks zabytkowej architektury: zamek, młyn zamkowy wraz z jego urządzeniami techniczno-wodnymi oraz Bramę Młyńską będącą reliktem średniowiecznych umocnień miejskich. Prace te są przykładem umiejętnego wykorzystania obiektów zabytkowych dla potrzeb współczesnego miasta i jego społeczeństwa.

Kronika

IX—XIV wiek	—	Na prawym brzegu Słupi na sztucznym wzniesieniu istnieje gród słowiański, miał tu również wznosić się najstarszy zamek słupski.
1236 rok	—	Pierwsza wzmianka o kasztelanie słupskim — Johannusie.
1246 rok	—	Najstarsza wzmianka o zamku w Słupsku, zanotowana w dokumencie księcia Świętopełka.
1278 rok	—	W akcie nadania placu w Słupsku dominikanom, jego położenie określa się między miastem a zamkiem na brzegu Słupi.
1288 rok	—	W akcie Mestwina II, zatwierdzającym posiadanie wsi i kościołów klasztorowi w Białobuku, wymienia się — castrum Stolp — i — capellam santae Mariae in castro.
1310 rok	—	Nowe lewobrzezne miasto Słupsk otrzymuje prawa miejskie.
1392 rok	—	Bogusław VIII przerywa rozpoczętą budowę zamku słupskiego w obrębie murów miejskich.
1454 rok	—	W starym zamku w Słupsku urodził się książę Bogusław X.
1485 rok	—	Zamek słupski wdowią rezydencją księżnej Zofii, matki Bogusława X.
1507 rok	—	Książę Bogusław X rozpoczyna budowę książęcej rezydencji.
1586 rok	—	Książę Jan Fryderyk przeprowadza rozbudowę zamku, której głównym wykonawcą jest architekt włoski Wilhelm Zacharias Italus.
1588 rok	—	Zakończenie przebudowy i rozbudowy zamku w Słupsku.
1589 rok	—	Obok zamku rozpoczęto wznosić budynki gospodarcze.

1600 rok	—	Księżna Erdmuth zakłada ogród zamkowy.
1626 rok	—	Kapitan George von Zitzewitz buduje obok zamku dom mieszkalny z wieżą i zegarem.
1663 rok	—	Zostaje odbudowana wieża zamkowa, zniszczona w czasie pożaru spowodowanego piorunem.
1681 rok	—	Książę Ernest Bogusław von Croy odkupuje dom wzniesiony przez von Zitzewitza.
1682 rok	—	Lustracja zamku przez kapitana von Podewilsa.
1731 rok	—	Król pruski Fryderyk I przejmuje na własność zamek w Słupsku. Rozpoczyna się powolna dewastacja renesansowej rezydencji książąt pomorskich.
1739 rok	—	Sprzedaż na licytacji portretów książąt słupskich z zamku.
1715 rok	—	Uszkodzenie górnej części wieży daje początek licznym nieprzemyślanym przebudowom.
1821 rok	—	Zamek przykryto dwuspadowym dachem ceramicznym.
1928 rok	—	Zamek przechodzi pod zarząd władz miejskich.
1933—1935 rok	—	Przy poszerzaniu ulicy zamkowej następuje likwidacja murów obronnych i ogrodu zamkowego.
1945 rok	—	Zamek ulega dalszemu zniszczeniu w wyniku działań wojennych.
1951—1953 rok	—	Przeprowadzono niezbędne prace zabezpieczające.
1958—1965 rok	—	Zamek zostaje odbudowany i adaptowany na cele muzealne.
1965 rok	—	Zamek staje się siedzibą Dyrekcji Muzeum Pomorza Środkowego.
1966—1969 rok	—	Odbudowano młyn zamkowy na placówkę muzealną — jako muzeum etnograficzne.

STARE DĘBNO — gmina Tychowo województwo koszalińskie

zamek rycerski

Według wzmianek historycznych znajdował się tu wzniesiony w średniowieczu zamek rycerski, posadowiony nie opodal dzisiejszej wsi Stare Dębno, na jej południowo-wschodnim krańcu, wśród płaskich podmokłych łąk.

Ruiny zamku rycerskiego zachowały się do dziś w postaci sztucznie usypanego, regularnego, stożkowatego wzniesienia o wysokości dochodzącej do 7 metrów, w nomenklaturze fachowej określanego mianem wzniesienia typu „La motte". Wzniesienie to usytuowane na płaskim nizinnym terenie, około 200 metrów na południowy wschód od zabudowań Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Starym Dębnie, w rozwidleniu dróg prowadzących do Rudna i Borzęcina, nad małym bezimiennym strumykiem wpadającym do nie opodal płynącej rzeki Parsęty (Ryc. 34).

W 1961 roku przeprowadzono w tym miejscu wstępne archeologiczne badania sondażowe. Pozwoliły one na stwierdzenie zachowania się czterech głównych elementów konstrukcyjnych — ziemnych i ceglanych, będących pozostałością po istniejącym zamku. Składały się na nie: zniszczony stożek, sztucznie usypany, o stromych zboczach i nieznacznie wypukłej części mieszkalnej, szeroka fosa otaczająca stożek, zniwelowany wał przylegający bezpośrednio do fosy, oraz widoczne pozostałości fundamentów budowli kamienno-ceglanej, znajdujące się na wierzchołku stożka w jego partii północno-zachodniej i środkowo-wschodniej.

Wymiary obiektu u podstawy, łącznie z wałem i fosą wynoszą około 95 x 95 m. Podstawa samego stożka wynosi 50 x 52 m. Powierzchnia części szczytowej stożka wynosi około 20 x 22 m. Wysokość stożka od poziomu otaczających łąk — około 7 m, a

Ryc. 34. Stare Dębno, woj. Koszalin. Nasyp ziemny zamku rycerskiego.
Fot. F. J. Lachowicz.

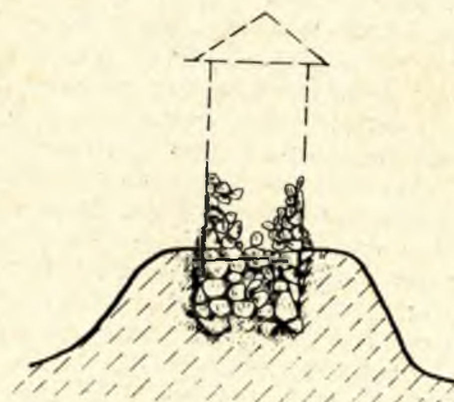
wysokość od dna fosy — około 8 m, zaś wysokość wału do dna fosy — około 4 m. (Ryc. 34).

W wykopach sondażowych odkryto ułamki naczyń glinianych toczonych na kole garncarskim, barwy stalowoszarej, bardzo charakterystyczne dla okresu późnego średniowiecza (XIV—XV wiek) oraz żelazny grot bełtu kuszy, typowej broni średniowiecznej.

Rysujące się na powierzchni ziemi na majdanie stożka resztki budowli kamienno-ceglanej wiążą się zapewne z istniejącą tu, jak wspominają skąpe źródła pisane, obronną wieżą mieszkalną o wymiarach około 11 x 15 metrów w rzucie poziomym. Dzięki sondażom archeologicznym można było ustalić sposób wiązania kamieni i cegły, które łączone były zaprawą wapienną i ułożone w tzw. wątku wendyjskim.

Jak wzmiankują źródła pisane, zachowane relikty w Starym Dębnie stanowią resztki posiadłości znanej starej pomorskiej rodziny rycerskiej Kleszczów, zniemczonych w późniejszych wiekach na von Kleistów.

Stary ród Kleszczów otrzymał od księcia zachodniopomorskiego Warcisława IV duże dobra nad Parsętą i w okolicy jeziora Radacz. Jedna z trzech linii Kleszczów osiedliła się w rejonie Motarzyna i Starego Dębna. W XIV wieku zbudowała w Starym Dębnie zamek, najprawdopodobniej w postaci obronnej wieży mieszkalnej, z wjazdem od strony zachodniej i przedzamczem od strony północnej. Zamek uległ całkowitemu zniszczeniu i dewastacji w czasie wojny trzydziestoletniej w XVII wieku (1618—1648). Źródła historyczne niestety nie dają dokładnych opisów zamku, stąd dzisiaj niewiele możemy powiedzieć o jego wyglądzie i rozwiązaniach techniczno-obronnych.

STARE DRAWSKO — gmina Czaplinek województwo koszalińskie

zamek zakonu joannitów

Gród i zamek w Starym Drawsku zlokalizowany jest na terenie Pojezierza Drawskiego, w jego najbardziej malowniczej części zwanej Szwajcarią Połczyńską, urozmaiconą licznymi jeziorami i wzniesieniami — stanowiącymi typowy krajobraz polodowcowy.

Zamek, w źródłach historycznych zwany Drahimiem, wzniesiony został w miejscu zniszczonego grodu słowiańskiego, na sztucznym nasypie, na przesmyku między dwoma jeziorami rynnowymi, Drawskim i Żerdnem, górującym 7,5 m nad lustrem wody. Przesmyk dodatkowo odcina od lądu przepływająca między jeziorami rzeka Drawa. Obecna szerokość przesmyku wynosi około 120 m — dawniej był on znacznie węższy i do 1856 roku miał zaledwie 60 m. Obok zamku przebiegał w średniowieczu jeden z ważniejszych szlaków handlowych i komunikacyjnych, prowadzący z Wielkopolski do Kołobrzegu i łączący Pomorze Środkowe z resztą ziem Polski.

W okresie wczesnego średniowiecza teren ten był rejonem pogranicznym między tworzącym się od południa organizmem państwa polskiego, a ziemiami plemion pomorskich na północy. Nie było tu, jak utrzymywano jeszcze do niedawna, pustki osadniczej. Obszar ten, mimo że pokryty dużymi kompleksami leśnymi był intensywnie nasycony osadnictwem słowiańskim. Potwierdziły to zarówno systematyczne badania wykopaliskowe na terenie zamku — grodu oraz w jego najbliższym otoczeniu, jak też badania weryfikacyjne całego omawianego terenu. Wczesnośredniowieczne osadnictwo słowiańskie zaczęło się tu w sposób zorganizowany kształtować bardzo wcześnie i początki jego sięgają schyłku VII i początku VIII wieku.

Pojezierze Drawskie, jak i całe Pomorze Zachodnie, w X wieku

za czasów Mieszka I zostało włączone w granice państwa polskiego. W czasach późniejszych tereny te przechodziły różne, nierzadko burzliwe koleje losu — były odrywane od macierzy i ponownie z nią się łączyły. Były też widownią licznych walk jakie rozgrywały się na dawnym pograniczu wielkopolsko-pomorskim.

W 1286 roku książę Wielkopolski i Krakowa, Przemysł II wystawił w Pyzdrach przywilej nadający rycerskiemu zakonowi templariuszy znaczne tereny położone w okolicach rzeki Drawy i jeziora Drawskiego, celem ich zagospodarowania i obrony rubieży posiadłości książęcych. Na siedzibę nowo utworzonej komandorii templariusze obrali miejsce przy istniejącej osadzie Czaplinek i w 1291 roku nadali jej prawa miejskie (magdeburskie). Siedzibę swojej komandorii nazwali Tempelborch i wznieśli tu zapewne zamek. Z chwilą rozwiązania zakonu templariuszy w 1312 roku, papież Klemens V polecił dobra ich przekazać pokrewnemu zakonowi joannitów. Do czasu ostatecznego przekazania w 1345 roku dóbr templariuszy joannitom omawiane ziemie podstępem opanowane zostały przez brandenburski ród Askańczyków, a następnie znalazły się pod zwierzchnictwem biskupów kamieńskich. Pierwszym komendantem joannickim na ziemiach dawnej komandorii tempelburskiej został Gebhard v. Bortfelde, utrzymujący bezpośrednie kontakty z księciem zachodniopomorskim Barnimem III.

W latach sześćdziesiątych XIV wieku, w wyniku nowego układu sił politycznych, joannici umacniają siedzibę swojej komandorii zamkami strażniczymi w Machlinach i Drahimiu.

Korzystając z nieporozumień między Karolem IV a margrabią Ottonem Leniwym, księciem Brandenburgii, Kazimierz Wielki podejmuje walkę o przywrócenie Polsce dostępu do Pomorza Zachodniego. W 1365 roku odzyskuje potężne twierdze Drezdenko i Santok, a w roku następnym joannici sprzedają mu zamek w Czaplinku. Margrabia Otton na mocy układu drawskiego z 1368 roku oddaje pod zwierzchnictwo Polski komandorię tempelburską. Joannici pozostają nadal w zamku jako lennicy polscy, ale mimo to prowadzą wrogie wobec Polski machinacje polityczne. Dopiero w roku 1407 król Władysław Jagiełło kładzie kres wrogiej działalności zakonu. Kasztelan sandomierski Tomasz z Węgleszyna po czterech dniach oblężenia zdobywa warownię drahimską. Wydarzenie to opisał Jan Długosz w swoim monumentalnym dziele pt. „Historiae Polonica". — „Aby przywłaszczenie zamku w

Drahimiu, zajętego przez joannitów nie nabrało mocy a rzeczony nie przeszedł na ich własność jak zamek w Santoku, oderwany przez tych samych rycerzy od Królestwa Polskiego, król Władysław Jagiełło przybył z odsieczą. Do komendanta rzeczonego zakonu wysłał posłów, którzy podali ultimatum: zamek podda się królowi Władysławowi Królestwa Polskiego lub odda hołd Królestwu i królowi. Po odrzuceniu tych warunków Tomasz z Węgleszyna zwany Kozłorogi herbu Jelita, kasztelan sandomierski i kapitan wielkopolski, wysłany został przez króla w celu zdobycia rzeczonego zamku. Działając z rozkazu króla w ciągu czterech dni po bezskutecznej obronie joannitów siłą swojego wojska zdobył zamek, który od tego czasu w posłuszeństwie i pod panowaniem Królestwa Polskiego pozostaje". — Z dawnej komandorii tempelburskiej utworzone zostaje wówczas starostwo polskie z siedzibą w zamku.

Starostwo drahimskie jurysdykcyjnie podległe było sądowi grodzkiemu w Wałczu a palatynackiemu w Poznaniu. Kolejnymi starostami byli Wedlowie, Czarnkowscy oraz inni członkowie polskich rodów magnackich.

Zamek w Starym Drawsku służył do 1668 roku za siedzibę starostom polskim.

Wojny szwedzkie powodujące olbrzymie zniszczenia na Pomorzu Zachodnim, spowodowały również poważne uszkodzenie zamku. W 1657 roku ustępujące wojska Karola Gustawa spaliły częściowo zamek. Pod Czaplinkiem i Drahimiem miało wówczas miejsce duże zgrupowanie wojsk polskich, podążających pod wodzą hetmana Czarnieckiego na pomoc walczącej ze Szwedami Danii. Uczestnikiem tej wyprawy był m.in. znany pamiętnikarz polski sławny Jan Chryzostom Pasek, który w swych pamiętnikach wspomina: „Roku Pańskiego 1658 król z jednym wojskiem pod Toruniem... nasza zaś dywizja z panem Czarnieckim staliśmy pod Drahimiem przez miesięcy trzy...".

Wymarcie w 1637 roku panującego rodu książęcego Gryfitów na Pomorzu Zachodnim, a następnie wojny szwedzkie i trudna sytuacja polityczna Polski w tym okresie spowodowały utratę Drahimia. Król Jan Kazimierz na mocy traktatu Bydgoskiego oddał zamek w zastaw za 120 tysięcy reńskich talarów elektorowi brandenburskiemu. Po śmierci ostatniego starosty polskiego hr. Potockiego w 1668 roku, brandenburczycy siłą zdobyli zamek i władali nim aż do pierwszego rozbioru polski w 1772 r.

Po rozbiorach starostwo drahimskie znalazło się pod zaborem pruskim, a zamek wykorzystywano na siedzibę podatkowego urzędu ziemskiego.

W 1784 roku część materiałów z niszczejącego zamku wykorzystano do budowy położonego obok kościoła. W ciągu XVIII wieku zamek podupadał coraz bardziej, a w 1818 roku został sprzedany wraz z folwarkiem prywatnym właścicielom.

Opis ruin zamkowych i ich wygląd oraz swoje refleksje na temat przeszłości Drahimia tak przedstawiał w roku 1843 Edward hrabia Raczyński: — „Wieś dobrze zbudowana odznacza się wspaniałym zamkiem, którego zwaliska świadczą kwitnący stan polski w dawnych szczęśliwych czasach... Słabość rządu naszego a raczej nierząd, dotkliwsze nam zrządził szkody od oręża nieprzyjacielskiego, nie pozwolił albowiem odzyskać odstąpionej za małą sumę posiadłości. Sześciu następnych królów nie zdołało wykupić zastawionego starostwa, reprezentacya narodowa w przeciągu 115 lat nie zdołała zebrać funduszów potrzebnych na opłacenie pożyczonej sumy, traktat na koniec roku 1772 zastawnika właścicielem uznał, a orzeł biały w XVII wieku z murów Drahimia spędzony, już się więcej na nich nie gnieździł. Zwaliska zamku w Drahimiu nad jeziorem malowniczy stanowią widok".

W roku 1927 ruiną zamku jako obiektem zabytkowym zainteresowały się władze powiatowe w Szczecinku. Przed drugą wojną światową przeprowadzono tu prowizoryczne zabiegi konserwatorskie, polegające na doraźnej reperacji murów.

Zasadnicze prace budowlane przy zamku w Drahimiu trwały zapewne od około 1360 do około 1366 roku. Zamek został posadowiony na zniszczonym słowiańskim grodzisku wczesnośredniowiecznym. Gród, jak wykazały badania archeologiczno-architektoniczne, prowadzone od 1963 do 1967 przez koszalińskich archeologów, został wzniesiony przez Słowian pomorskich już w końcu VII wieku i użytkowany był do połowy XII wieku. Został on zbudowany na sztucznie usypanym wzniesieniu i umocniony wałem o konstrukcji drewniano-ziemnej. Drewniane elementy konstrukcyjne w postaci grubych bali posadowione były na koronie wałów ziemnych, których stoki umacniane były dodatkowo kamieniami, tworzącymi zwarty płaszcz kamienny. Dolne części wałów wraz z konstrukcjami dochodziły do 12 m szerokości, a przeciętna ich wysokość sięgała 6 — 8 m. W obrębie grodu znajdowały się domostwa mieszkalne zbudowane z drewna

w konstrukcji zrębowej tak bardzo charakterystycznej dla plemion słowiańskich.

Gród miał kształt zbliżony do elipsy o wymiarach 46 x 50 m. Od południa i północy dodatkowo broniony był sztucznymi fosami, a od zachodu i wschodu naturalną obroną były wody jezior Drawsko i Żerdno.

W okresie wczesnośredniowiecznym przebiegał tędy bardzo ważny szlak handlowy, który łączył Wielkopolskę i resztę ziem polskich z Pomorzem. Gród w Drahimiu usytuowany na przesmyku pomiędzy dwoma jeziorami Drawsko i Żerdno ze względu na swoje wyjątkowe walory obronne zabezpieczał, kontrolował i chronił ów szlak handlowy. W świetle przedstawionych faktów można przyjąć, że gród pełnił w rejonie Starego Drawska rolę nadrzędną w stosunku do pozostałych znanych obiektów obronnych. Był on ośrodkiem strategiczno-militarnym, jak też zapewne ważnym ośrodkiem administracyjnym.

Wydaje się, że w okresie swego istnienia gród był też centralnym ośrodkiem jakiegoś większego zespołu osadniczego, obejmującego swoją kontrolą znaczną przestrzeń ziem położonych wokół jeziora Drawsko i Żerdno. Pełnił najprawdopodobniej funkcję opola — jednostki administracyjnej, politycznej i militarnej Słowian wczesnośredniowiecznych.

W oparciu o przedstawione wyżej dane można nawet przyjąć, że to wybitnie strategiczne położenie grodu w Drahimiu stało się przyczyną jego upadku w XII wieku. Wiele wskazuje na to, że gród w Starym Drawsku został zdobyty i spalony w pierwszej połowie XII wieku. Dokonało się to prawdopodobnie w trakcie walk o przyłączenie Pomorza do Polski za czasów Bolesława Krzywoustego. Jak już podkreślono, tędy wiódł ważny szlak do Białogardu i Kołobrzegu, a posiadanie grodu w Drahimiu otwierało drogę na Pomorze Zachodnie i dostęp do morza.

Wyjątkowe walory obronne i strategiczne miejsca na przesmyku między jeziorami docenili również rycerze zakonu joannitów, którzy wzniesienie po spalonym grodzie wykorzystali pod budowę zamku gotyckiego. Zamek został posadowiony w miejscu zniszczonego grodu. Stary nasyp został podwyższony do 6 m wysokości nad poziom lustra wody i uformowany w kształcie regularnego czworoboku o wymiarach 50 x 50 m.

W pierwszej fazie, tzn. około 1350 roku miał tu istnieć zamek o konstrukcji ryglowej, ale już po 1360 roku otrzymał on trwałą

konstrukcję murowaną. Warownia została otoczona potężnym murem ceglano-kamiennym, tworząc regularny czworobok zbliżony do kwadratu o wymiarach 41 x 46,5 m. W kurtynie północnej znajdowała się brama wjazdowa, do której prowadził most zwodzony. Wysokość murów kurtynowych prawdopodobnie nie była równa i — jak podaje inwentarz z 1668 roku — wynosiła 12,8 m w kurtynie południowej do około 7,6 m w pozostałych, przy 2,5 m grubości u podstawy. Wokół murów po stronie wewnętrznej przebiegały drewniane ganki strzelnicze, z których załoga broniła dostępu do zamku.

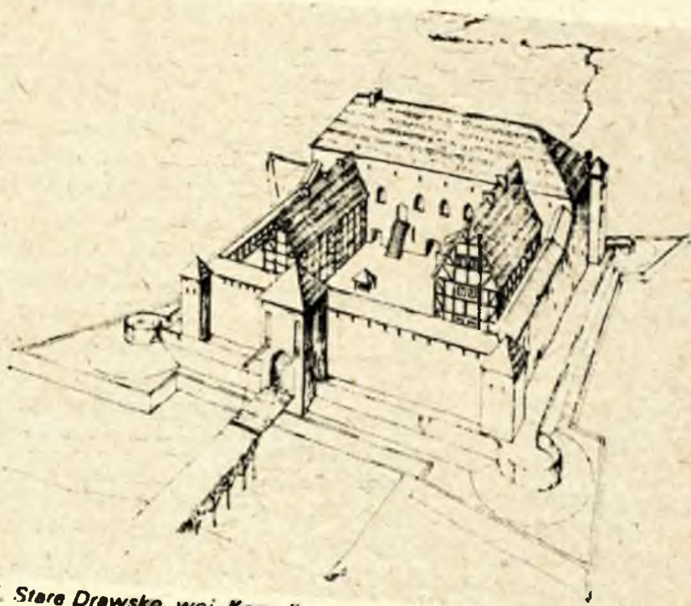
Wzgórze zamkowe od południa i północy bronione było sztucznymi fosami, a od wschodu i zachodu wodami jezior Drawsko i Żerdno. Głębokość wody w fosach dochodziła do 5 m. Stoki fos umocnione były kamieniami. Most nad fosą północną zbudowany był z drewna i wsparty na potężnych słupach. Dziedziniec zamkowy wybrukowany był kamieniami. Most nad fosą północną zbudowany był z drewna i wsparty na potężnych słupach. Dziedziniec zamkowy wybrukowany był kamieniami. Obok zamku, po jego stronie wschodniej przebiegała droga wykładana drewnem — dawny szlak komunikacyjny łączący Wielkopolskę z Pomorzem.

Najstarszy wygląd średniowiecznego zamku gotyckiego można jedynie zrekonstruować na podstawie zachowanych elementów architektonicznych i przeprowadzonych badań archeologicznych. W oparciu o te przesłanki źródłowe stwierdzono, że jedyne skrzydło mieszkalne usytuowane było przy kurtynie południowej na wprost bramy wjazdowej. Był to budynek dwukondygnacyjny o wymiarach 37,5 x 11,5 m i wysokości 9 m. Parter mieścił część gospodarczą, a piętro mieszkalną. Otwory okienne umieszczone były, dla podniesienia walorów obronnych zamku, wyłącznie w elewacji północnej skrzydła mieszkalnego, tj. od strony dziedzińca zamkowego. Okna, jak wskazuje jedno z nich, zachowane w przyziemiu do dzisiaj w postaci wąskiej szpary, w swym założeniu również posiadały charakter obronny. Cała bryła zamkowa od zewnątrz nie posiadała ani jednego okna.

Regularny rzut zamku zbliżony do kwadratu, wysokie bezokienne mury kurtynowe zasłaniające rozplanowanie wnętrza, w którym skrzydło mieszkalne zajmowało 1/4 powierzchni, różna wysokość murów kurtynowych — stawiają obiekt ten w rzędzie typowych zamków obronnych wzniesionych przez joannitów na

Pomorzu. Różnica polega na tym, że zamek drahimski, zapewne z uwagi na krótki okres użytkowania przez joannitów jak też trudności finansowe zakonu, nie został wyposażony w zasadniczy element obronny jaki w średniowieczu stanowiła potężna wieża. Jednak mimo to, dzięki wymienionym uprzednio cechom uzyskano w Drahimiu pełny efekt militarno-obronny odpowiadający ówczesnym potrzebom.

Na terenie gotyckiego skrzydła mieszkalnego w wyniku badań archeologicznych odsłonięto w narożniku południowo-zachodnim nieznany zupełnie z przekazów historycznych głęboki ponad 8 m loch więzienny, zbudowany w kształcie lejkowatej zwężającej się ku dołowi studni o średnicy górą 4,5 m, a dołem 1,2 m, ocembrowany dużymi głazami kamiennymi. Loch ten stanowić mógł zaczątek planowanej w tym miejscu wieży, której realizacja nie doszła nigdy do skutku. Ponadto wykopy archeologiczne odsłoniły studnię ocembrowaną kamieniami i drewnem w centralnej części dziedzińca, a przy kurtynie wschodniej dziedzińca — duży zbiornik o konstrukcji ceglano-kamiennej, najprawdopodobniej na wodę.

Ryc. 35. Stare Drawsko, woj. Koszalin. Rekonstrukcja zamku z XVI/XVII wieku, wg Z. Radackiego.

W ciągu XVI i XVII wieku nastąpiła dalsza rozbudowa zamku drahimskiego, na co wskazują zarówno inwentarze lustracyjne z XVII wieku jak i wyniki badań archeologiczno-architektonicznych. Obok kurtyny zachodniej znajdował się tzw. "dom starosty", którego resztki odsłoniły badania archeologiczne. Jak wykazują wzmianki źródłowe, był to budynek jednopiętrowy o wymiarach 19 x 10 m, zbudowany w konstrukcji szachulcowej. Przy kurtynie wschodniej znajdował się drugi budynek, wzniesiony również w konstrukcji szachulcowej pod koniec XVII wieku jako tzw. „dom pomocnika starosty". Był to budynek dwukondygnacyjny o długości 21 m i szerokości 7,5 m. Tuż przy bramie wjazdowej od strony zachodniej znajdował się dom zwany wartownią, a obok na dziedzińcu był wolnostojący piec piekarniczy, zbudowany w XVI wieku. W narożniku północno-wschodnim mieściła się duża piwnica, wykorzystywana jako magazyn amunicyjny. (Ryc.35).

Normalny bieg historii powodował konieczność licznych zmian, uzupełnień i modernizacji w zakresie architektury jak i fortyfikacji zamku. W XVII wieku nastąpiła przebudowa umocnień ziemnych. Średniowieczne fortyfikacje wzgórza zamkowego zamieniono na umocnienia typu nowożytnego tzw. bastejowego, polegające na usypaniu wałów ziemnych otaczających mury zamkowe, które na narożnikach wzmocniono bastejami półkolistymi.

Badania archeologiczne wykazały, że całkowita miąższość nawarstwień kulturowych badanego obiektu grodow—zamkowego dochodziła do 6 m poniżej współczesnego poziomu dziedzińca. Ogółem wyróżniono siedem podstawowych i wyraźnych warstw kulturowych, chronologicznie nawarstwiających się na siebie. Pięć górnych warstw związanych było z istniejącym zamkiem, a dwie dolne z grodem wczesnośredniowiecznym. Bardzo wyraźna obecność spalenizny w warstwach kulturowych świadczy o co najmniej kilku pożarach zarówno grodu jak i zamku.

Stosunki społeczno-gospodarcze okresu średniowiecza powodowały, że zamek musiał być samowystarczalny i posiadać własne zaplecze gospodarcze. W wypadku Drahimia funkcję tę spełniał folwark zlokalizowany na północ od zamku, między fosą a rzeką Drawą na tzw. przedzamczu. Podstawowym zadaniem folwarku było przygotowanie zapasów żywności dla członków załogi.

Bogaty materiał zebrany w trakcie badań archeologicznych

Ryc. 36. Stare Drawsko, woj. Koszalin. Ruiny zamku. Stan współczesny widok z góry. *Fot. F. J. Lachowicz*

pozwala na odtworzenie życia codziennego i zajęć mieszkańców zamku. Na pierwszy plan wysuwa się tu aspekt militarny zamku. Wskazują na to liczne znaleziska broni. Z innych znalezisk wymienić należy różnego rodzaju przedmioty związane z przygotowaniem żywności oraz innych zajęć rzemieślniczych takich jak kowalstwo, hutnictwo, garncarstwo, obróbka rogu, kości itp.

Odkryto też istnienie na zamku mennicy, specjalizującej się w fałszowaniu na szeroką skalę monet bitych z miedzi i brązu. Badania archeologiczne wykazały, że warsztat menniczy znajdował się w południowym, najstarszym skrzydle zamku. Liczne tygle gliniane, fragmenty surowca, a także przygotowane półfabrykaty i gotowe monety świadczą o wysokiej umiejętności tutejszych mincerzy. Znaleziona matryca z wyrytymi negatywami kilku monet oraz stempel do bicia monet wskazują, że podrabiano tu monety zarówno z Pomorza — m.in. kołobrzeskie, słupskie, kamieńskie, dymińskie, stargardzkie, goleniowskie, trzebiatowskie, jak również z innych rejonów Polski i Europy — śląskie (świdnickie), meklemburskie, krzyżackie, koronne monety Władysława Jagiełły, Jana Olbrachta oraz wiele innych.

W okresie średniowiecza i późnego średniowiecza zamek w Drahimiu, położony na najdalej na północ wysuniętych rubieżach ówczesnej Polski miał ogromne znaczenie militarne i polityczne. Jako warownia przygraniczna na styku dwóch obcych, wrogich nam państw Brandenburgii i Krzyżaków, zamek w Drahimiu strzegł bezpieczeństwa Rzeczpospolitej, a równocześnie był pomostem między Polską a Pomorzem Zachodnim i pobrzeżem Bałtyku.

Od 1985 roku ruiny zamku (Ryc. 36) poddawane są pracom konserwatorskim. W przyszłości ma tu powstać, po niezbędnych zabiegach renowacyjnych cenny rezerwat archeoligiczno-architektoniczny.

Kronika

VII—VIII wiek	—	Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa słowiańskiego w rejonie dzisiejszego Starego Drawska. W Drahimiu istnieją dwa grodziska słowiańskie.
21 XI 1286 rok	—	Książę Wielkopolski Przemysł II wystawia w Pyzdrach przywilej nadający templariuszom ziemie położone w okolicach rzeki Drawy i jeziora Drawsko.
1291 rok	—	Templariusze nadają obranej na swą siedzibę osadzie Czaplinek magdeburskie prawa miejskie.
1319 rok	—	Po śmierci ostatniego księcia brandenburskiego z rodu Askańczyków komandoria tempelburska przechodzi pod zwierzchnictwo biskupów kamieńskich.
1345 rok	—	Ostateczne przekazanie dóbr tempelburskich joannitom.
Około 1360 roku	—	Joannici umacniają siedzibę swej komandorii w Czaplinku zamkami strażniczymi w Machlinach i Drahimiu.
1365—1366 rok	—	Kazimierz Wielki podejmuje walkę, o odzyskanie dostępu do Pomorza Zachodniego. W 1365 roku zdobywa potężne twierdze Drezdenko i Santok, w roku następnym joannici sprzedają mu zamek w Czaplinku.
XIV/XV wiek	—	Na terenie zamku działa fałszywa mennica bijąca pieniądze pomorskie i śląskie.
1407 rok	—	Władysław Jagiełło kładzie kres wrogiej działalności joannitów. Kasztelan sandomierski Tomasz z Węgleszyna zdobywa warownię drahimską. Z dawnej komandorii tempelburskiej utworzone zostaje starostwo polskie z siedzibą w zamku.
1426 rok	—	Król Polski Władysław Jagiełło odwiedza zamek w Drahimiu. Jan Długosz tak opisuje to wydarzenie. „Wrócił on (Jagiełło) do Wielkiej Polski, tam resztę lata przepędził

objeżdżając i zwiedzając zamki i miasta pograniczne jak to Drahim, Międzyrzecz i Wałcz".

1655—1660 rok — Wojny szwedzkie. W 1657 roku zamek drahimski zostaje częściowo spalony przez odstępujące wojska Karola Gustawa.

1656 rok — Zamek w Drahimiu odwiedza król Polski Jan Kazimierz.

1657 rok — Król Jan Kazimierz na mocy traktatu bydgoskiego oddaje elektorowi brandenburskiemu zamek drahimski w zastaw za 120 tys. reńskich talarów.

1668 rok — Po śmierci ostatniego starosty drahimskiego, hetmana polnego hr Stanisława Rewery Potockiego, zamek siłą zostaje zdobyty przez brandenburczyków.

1758 rok — W wojnie siedmioletniej zamek drahimski spełnia funkcję militarną.

1772 rok — W wyniku I rozbioru Polski starostwo drahimskie dostaje się pod zabór pruski — zamek wykorzystany zostaje na siedzibę podatkowego urzędu ziemskiego.

1784 rok — Część materiałów budowlanych z niszczejących murów zamkowych wykorzystana zostaje do budowy kościoła położonego na terenie przedzamcza.

1918 rok — Państwo pruskie sprzedaje ruinę zamku wraz z przyległym doń folwarkiem prywatnym właścicielom.

1927 rok — Ruina zamku przechodzi na własność władz powiatowych w Szczecinku.

1945 rok — W Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej historyczne ruiny zamku drahimskiego jako obiekt zabytkowy przechodzą na własność skarbu państwa.

1963 rok — Władze konserwatorskie w Koszalinie rozpoczęły prace badawcze i zabezpieczające przy ruinie zamku.

1963—1967 rok — Przeprowadzono badania archeologiczno-architektoniczne.

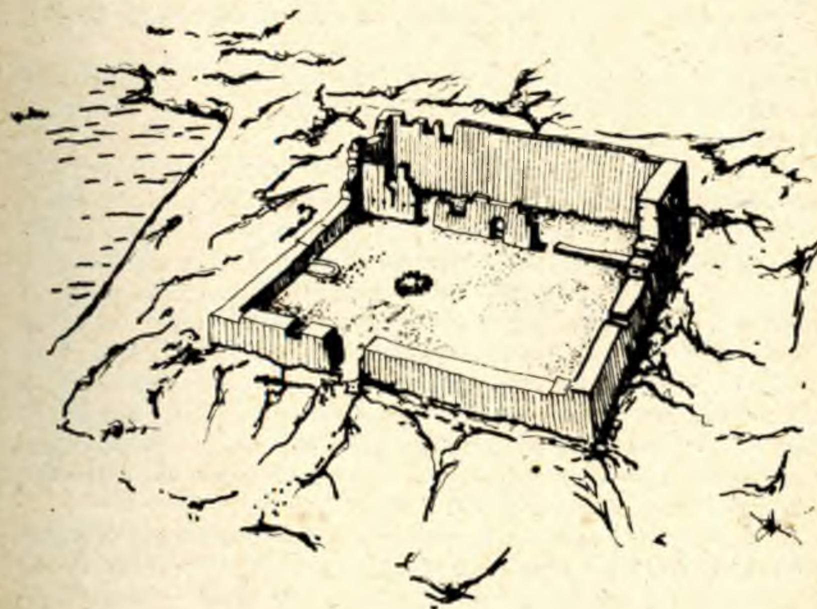
1983 rok — Rozpoczęcie prac konserwatorskich, zmierzających do zabezpieczenia zachowanych reliktów zamkowych w formie trwałej ruiny, dostępnej do zwiedzania dla szerokich rzesz turystów.

STAROSTOWIE DRAHIMSCY

Po usunięciu z rozkazu Władysława Jagiełły zakonu joannitów z zamku i ziemi drahimskiej, tereny te zostały włączone do Korony Polskiej w 1407 roku. Drahim ustanowiony został siedzibą starostwa, w którym starostowie mianowani byli przez królów polskich. Starostowie wywodzili się ze starych rodów szlacheckich polskich i pomorskich. W okresie przynależności do Polski starostami drahimskimi byli:

— Dobrogost z Prusimia i Kolna 1420—1422
— Arnold i Jakub z Koprzywna (v. d. Walde 1422— ?
— Jan Jarogniewski 1426 — ?
— Piotr Wilfin z Lichwina (zw. Polakiem) 1435—1438
— Jan Wedel (Wedelski alias Marcinkowski) 1442—1466
— Andrzej Górski 1473 —1485
— Uriel Górka 1493—1498
— Łukasz Górka 1498—1504
— Jan Zaremba z Kalinowej 1504—1508
— Aleksander, Jan i Sebald Golczowie 1509—1526
— Joachim Natzmer 1531—1539 —?
— Jerzy i Wilhelm Natzmerowie 1559 — ?
— Janusz Kościelecki 1560 — ?
— Stanisław Sędziwój Czarnkowski 1569—1576
— Jan Sędziwój Czarnkowski I ? — 1616
— Jan Sędziwój Czarnkowski II 1616—1641 (1642),
— Władysław Gonzaga Myszkowski 1644—1658
— Stanisław „Rewera" Potocki 1659—1667
— Dymitr Wiśniowiecki 1667—1668

W XVIII wieku, Polska nie godziła się z utratą starostwa drahimskiego, mianując nadal starostów Drahimia i wielokrotnie demonstrując swe prawa do tych ziem.

SZCZECINEK — województwo koszalińskie

zamek książęcy

Zamek książęcy w Szczecinku założony został u schyłku XIII wieku w bardzo dogodnym pod względem obronnym terenie, na przesmyku między jeziorami Trzesieka i Wielimie, na południe od średniowiecznego miasta Nowy Szczecin. Zlokalizowany był na półwyspie jeziora Trzesieka, który w średniowieczu, jak wzmiankują źródła był trudno dostępną wyspą, oblaną wodami jeziora Trzesieka i rozlewiskami rzeki Niezdobnej. Obronność tego miejsca już wcześniej docenili miejscowi Słowianie, o czym świadczą odkryte w tym rejonie ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, których chronologia w oparciu o uzyskane materiały archeologiczne zamyka się w przedziale czasowym między IX a XII wiekiem.

Ziemia szczecinecka w okresie średniowiecza wchodziła w obręb księstwa zachodniopomorskiego, będąc częścią składową kasztelanii białogardzkiej.

Sytuacja polityczna tych ziem u schyłku XIII i na początku XIV wieku, wynikająca z zaborczej polityki Nowej Marchii Brandenburskiej, która na początku XIV wieku opanowała na krótko ziemię wałecką i księstwo słupskie, spowodowała reakcję obronną ze strony księcia wołogoskiego Warcisława IV. Książę ów pragnąc zabezpieczyć południowo-wschodnie rubieże swego księstwa przed ekspansją Brandenburczyków i Krzyżaków postanowił w 1310 roku wzmocnić fortyfikacje grodu na terenie dzisiejszego Szczecinka, dając początek nowemu miastu i nazywając je Nowym Szczecinem. Odtąd miasto to miało bronić granic południowo-wschodnich księstwa zachodniopomorskiego przed ekspansją Brandenburgii i Zakonu Krzyżackiego.

Data założenia Szczecinka nie jest dokładnie ustalona w źródłach pisanych. Powszechnie uznaje się, iż rok 1310 jest faktyczną datą powstania miasta, a rok 1313 datą odnowienia przywileju

lokacyjnego na prawie lubeckim. Zamek i miasto w Szczecinku wymieniane są po raz pierwszy w dokumencie z 22 lipca 1362 roku, ujmującym aktem prawnym fundacje klasztoru augustianów-eremitów w Świątkach koło Szczecinka. Jednakże badacz niemiecki Karl Tümpel żyjący na przełomie XIX i XX wieku przeprowadzając drobiazgową analizę i krytykę wcześniejszej literatury oraz wszelkich przekazów źródłowych, dowiódł przekonywująco, iż lokacja miasta w formie aktu prawnego nastąpiła w 1310 roku. Podstawą była tu wzmianka kronikarza pomorskiego Tomasza Kantzowa z XVI wieku, który w swej Kronice Pomorza zanotował że: „1310 Warcisław (IV) Pentarcha... zbudował zamek NEWEN STETTIN i miasteczko przed nim".

Szczecinek wyglądał podobnie jak inne miasta zakładane na prawie niemieckim, na środku miał rynek na którym stanął niebawem ratusz jako siedziba władzy miejskiej oraz kramy i jatki. Tuż przy rynku były domy, w których mieszkali kupcy i rzemieślnicy oraz domy mieszczan trudniących się uprawą roli. Obok domów mieli oni w obrębie miasta także swe zabudowania gospodarcze, jak obory, chlewy i stodoły. Dla podniesienia obronności Nowego Szczecina miasto zostało obwarowane wałem ziemnym wraz z drewnianą palisadą i otoczone fosą. Dodatkowym elementem obronnym stał się również zamek, zbudowany na planie czworoboku na wspomnianej już wyspie jeziora Trzesieka. Zamek ten spełniał bardzo ważną rolę militarno-gospodarczą, strzegąc ważnego „traktu solnego" łączącego Kołobrzeg przez Nakło z Wielkopolską. Usytuowanie zamku na wschodniej rubieży Pomorza Zachodniego, w bezpośrednim sąsiedztwie silnego państwa krzyżackiego nadawało mu również ważną rolę polityczną w tej części Pomorza. Pierwszym namiestnikiem książęcym na zamku w Szczecinku był Arnold Dębicz.

W drugiej połowie XIV wieku Szczecinek był przez krótki okres czasu stolicą jednej z dzielnic księstwa zachodniopomorskiego-wołogosko-słupskiego. Księciem na Szczecinku był Warcisław V, trzeci syn Warcisława IV. W roku 1330 Szczecinek został podniesiony do rangi samodzielnego okręgu administracyjnego, w którym rezydował starosta jako przedstawiciel księcia wołogoskiego Bogusława V. W następnych stuleciach Szczecinek wraz z zamkiem był ośrodkiem książęcej ekonomii.

Szczecinek był nie tylko siedzibą urzędnika książęcego, sprawującego władzę na terenie całego okręgu, ale również urzędu

mającego dozór nad wszystkimi majątkami księcia w tym rejonie. Poza tym starosta szczecinecki miał również władzę zwierzchnią nad rycerstwem swego okręgu.

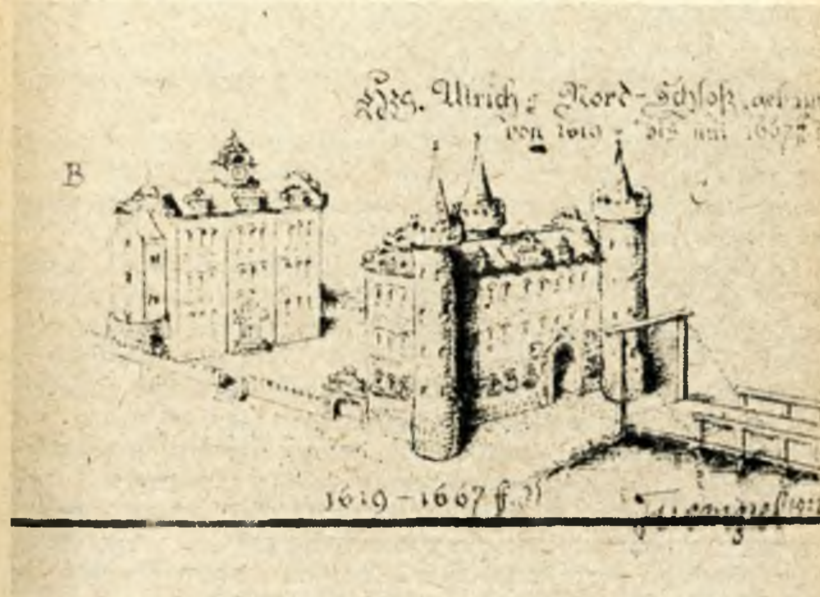
Rycerstwo całego starostwa było zobowiązane bronić zamku szczecineckiego pod wodzą starosty. Starosta był sędzią pierwszej instancji dla całego rycerstwa ziemi szczecineckiej. Był on wynagradzany dzierżawą zamku szczecineckiego i jego dóbr. Początkowo starosta był mianowany przez księcia dożywotnio, potem począwszy od roku 1542 wprowadzono zasadę nominacji czasowej na lat 12. Do obowiązków starosty należało strzeżenie granicy księstwa, a także dbanie o remonty i należyte utrzymanie zamku szczecineckiego, by zawsze był gotowy na przyjęcie księcia (jednak począwszy od roku 1478 bez obowiązku utrzymania książęcego orszaku.).

Nie znany jest wygląd najstarszego zamku gotyckiego. Według zachowanych skromnych przekazów źródłowych, pierwotnie był to budynek mieszkalny założony na planie czworoboku, otoczony umocnieniami, w pierwszym etapie najprawdopodobniej drewnianymi. Groźba rosnącej potęgi krzyżaków, którzy w odległym o 40 km Człuchowie zaczynają w 1312 roku wznosić zamek, skłoniła księcia Warcisława IV do budowy w Szczecinku zamku murowanego. Jak na to wskazują odkryte podczas badań archeologicznych relikty budowli gotyckiej, datowanej na połowę XIV wieku (około 1356 roku) — istniał tu murowany dom mieszkalny, założony na planie prostokąta o wymiarach 13,6 × 30,5 m. Były tu piwnice wraz z wysokim parterem domu piętrowego, określonego w źródłach XVI-wiecznych — domem rycerskim. Odkryte podczas badań archeologicznych przy jego wschodniej ścianie fundamenty cylindrycznej baszty wiążą się z wieżą więzienną, co wynika z zachowanych inwentarzy książęcych z 1592 roku.

Zmiany polityczne, jakie miały miejsce w XIV i XV wieku w rejonie Pomorza spowodowały utratę roli strategicznej przez Szczecinek, a tym samym i znaczenia militarnego przez tutejszy zamek. Szczególnie uwidoczniło się to po zdobyciu w 1368 roku Czaplinka przez króla polskiego Kazimierza Wielkiego. Szczecinek stracił odtąd kluczową pozycję na rzecz Czaplinka i Drahimia. Zamek w Szczecinku nigdy nie został rozbudowany do potężnej warowni obronnej.

Z braku materiałów źródłowych nie jesteśmy w stanie zrekonstruować gotyckiego wyglądu zamku. Z dostępnej późniejszej

literatury wynika, że średniowieczny zespół zamkowy założony był na wyspie jeziora Trzesieka wokół czworobocznego dziedzińca z wjazdem od północy, prowadzącym przez most zwodzony i bramę. Natomiast budynki gospodarcze — młyn książęcy, jak również mieszkania służby zamkowej i inne pomieszczenia pomocnicze znajdowały się na lądzie stałym w pobliżu zamku.

Ryc. 37. Szczecinek, woj. Koszalin. Widok zamku z lat 1619—1667. Fot. J. Dudź.

Najstarszym źródłem ikonograficznym do wyglądu zamku szczecineckiego jest rycina na winiecie mapy Lubinusa z 1618 roku (Ryc. 37). Ukazuje ona nowy budynek mieszkalny zamykający dziedziniec zamkowy od północy, zwany budynkiem bramnym. Był w nim przejazd prowadzący z przedzamcza na dziedziniec zamkowy i do południowego skrzydła mieszkalnego zwanego domem rycerskim. Przed północnym skrzydłem zamku przebiegała fosa, oddzielająca zamek od lądu. Komunikacja odbywała się poprzez zwodzony most. Skrzydło to miało trzy kondygnacje, wieloszczytowy dach o czterech kalenicach i kwadratową wieżę przy wschodnim szczycie. Budowę skrzydła północnego zamku szczecineckiego przypisuje się księciu słupsko-szczecineckiemu

Erykowi II (1459—1474). Pierwsza wzmianka w źródłach pisanych o budynku bramnym pochodzi z 1584 roku.

W 1606 roku zamek w Szczecinku zostaje rezydencją księżnej Anny, wdowy po Bogusławie XIII. W latach 1606—1610 Filip II całkowicie przebudowuje najstarsze skrzydło zamku, zwane domem rycerskim, wznosząc nowy trzykondygnacyjny budynek w stylu renesansowym. W latach 1618—1622 książę Ulryk wznosi nowy budynek mieszkalny na miejscu bramy w północnej części dziedzińca zamkowego. W takim stanie został uwidoczniony zamek na sztychu Lubinusa z 1618 r.

Przebudowa prowadzona w XVII wieku zniszczyła całkowicie założenia zamku średniowiecznego o cechach gotyckich. Stworzono wówczas reprezentacyjną budowlę książęcą w stylu renesansowym, pozbawioną cech obronności.

Po wygaśnięciu dynastii książąt zachodniopomorskich zamek stracił na znaczeniu i przechodził różne koleje losu. W czasach pruskich w zabudowaniach zamku mieścił się sąd. Następnie w latach 1780—1793 — manufaktura. W 1799 roku założono w zamku przytułek, a w latach 1800—1880 istniał tu dom poprawczy. W 1801 roku został zburzony budynek bramny, wzniesiony przez księcia Ulryka, wieża, a także mocno zdewastowano dom rycerski. W 1855 roku wzniesiono na terenie zamkowym — we wschodniej części dziedzińca — szpital. Po ostatnich zniszczeniach wojennych skrzydło południowe zamku zostało staraniem władz konserwatorskich w Koszalinie i władz miejskich w Szczecinku odbudowane w latach 1964—1966 i przeznaczone na schronisko turystyczne. Z dawnego warownego zespołu zamkowego zachowało się do dzisiaj zaledwie jedno skrzydło mieszkalne, które zamyka dawny dziedziniec zamkowy od strony południowej. Jest to obecnie dwukondygnacyjny prostokątny budynek, przykryty dwuspadowym dachem namiotowym. O jego średniowiecznej metryce świadczą dziś tylko nieduże partie ceglanego muru gotyckiego, zachowane w elewacji szczytowej budynku oraz w piwnicy.

Kronika

1310 rok	— Książę wołogoski Warcisław IV zakłada miasto zwane Nowym Szczecinem (Newen Stettin).
1313 rok	— Szczecinek otrzymuje odnowiony przywilej lokacyjny na prawie lubeckim.
1330 rok	— Szczecinek podniesiony do rangi samodzielnego okręgu administracyjnego, w którym rezyduje starosta podległy księciu zachodniopomorskiemu.
XIV wiek II poł.	— Szczecinek na krótko staje się stolicą jednej z dzielnic księstwa zachodniopomorskiego.
XIV wiek II poł.	— Z polecenia księcia Warcisława IV na wyspie jeziora Trzesieka zostaje zbudowany zamek książęcy.
1356 rok	— Budowa gotyckiego murowanego domu mieszkalnego na zamku.
1459—1474 rok	— Książę Eryk II wznosi skrzydło północne zamku.
1584 rok	— Pierwsza wzmianka o budynku bramnym zamku szczecineckiego.
1606 rok	— Zamek w Szczecinku zostaje siedzibą księżnych wdów.
1606—1616 rok	— Na zamku przebywa Anna księżna Holstein, żona Bogusława XIII.
1606—1610 rok	— Książę Filip II przebudowuje najstarsze skrzydło zamku w stylu renesansowym.
1618—1622 rok	— Książę Ulryk wznosi nowy budynek mieszkalny w miejscu bramy.
1618 rok	— E. Lubinus umieszcza na winiecie mapy panoramę miasta Szczecinka z widokiem zamku renesansowego.
1622—1650 rok	— Na zamku w Szczecinku przebywa Jadwiga księżna Brunszwiku żona Ulryka.
1780—1793 rok	— na zamku mieści się manufaktura.
1799 rok	— Na zamku istnieje przytułek.
1800—1880 rok	— Na zamku znajduje się dom poprawczy.
1801 rok	— Zburzony zostaje budynek bramny wzniesiony przez księcia Ulryka.
1855 rok	— Na terenie zamkowym zbudowano szpital.
1964—1966 rok	— Odbudowa skrzydła południowego z przeznaczeniem na hotel turystyczny.

ŚWIDWIN — województwo koszalińskie

zamek książęcy

Zachowany do dziś zamek w Świdwinie został jak na to wskazują przekazy źródłowe zbudowany w końcu XIII i XIV wieku przez książąt zachodniopomorskich z Parchimia. Wzniesiony został w nader ważnym z punktu widzenia strategicznego i handlowego terenie, przy brodzie na rzece Redze, w pobliżu wczesnośredniowiecznej osady targowej, położonej na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych. Jeden z nich, zwany solnym, biegł z Wielkopolski przez Ujście, Świdwin do Kołobrzegu, jego odgałęzienie przebiegało przez Barwice, Połczyn, Świdwin i Resko ku zachodowi. Trzeci, niemniej ważny trakt, łączył Szczecin przez Świdwin i Białogard z Gdańskiem. Zamek w Świdwinie miał za zadanie chronić bezpieczeństwa osady i przebiegających w jej okolicy traktów.

W XIII wieku ziemia świdwińska znajdowała się w obrębie kasztelanii kołobrzeskiej należącej do książąt zachodniopomorskich. W roku 1277 książę Barnim X (wołogoski) sprzedał zachodnią część kasztelani kołobrzeskiej biskupowi z Kamienia Pomorskiego, Hermanowi von Gleichen. Ten z kolei w 1280 roku sprzedał część południową swych ziem ze Świdwinem, wówczas po raz pierwszy wymienionym w dokumencie jako „Schivelbein", margrabiemu brandenburskiemu Albrechtowi III. O ziemie te począwszy od 1283 roku trwały krwawe walki między książętami zachodniopomorskimi — Bogusławem IV a margrabiami brandenburskimi. Rozejm zawarty w Czworokole w 1286 r. spowodował, iż margrabia Albrecht III zmuszony został do przekazania dóbr świdwińskich w lenno Przybysławowi IV, księciu Parchimia i Meklemburgii, pochodzącemu ze słowiańskiej dynastii Henryka Borwina. Inny dokument w 1292 roku informuje, że Albrecht III oddał z kolei ziemię świdwińską (terram Schivelbeyn) za 4 tysiące marek w zastaw księciu Mikołajowi meklemburskiemu z linii

Werle. Zarówno książęta brandenburscy jak i meklemburscy doceniali strategiczne znaczenie ziemi świdwińskiej, a w szczególności osady targowej nad Regą — Świdwina.

Właśnie książęta meklemburscy, jak na to wskazuje dokument z 1292 roku, umocnili Świdwin wałem i fosą, a w południowo-zachodnim krańcu osady na podmokłych rozlewiskach rzeki Regi, tuż przy brodzie rozpoczęli budowę kamiennego zamku, jako warownej siedziby książęcej, strzegącej przeprawy przez rzekę. Pierwszym budowniczym zamku był książę Mikołaj meklemburski z Werla. Dokładna data budowy zamku nie jest znana. Zapewne wzniesiono go w latach 1292—1317. Dokument z 1317 roku wspomina o istnieniu w Świdwinie castrum — zamku.

Zamek usytuowany został w bardzo dogodnych warunkach obronnych, w zakolu rzeki Regi, w miejscu szerokiego rozlewiska, dogodnego do przeprowadzenia brodu. Wzniesiony został na naturalnej piaszczystej łasze, stanowiącej wyspę przy lewym brzegu rzeki Regi, w pobliżu grodu oddzielonego od niego kanałem, poprzez który prowadził most zwodzony. Podmokły teren wzmocniono potężnymi głazami narzuconymi na łachę; stanowiły one ławę fundamentową o 2,5 m grubości na której wzniesiono mury zamkowe. Celem zabezpieczenia fundamentów przed wilgocią teren pod zamkiem odizolowano grubą warstwą, dochodzącą do 4 metrów, czarnej ziemi bagiennej. Dopiero na tak przygotowanym terenie wzniesiono kamienno-ceglane mury obronne o wiązaniu wendyjskim, które sięgały ponad 12 metrów wysokości, otaczając koliście obszerny dziedziniec zamkowy o średnicy dochodzącej do 50 m. Zamek posiada bardzo charakterystyczny rzut w kształcie nieforemnego czworoboku z zaokąglonymi narożnikami, zbliżony do trapezu. Genezą swą sięga do stosowanego powszechnie w tego rodzaju budowlach w XIII wieku w Meklemburgii planu koła, wywodzącego się z tradycji drewniano-ziemnych grodów słowiańskich.

Nietypowy rzut zamku świdwińskiego sugerował, iż cała budowla założona była na zrębie dawnego wczesnośredniowiecznego grodu słowiańskiego. Jednakże badania archeologiczno-architektoniczne w 1959 roku wykazały ponad wszelką wątpliwość, iż zamek posadowiony był na surowym korzeniu, tzn. w miejscu, gdzie nie było wcześniejszego osadnictwa historycznego. Tego rodzaju nieregularny kształt budowli wskazuje jednocześnie, iż budowniczymi zamku w Świdwinie byli książęta meklemburscy.

W Meklemburgii zamki wieloboczne i koliste stanowiły w XIII wieku model obowiązujący w architekturze obronnej. Zamek nawiązywał do słowiańskiej tradycji grodów drewniano-ziemnych, spotykanych na obszarach całego Pomorza aż po Lubekę włącznie. Tak więc książętom słowiańskim zza Odry zamek świdwiński zawdzięcza swój oryginalny plan oraz mury obwodowe, których znaczne partie zachowały się do naszych czasów.

Skrzydło mieszkalne zamku, usytuowane od strony północnej, znajdowało się na wprost wjazdu, którego broniła umieszczona po jego lewej stronie czworoboczna baszta, dostawiona do zewnętrznego obwodu murów. Mur obwodowy dochodzący do 12 metrów wysokości, miał zapewne blankowania chroniące chodniki dla straży. Od miasta oddzielała zamek fosa z mostem zwodzonym. To specyficzne położenie nadawało mu charakter zamku nawodnego.

Zamek w Świdwinie przylegający do terenu miasta od strony południowo-zachodniej był kluczowym elementem obronnym przebiegających w tym rejonie ważnych szlaków komunikacyjnych.

Założony na planie wieloboku zbliżonego do koła, składał się w pierwotnej swej formie ze skrzydła mieszkalnego, bramy wjazdowej z czworokątną basztą oraz grubego (2,5 metra) muru kurtynowego, zamykającego całość budowli.

W ciągu wieków zamek ulegał wielu zmianom i przebudowom zachowując jednakże swój pierwotny bardzo oryginalny obrys.

Wraz z rozbudową zamku rozwija się i nabiera znaczenia miasto Świdwin, które w 1296 roku otrzymuje magdeburskie prawa miejskie, potwierdzone następnie nowym przywilejem nadanym przez Hansa von Wedla w 1378 roku.

W 1317 roku ostatni z dynastii Askańskiej margrabia Brandenburgii Waldemar sprzedaje miasto Świdwin wraz z zamkiem na krótko biskupowi kamieńskiemu Henrykowi Wachholtzowi, by w dwa lata później, tj w 1319 roku sprzedać go ostatecznie rycerzom — Duńczykowi Mikołajowi Olafsohnowi i Wedigo Wedlowi, wywodzącemu się ze znanego na tym terenie rodu Wedlów. Wedigo Wedel po spłaceniu wspólnika stał się jedynym właścicielem zamku i miasta.

Zapewne w okresie przynależności do Wedlów budowa zamku została całkowicie zakończona. Również miasto zostaje w tym

czasie otoczone murami obronnymi z trzema bramami wylotowymi: Kamienną od północnego wschodu, Zamkową i Młyńską od południowego wschodu.

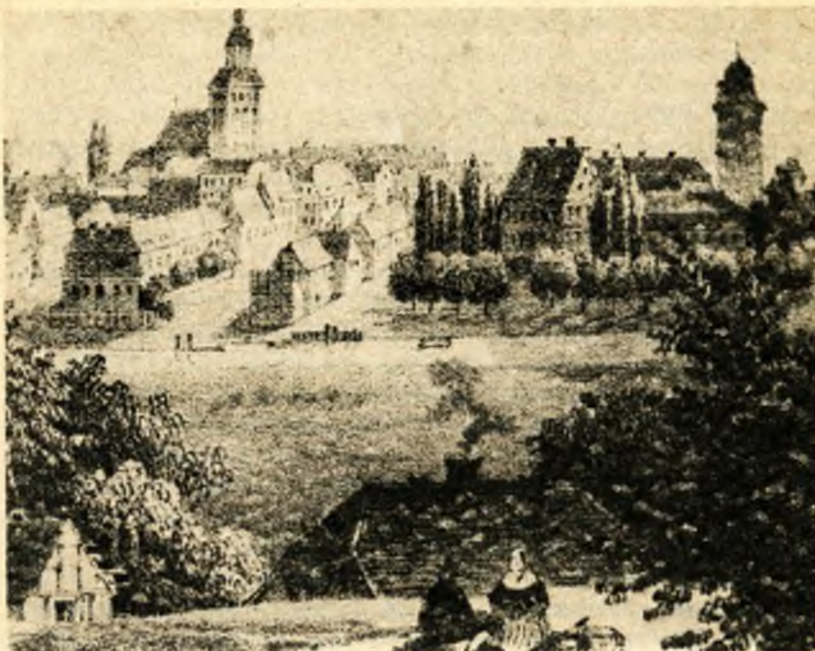
W 1384 roku Jan von Wedel wskutek zadłużeń wobec margrabiego brandenburskiego Zygmunta Luksemburczyka zmuszony jest do sprzedania Krzyżakom zamku i miasta wraz z okolicą. Odtąd ziemia świdwińska pozostaje pod panowaniem krzyżackim do 1455 roku.

Wielki Mistrz Krzyżacki Konrad von Zolmer w 1384 roku osadza w Świdwinie swego wójta, dając mu załogę złożoną z 12 zakonników. Zamek świdwiński stał się odtąd ważnym punktem strategicznym poza granicami państwa krzyżackiego na nowym szlaku do Brandenburgii. Południowy bowiem trakt krzyżacki, prowadzący przez Czaplinek, został przecięty przez Kazimierza Wielkiego wskutek włączenia tych ziem do państwa polskiego. Pierwszym wójtem krzyżackim na zamku w Świdwinie był Walrabe von Scharffenberg. Do jego zadań należało przede wszystkim podniesienie obronności zamku i adaptowanie go do reguł zakonnych przez budowę kaplicy, refektarza dormitorium i innych pomieszczeń. Rozbiórce uległ wówczas stary dom mieszkalny, wzniesiony jeszcze przez księcia Mikołaja z Werla. Na jego miejscu Krzyżacy pobudowali nowy podpiwniczony budynek dwukondygnacyjny z pomieszczeniami gospodarczymi na parterze, z salami, apartamentami gościnnymi i kaplicą na piętrze. Drugie piętro, tzw. magazynowe otoczone było gankiem ze strzelnicami w prostokątnych niszach. Jednocześnie wzniesiono przy murze koło bramy mały budynek mieszkalny, gdzie zamieszkał wójt krzyżacki.

W latach 1412—1413 przebudowano czworoboczną wieżę przybramną. Dolne kondygnacje zostały zamienione na więzienie, nad którym znajdowała się izba dla załogi. Natomiast wyższe kondygnacje zostały zburzone, a na ich miejsce wzniesiono cylindryczną wieżę o trzech kondygnacjach z otworami strzelniczymi przystosowanymi do użycia broni palnej.

W 1455 roku Krzyżacy sprzedają Świdwin wraz z całą Nową Marchią elektorowi brandenburskiemu Fryderykowi II, który ustanawia tu siedzibę starostwa w skład którego wchodzą, takie miejscowości jak: Choszczno, Drawno, Recz i Ińsko.

W 1540 r. elektor Joachim II zezwala margrabiemu brandenburskiemu Janowi z Kostrzynia na przeniesienie konwentu zakonu

Ryc. 38. Świdwin, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg sztychu z XIX wieku. Fot. F. J. Lachowicz.

rycerskiego joannitów — szpitalników z Chwarszczan do Świdwina. Joannici panują na zamku w Świdwinie od 1540 do 1808 roku, kiedy to zakon zostaje rozwiązany, a jego dobra przechodzą na własność króla pruskiego. Ostatnim komendantem był hrabia Fryderyk Leopold Kalenin, były polski pułkownik, który w 1808 roku musiał opuścić komandorię, wykonując polecenie pokasacyjne zakonu, podpisane przez króla pruskiego.

Joannici w czasie władania zamkiem świdwińskim dokonali jego dalszej przebudowy i rozbudowy. Zamek, który poważnie ucierpiał w czasie wojen szwedzkich, zwłaszcza w 1630 roku (podczas wojny trzydziestoletniej) został generalnie przebudowany i zmodernizowany. Po wyburzeniu trzech skrzydeł, za wyjątkiem gotyckiego — północnego, wzniesiono w latach 1704—1758 nowe reprezentacyjne budynki w stylu barokowym — skrzydło południowe i wschodnie. Fasady podwórkowe otrzymały ładną dekorację z pilastrów, wnętrza oświetliły wielkie okna, a całą budowlę przykryto dachem mansardowym. W 1750

Ryc. 39. Świdwin, woj. Koszalin. Zamek po odbudowie. Widok od strony miasta. Fot. F. J. Lachowicz

roku wzniesiono dwukondygnacyjny budynek w skrzydle zachodnim zamku. Zasypano również fosy otaczające obiekt, przez co zamek przestał być nawodnym. Po tej generalnej przebudowie zamek stracił charakter obronny i stał się nowożytną reprezentacyjną rezydencją barokową. (Ryc. 38).

Na przełomie XIX wieku zamek nie był poddawany żadnym zabiegom budowlanym. Wykorzystywany był na cele użyteczności publicznej. Mieścił się tu (w skrzydle południowym) sąd, zaś urząd podatkowy i katastralny — w skrzydle wschodnim, więzienie mieściło się w skrzydle zachodnim, a w północnym gotyckim był arsenał — zbrojownia.

Po drugiej wojnie światowej w latach pięćdziesiątych pożar skrzydła północnego zamku przyczynił się do znacznego pogorszenia się jego stanu technicznego. W latach 1963—1968 zamek został odbudowany według projektów opracowanych przez Pracownie Konserwacji Zabytków w Szczecinie, z nawiązaniem do jego XV i XVIII-wiecznych założeń (Ryc. 39). Budowla została przeznaczona na siedzibę miejskiego zespołu kulturalnego. W skrzydle północnym urządzono salę widowiskową dla 200 osób, w nim też na wyższej kondygnacji zostały usytuowane ognisko muzyczne i baletowe, sala wystaw czasowych oraz pomieszczenia administracyjne. W skrzydle południowym umieszczono bibliotekę miejską. W skrzydle zachodnim znajdują się pracownie politechniczne oraz pomieszczenia administracyjne.

Odbudowa zamku podniosła jego standard techniczny (instalacja centralnego ogrzewania, sieć wodno-kanalizacyjna wraz z oczyszczalnią oraz inne urządzenia techniczne).

Kronika

1277 rok	— Książę Barnim X sprzedaje zachodnią część kasztelanii kołobrzeskiej ze Świdwinem biskupowi kamieńskiemu Hermanowi von Gleichen.
1280 rok	— Świdwin występuje pod nazwą Skwilbin, w tym też roku Świdwin kupuje margrabia brandenburski Albrecht III.
1286/87 rok	— Margrabia brandenburski przekazuje Świdwin w lenno księciu słowiańskiemu Przybysławowi IV z Parchimia.
1289 rok	— Świdwin nabywa książę Mikołaj Meklemburski z Werla. W tym roku rozpoczęto budowę zamku, a miasto umocniono wałem i fosą.
1292—1316 r.	— Okres budowy zamku w Świdwinie.
1296 rok	— Askańczycy nadają Świdwinowi magdeburskie prawa miejskie.
1317 rok	— Margrabia Waldemar sprzedaje miasto z zamkiem biskupowi kamieńskiemu Henrykowi Wachholtzowi.
1319 rok	— Początki budowy murów i bram miejskich. Zamek nabywają rycerze Duńczyk Mikołaj Olafsohn i Wedigo Wedel
XIV wiek	— Wedlowie stają się jedynymi właścicielami zamku i miasta Świdwin.
1384 rok	— Jan von Wedel sprzedaje miasto i zamek Krzyżakom. Pierwszym wójtem krzyżackim na zamku jest Walrabe von Scharffenberg.
XV wiek	— Przebudowa i rozbudowa zamku według wzorów krzyżackich.
1455 rok	— Krzyżacy sprzedają Nową Marchię z Świdwinem elektorowi brandenburskiemu.
1517 rok	— Dalsza rozbudowa i przebudowa zamku.
1548 rok	— Elektor Joachim II zezwala na przeniesienie komandorii joannickiej z Chwarszczan do Świdwina. Odtąd zamek staje się siedzibą joannitów na przeszło 300 lat.
1618 rok	— Panorama miasta z zamkiem na mapie Pomorza Zachodniego, wykonana przez E. Lubinusa.
1630 rok	— Szwedzi zdobywają zamek (wojna 30-letnia).
1645 rok	— Joannici ponownie właścicielami zamku w Świdwinie.
1652 rok	— Merian wykonuje sztych panoramy miasta z widokiem na zamek.
1740 rok	— Generalna przebudowa i rozbudowa zamku dokonana przez joannitów.
1750 rok	— Zakończenie przebudowy i rozbudowy zamku, na rezydencję barokową.
1808 rok	— Ostatni komendant zamku hrabia Fryderyk Leopold Kalenin, były polski pułkownik na rozkaz króla pruskiego opuszcza komandorię świdwińską.
XIX wiek	— Zamkiem włada kilku użytkowników, m.in. mieści się sąd, urząd podatkowy i katastralny, więzienie i zbrojownia.
1963—1968 rok	— Odbudowa zamku staraniem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koszalinie.
1968 rok	— Uroczyste otwarcie odbudowanego zamku i przekazanie go na cele kulturalne.

WŁAŚCICIELE ZAMKU ŚWIDWIŃSKIEGO

1275—1276	— Książę zachodniopomorski Barnim
1276—1280	— Biskup kamieński Hermann von Gleichen

1280—1319	— Brandenburczycy: margrabia Albrecht i Waldemar
1286—1292	— Książę słowiański Przybysław z Parchimia w Meklemburgii.
— — 1292	— Rycerz Mikołaj z Werla
1319—1382	— **W posiadaniu rycerskiego rodu Wedlów**
1319—1324	— Wedigo Wedel
1324—1354	— Hasso Wedel
1354—1364	— Hasso Wedel (jako plenipotent)
1364—1384	— Jan Wedel
1384—1455	— **W posiadaniu zakonu krzyżackiego**
1384—1385	— Namiestnik Walrabe Scharffenberg
1385—1386	— Namiestnik Kasper z Wąbrzeźna
1386—1389	— Namiestnik Henryk z Welinicz
1389—1393	— Namiestnik Macharius z Świdnicy
1394—1402	— Namiestnik z Techwitz
1402—1408	— Wójt Baldwin Stahl
1408—1410	— Wójt Arnold z Badaen
1410—1411	— Książę szczeciński Bogusław VIII
1411—1413	— Wójt Albrecht von der Dube
1413—1421	— Wójt Sander Machwitz
1421—1425	— Wójt Stom Stonperger
— — 1425	— Wójt Walter Kersdorf
— — 1441	— Wójt Walter Kirschkorb
— — 1455	— Wójt Jerzy z Egloffstein
— — 1447	— Wójt Walter Kirschkorb
1450—1455	— wójt Jan Dobberneck
1455—1540	— **W posiadaniu elektora brandenburskiego**
1455—1463	— Wójt nowomarchijski Dionizy Osten
1463—1475	— Wójt nowomarchijski Jakub Polenz
1475—1493	— Wójt nowomarchijski Krzysztof Polenz
— — 1493	— Wójt nowomarchijski Piotr Kleist
— — 1505	— Wójt nowomarchijski Mateusz z Krzywnicy
— — 1509	— Wójt nowomarchijski Henning z Wąbrzeźna
— — 1511	— Wójt nowomarchijski Cerstian Borek
— — 1517	— Wójt nowomarchijski Jerzy v. d. Schulenburg
— — 1528	— Wójt nowomarchijski Wilk Borek
1540—1808	— **Zamek świdwiński siedzibą komandorii joannickiej**
1540—1544	— Komendant Melchior von Barfus
1545—1564	— Komendant Franciszek von Neumann
1569—1579	— Komendant Jerzy Wedel
1579—1611	— Komendant Dietloff von Winterfeld
1611—1626	— Komendant Wediger Reymar z Putlitz
1626—1657	— Komendant Jerzy von Winterfeld
1658—1678	— Komendant Bogusław ze Schwerina
1678—1706	— Komendant Henryk Fleming
1707—1711	— Komendant Jan Henryk Fleming
1711—1720	— Komendant Filip Ludwik hr. v. Erpach
1720—1736	— komendant Gisberth v. Bodelschwingh
1736—1757	— Komendant Fryderyk Wilhelm v. Kalkstein
1757—1775	— Komendant Aleksander hr. v. Wartensleben
1776—1800	— Komendant Fink hr. v. Finkenstein (minister)
1800—1808	— Komendant Fryderyk Leopold hr. Kalenin
— — 1808	— **Inni właściciele i użytkownicy**
1808—1818	— Miejski spichlerz zbożowy
1818—1934	— Siedziba policji, urząd fiskalny, więzienie i zbrojownia.
— — 1934	— Własność ministerstwa rolnictwa
— — 1945	— Skarb Państwa Polskiego, siedziba szkoły traktorzystów, spółdzielni wielobranżowej
1968	— Siedziba miejskich instytucji kulturalnych (po odbudowie zamku).

TUCZNO — województwo pilskie

z a m e k r y c e r s k i

Na naturalnym wzniesieniu położonym na południe od miasta, między dwoma jeziorami Tuczno i Zamkowe znajduje się zamek rycerski, zbudowany w początkach XIV wieku przez rycerzy z rodu Wedlów. Zamek ten z uwagi na swe dogodne położenie geograficzne na terytorium pogranicznym, na styku dwóch państw — Polski i Marchii Brandenburskiej — odgrywał poważną rolę na przestrzeni dziejów. O posiadanie tych ziem nadgranicznych toczyły się zacięte walki między Polską a Niemcami począwszy od XIII wieku, a w szczególności w okresie ekspansji terytorialnej Marchii Brandenburskiej.

Obszary dzisiejszego Tuczna wraz z krainą położoną na północ od Noteci między Drawą i Gwdą należały aż do początku XII wieku do plemiennego obszaru Słowian pomorskich. Tuczno mogło być wtedy jedną z rzadko rozsianych osad lub gródków zabezpieczających południową granicę Pomorza. Zachowana kronika parafii marcinkowickiej podaje, że w miejscu gdzie leży miasto Tuczno była już w X wieku osada rybacka.

Słabo pod względem politycznym rozwinięte plemiona pomorskie znalazły się w połowie X wieku w orbicie ekspansji politycznej państwa Polan. Przyjmuje się, że w wyniku podbojów Mieszka I całe Pomorze Zachodnie już przed 990 rokiem należało do Polski. W ciągu XI i początkach XII wieku tereny Pomorza przechodziły zmienne koleje losu, z tendencją do uniezależniania się od Polski. Było to powodem kilku wypraw Bolesława Krzywoustego, w latach 1121—1122, w wyniku których Ziemia Wałecka wraz z Tucznem, Człopą i Czaplinkiem weszła w skład Wielkopolski.

W źródłach zachowały się przekazy mówiące, iż książę Wielkopolski Władysław Odonic nadał zakonowi krzyżackiemu w 1224 roku ziemie nad jeziorem Bytyńskim w pobliżu Tuczna, co świadczyłoby, że tereny te należały do księcia wielkopolskiego.

Na przełomie XIII i XIV wieku na przeszło pół wieku kraj ten opanowali Brandenburczycy. Z tego okresu pochodzą pierwsze źródłowe wzmianki o Tucznie, które zostało nadane jako lenno rycerzowi marchijskiemu von Wedlowi.

Na początku XIII wieku o ziemie te toczyły się walki między Polską a Marchią Brandenburską, która w wyniku ekspansji terytorialnej na wschód opanowała ziemie leżące nad Wartą, Odrą i Drawą. Skutkiem tych podbojów było utworzenie przez książąt Askańskich na nowo zdobytych terenach tzw „Nowej Marchii". Na drodze ekspansji brandenburskiej stanęło jednoczące się państwo polskie Przemysła Wielkopolskiego, który poprzez sojusze antybrandenburskie, zawarte z Mściwojem II księciem gdańskim i Bogusławem IV księciem zachodniopomorskim usiłował przeciwstawiać się ekspansji Brandenburgii z jednej i Krzyżaków z drugiej strony.

Polityka zjednoczeniowa Przemysła II oraz jego koronacja w 1295 roku na króla Polski w Gnieźnie stanowiły silną zaporę przeciwko ekspansji Brandenburgii i Krzyżaków na zachodnie i północne rubieże Polski. Jednakże przedwczesna, tragiczna śmierć króla, zamordowanego 8 lutego 1296 roku pod Rogoźnem w wyniku spisku margrabiów brandenburskich, zniweczyła jego dalekosiężne, ambitne plany polityczne. Brandenburgia bez większych kłopotów zajęła Pomorze wraz z Gdańskiem.

Wiele inicjatywy w rozszerzaniu posiadłości Brandenburgii wykazała dynastia margrabiów Askańskich. Ziemie zdobyte na wschód od Drawy nadawali margrabiowie swym wasalom. Z dokumentów lokacyjnych wnioskować można, że rycerze niemieccy bogato obdarowywani już dawniej nadaniami w Marchii Brandenburskiej, otrzymali z rąk margrabiów duże dobra ziemskie na nowo zdobytych terenach pogranicza pomorsko-wielkopolskiego.

Tuczno z okolicznymi gruntami, jak wspominają wzmianki historyczne, otrzymał w 1306 roku Hasso von Wedel, pochodzący z licznej i wpływowej rodziny rycerskiej, zadomowionej już wcześniej na Pomorzu Nadodrzańskim. Odtąd przez blisko 400 lat Wedlowie, po zbudowaniu swej warownej siedziby w Tucznie, panowali na zamku tuczyńskim i okolicznych posiadłościach.

Rycerski ród Wedlów, wywodzący się z miasta Wedel nieopo-

dal Hamburga w Holsztynie — w starych źródłach ziemiskich często określany mianem rycerzy rozbójników — począwszy od XIII wieku był na usługach margrabiów brandenburskich. Wedlowie dorobili się znacznych przywilejów i nadań ziemskich na południowych rubieżach dzisiejszego Pomorza Zachodniego, w czasie podboju ziem położonych na wschód od Odry.

Leonard von Wedel dowodził wojskami brandenburskimi i za wybitne zasługi został kasztelanem santockim. Jego synowie otrzymali w lenno ziemie podbite na Pomorzu, a wkrótce potem Świdwin, Złocieniec, Mielenko, Mirosławiec, Drawno, Polanów, Połczyn Zdrój i inne osiedla miejskie na Pomorzu.

Rejon pogranicza, będący widownią nieustannych zatargów i walk między Polską, Brandenburgią i Księstwem Zachodniopomorskim, był przez wiele lat niestabilny pod względem politycznym. Liczne incydenty zbrojne, jakie miały miejsce na przestrzeni XIII i pierwszej połowy XIV wieku, powodowały znaczne zniszczenia i spustoszenia tych ziem. Dopiero polityka Kazimierza Wielkiego doprowadziła do normalizacji stosunków na pograniczu wielkopolsko-pomorskim.

W 1365 roku Kazimierz Wielki zdołał skłonić Wedlów i panów von der Ost do uznania zwierzchnictwa polskiego na Ziemi Wałeckiej. Konsekwencją tego było formalne usankcjonowanie granicy polskiej na Drawie przez margrabiego Brandenburskiego Ottona Gnuśnego w roku 1368. Jednakże śmierć Kazimierza Wielkiego, która nastąpiła w 1370 roku sprawiła, że nowo odzyskany obszar nie został formalnie włączony w granice Rzeczypospolitej pozostając z uwagi na sporne sprawy spadkowe, terenem licznych przetargów, utarczek i walk. Dopiero w 1391 roku stosunki prawno-polityczne tego regionu zostały ostatecznie ustalone na korzyść Polski, dzięki temu, że obszar ten wykupiony został przez Władysława Jagiełłę. Wcielił on region w granice Rzeczypospolitej, gdzie pozostawał on aż do pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku.

Tuczno wchodziło wraz z całą Ziemią Wałecką w skład województwa poznańskiego. Z czasem coraz większą rolę jako centrum administracyjne zaczął tu odgrywać Wałcz, gdzie w roku 1554 ustanowiono starostwo grodzkie. W ramach tej organizacji Tuczno, wraz z okolicznymi terenami liczącymi 21 miejscowości, zachowało przez długi czas charakter oddzielnego organizmu

administracyjnego i gospodarczego, jako zwarta terytorialnie własność licznej rodziny Wedlów.

W 1368 roku Tuczno zostaje włączone do Polski przez Kazimierza Wielkiego, a Wedlowie stają się poddanymi lennikami króla polskiego i odtąd coraz bardziej wiążą swoje losy z Polską, a z czasem polonizują się i przybierają do swego rodowego nazwiska nazwisko polskie — Tuczyńskich.

Po przejściu pod zwierzchnictwo Polski rejon Tuczna znalazł się w orbicie narastającego konfliktu polsko-krzyżackiego.

Z racji swego położenia zamek i miasto nabrały dla Polski ważnego znaczenia strategicznego, jako twierdza stojąca na straży spokoju i bezpieczeństwa na północno-zachodnich rubieżach granicznych Rzeczypospolitej. Były one również bazą wypadową wojsk polskich na przebiegającą w tym rejonie drogę, łączącą państwo krzyżackie z rejonem Niemiec — Brandenburgią, skąd nadchodziły posiłki wojskowe i materialne dla Krzyżaków. W utarczkach tych trwających do końca XIV wieku, brało udział po stronie polskiej rycerstwo tych ziem, m.in. Wedlowie pozostający na usługach Rzeczypospolitej. Nasilające się od 1406 roku walki z Krzyżakami powodowały duże zniszczenie tych ziem. Krzyżacy rozpoczynając w 1409 roku wojnę z Polską napadli również na Ziemię Wałecką. W tym też roku Krzyżacy z Nowej Marchii napadli na Tuczno, które bez walki zdobyli łupiąc i paląc miasto (chociaż samego zamku nie potrafili zdobyć).

Ponowny najazd Krzyżaków na Tuczno miał miejsce podczas wojny trzynastoletniej.

Zakon krzyżacki chcąc opanować ważny punkt strategiczny, jakim była Ziemia Wałecka wraz z Tucznem i przebiegającym tu traktem, łączącym państwo krzyżackie z Brandenburgią, w roku 1458 zdobywają miasto i zamek w Tucznie, które po spaleniu i złupieniu opuszczają.

Po klęsce Krzyżaków pod Grunwaldem w 1410 roku, Wedlowie zmienili całkowicie orientację, zrywając wszelkie stosunki z zakonem i przechodząc na stronę Polski, co znalazło uznanie w oczach króla polskiego, który nadał m.in. Henningowi Wedlowi z Mirosławca starostwo wałeckie.

Z biegiem lat Wedlowie na Tucznie nabierali coraz większego znaczenia wśród szlachty polskiej, przede wszystkim dzięki małżeństwu Mateusza Wedla (1438—1550) z Katarzyną Donaborską, wnuczką księcia raciborskiego i córką kasztelana z Rogoźna.

Jedną z wielu ich posiadłości była między innymi Krajenka. Mariaż ten otwierał drogę Wedlom do domów możnych panów polskich. Właśnie Mateusz Wedel przybrał nazwisko polskie — Tuczyński, co znalazło potwierdzenie na sejmie piotrkowskim w 1528 roku. W ciągu swego życia piastował różne urzędy i znany był na polskim dworze królewskim. Król Zygmunt Stary pisząc do elektora brandenburskiego polecał Mateusza Wedla-Tuczyńskiego jako „męża nieskazitelnego charakteru".

W ciągu XVII wieku Wedlowie-Tuczyńscy zostają obdarzeni wysokimi godnościami i stanowiskami w Polsce.

Krzysztof Wedel-Tuczyński (1608—1681) został kasztelanem santockim i poznańskim. Jego syn Jędrzej Wedel-Tuczyński, podkomorzy inowrocławski w roku 1638 ożenił się z Marią Leszczyńską, siostrą króla Stanisława Leszczyńskiego.

W 1640 roku Stanisław Wedel-Tuczyński został mianowany hetmanem polnym w wyprawie przeciwko Turkom. W 1638 roku Jan Wedel-Tuczyński walczył ze Stefanem Czarnieckim przeciwko Turkom.

W 1670 roku Stanisław Wedel-Tuczyński, kasztelan gnieźnieński, walczył pod Chocimiem z Turkami.

W 1717 roku umiera ostatni w prostej linii z rodu Wedlów-Tuczyńskich — Andrzej Wedel-Tuczyński. Dobra tuczyńskich przechodzą w posiadanie jego siostry Marianny, po śmierci której w 1729 roku właścicielem dóbr tuczyńskich stają się hrabiowie Mycielscy i Ponińscy. W 1731 roku następuje ostateczny podział dóbr tuczyńskich na dwa klucze. Odtąd nowi właściciele nie zajmują się zamkiem. Budowla znacznie podupada i niszczeje. Po możnej rodzinie panów na Tucznie — Wedlów-Tuczyńskich — została jedynie ich rezydencja — okazały zamek i groby w miejscowym parafialnym kościele, z bogatą kolekcją kartuszy i portretów trumiennych, przedstawiających ważnych członków potężnego niegdyś rodu rycerskiego.

A teraz o dziejach samej budowli.

Hasso von Wedel, pierwszy właściciel dóbr w Tucznie w 1296 roku, jak wspominają pisane źródła historycze, zdobył murowany dom kasztelana wielkopolskiego w Tucznie, co mogłoby świadczyć o istnieniu już w XIII wieku zalążku zamku kasztelana wielkopolskiego. Nie udało się jednak, jak dotąd, ustalić lokalizacji kasztelu obronnego. Nie ma pewności, czy znajdował się on w miejscu dzisiejszego zamku, czy też — jak sugerują niektóre

publikacje — na wzgórzu położonym na południowy-zachód od miasta, w rejonie starego cmentarza pożydowskiego. Sprawę tę rozstrzygnąć mogą jedynie badania archeologiczne.

Pierwsze wzmianki źródłowe o budowie zamku w Tucznie przez Ludka (Ludwika) von Wedel pochodzą z 1338 roku. Gotycki zamek wzniesiony był na planie regularnego czworoboku o wymiarach 39 x 36 x 35 x 28 m, z dziedzińcem otoczonym murem i z częścią mieszkalną od wschodu o wymiarach 35 x 15 m. Znalazło to potwierdzenie w badaniach archeologiczno-architektonicznych przeprowadzonych w 1962 roku przez Henryka Janochę i Franciszka J. Lachowicza, podczas których odsłonięto w partiach fundamentowych resztki zarówno domu skrzydła wschodniego jak i fragmentów zewnętrznego muru obronnego kurtyny północnej.

Gotycki zamek, zbudowany z cegły i kamienia, zlokalizowany był w bardzo dogodnym pod względem strategicznym miejscu, na wzgórzu o stromych zboczach, z trzech stron oblanym wodami dwóch jezior. Grząskie bagna i łąki oraz stromość zboczy wzgórza zamkowego znakomicie podnosiły walory militarne zamku. Panował on nad miastem, zabezpieczając równocześnie drogę łączącą Tuczno z Człopą, Mirosławcem i Wałczem.

Zamek w Tucznie musiał mieć w średniowieczu duże znaczenie strategiczne dla Krajny, dzięki położeniu Tuczna na pograniczu Nowej Marchii i Polski. Jego walory obronne wysoko ocenił cesarz Karol IV, który jak wynika ze źródeł pisanych zaliczał go do jednego z 12 najsilniejszych zamków na wschód od Odry. Dogodną pozycję zamku ocenił też zakon krzyżacki, starając się pozyskać dla siebie właścicieli Tuczna, jednakże bez skutku. Wedlowie w miarę rozbudowy własnej siedziby zamkowej osadzali na obszarach swych posiadłości licznych własnych wasali. W ten sposób na północ od zamku powstała osada, pełniąca rolę służebną w stosunku do zamku. W 1331 roku otrzymała ona od Wedlów przywilej miejski na prawach magdeburskich.

Zamek w Tucznie na przestrzeni dziejów służył za siedzibę głównej linii rodu Wedlów. Przez około 200 lat zbierali się tu na ważniejsze narady rodowe, uzgadniając swoje stanowisko wobec Polski, Brandenburgii i Zakonu Krzyżackiego. Rozłam w rodzie Wedlów nastąpił w 1542 roku, kiedy aspekty religijne i polityczne poróżniły Wedlów-Tuczyńskich i Wedlów z Mirosławca. Tuczyńscy związali się wówczas jeszcze bardziej z Polską.

W ciągu XV wieku nastąpiła dalsza rozbudowa zamku. Naprzeciw istniejącego skrzydła mieszkalnego wzniesiono nowy, podpiwniczony budynek o wymiarach w rzucie poziomym 8x11 m. Ślady jego w postaci resztek piwnicy odkryto podczas badań archeologiczno-architektonicznych w 1971 roku.

W XVI wieku Wedlowie-Tuczyńscy dokonali dalszej modernizacji swej rodowej siedziby zamkowej. Dużą zasługę w tym względzie ma Stanisław Wedel-Tuczyński (1516—1587). Dokonał on generalnej przebudowy gotyckiego zamku, nadając mu charakter budowli renesansowej. W latach 1542—1581 z jego polecenia zostało rozebrane średniowiecze skrzydło mieszkalne, a na jego miejscu, przy wykorzystaniu starych fundamentów, wzniesiono duży budynek jednotraktowy z dwiema narożnymi basztami, które zachowały się do dziś.

Nowa budowla zamkowa otrzymała bogatą renesansową oprawę architektoniczną w postaci rzeźbionej kamieniarki, obramień okiennych, portali, wystroju wnętrz z bogatymi renesansowymi kominkami, dokonano także zmian w wyglądzie zewnętrznym budowli. Przyozdobiono wszystkie elewacje geometrycznymi dekoracjami sgraffitowymi, której niewielkie fragmenty przetrwały do naszych czasów, między innymi na wieży południowo-wschodniej, a które z uwagi na dobry stan zachowania posłużyły za wzór współczesnym konserwatorom przy jej rekonstrukcji na całej elewacji skrzydła wschodniego zamku od strony północnej i zachodniej.

Prace nad przebudową zamku renesansowego nie naruszyły pierwotnego, gotyckiego układu dziedzińca. Zachowany dziedziniec nadal zamknięty był murami obronnymi dochodzącymi do 7 m wysokości.

Dalsza przebudowa zamku przypada na lata 1608—1631.

Krzysztof Wedel-Tuczyński, zięć wojewody krakowskiego Firleja, wznosi nowe skrzydła mieszkalne — południowe i zachodnie umieszczając w narożniku północno-zachodnim trzecią basztę. W ten sposób dziedziniec zostaje zabudowany z trzech stron. Zabudowania zamkowe tworzą podkowę od północy, zamkniętą nadal murem kurtynowym, w którym znajduje się brama wjazdowa.

W XVII wieku następują dalsze przebudowy zamku. Elewacje trzech skrzydeł uzyskują barokowe ukształtowanie, a dziedziniec zostaje otwarty przez zburzenie ostatniego istniejącego muru obronnego od strony północnej. W ten sposób warowny zamek zostaje przekształcony w całości według ówczesnej mody architektonicznej — na bogatą rezydencję pałacową założoną na planie podkowy, na którą składają się trzy skrzydła mieszkalne — wschodnie, południowe i zachodnie, obejmujące dziedziniec otwarty od strony północnej, który odtąd jest reprezentacyjnym wjazdem do rezydencji Wedlów-Tuczyńskich.

Prawdopodobnie w pierwszych latach XVIII wieku nastąpiła dalsza przebudowa zamku, która nadała mu do dzisiaj zachowany stylowy charakter. Największą innowacją w sylwecie zamku było wzniesienie w środkowym skrzydle nowej fasady, z ryzalitem pośrodku i portalem. Nowej fasadzie podporządkowano wykroje okien pozostałych elewacji oraz zmieniono portal skrzydła wschodniego o skromnym członowaniu, dla skontrastowania z portalem głównym. Skrzydło wschodnie otrzymało szczyty nawiązujące w detalu do naczółka ryzalitowego skrzydła środkowego. Fasadę główną cechowały elementy architektoniczne typowe dla baroku z końca XVIII wieku. Sgraffito na skrzydle wschodnim zostało w czasie przebudowy zniszczone, a elewację zamku otynkowano. Budynek przykryto dachem mansardowym.

Ryc. 40. Tuczno, woj. Piła. Widok zamku z I poł. XIX wieku wg E. Raczyńskiego.

Po śmierci w 1717 roku ostatniego w prostej linii z rodu Wedlów Andrzeja Wedla-Tuczyńskiego zamek w Tucznie wskutek częstych zmian właścicieli, wynikających z prawa dziedziczenia dóbr tuczyńskich, znacznie podupadł i z biegiem czasu był coraz bardziej zaniedbany. Nowi właściciele nie zajmowali się nim.

Wzmianki źródłowe wspominają, iż w roku 1736 zamek był już zdewastowany, chociaż do drugiej połowy XVIII wieku był nadal użytkowany. Ogólny wygląd zamku i kościoła w Tucznie z początku XIX wieku ilustruje litografia, zamieszczona przez hrabiego Edwarda Raczyńskiego w „Przyjacielu Ludu" z 1844 roku. (Ryc. 40).

Po pierwszym rozbiorze Polski Tuczno przeszło pod panowanie pruskie.

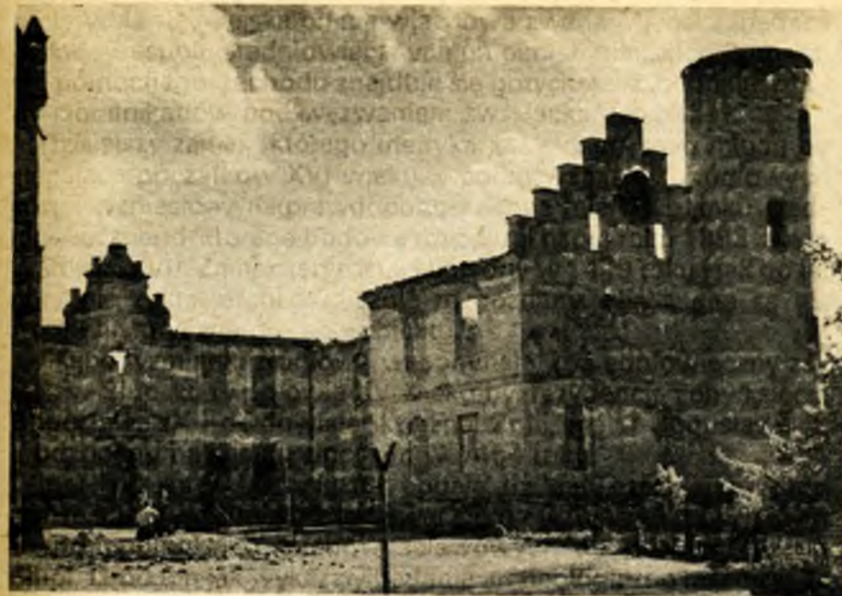
W 1846 roku skrzydło zachodnie zamku uległo gruntownemu przebudowaniu. Na starych fundamentach uprzednio rozebranego skrzydła zachodniego powstała nowa budowla oraz wymurowana na nowo, od parteru włącznie, baszta północno-zachodnia (uzyskano o jedną kondygnację więcej niż miała poprzednio). Mniejsze przeróbki dotknęły także i pozostałych skrzydeł zamku. Obiekt nie zatracił jednak pięknego charakteru budowli monumentalno-reprezentacyjnej.

W początkach XX wieku, jak wynika z listu burmistrza Tuczna do władz powiatowych w Wałczu, w 1903 roku zamek był na tyle zdewastowany, że nie był już użytkowany. Wskutek interwencji władz budowlanych z Piły i Berlina obiekt zamkowy, po niezbędnych zabezpieczeniach i adaptacji, wykorzystano na cele szpitalne „Caritasu".

W czasie drugiej wojny światowej wzgórze zamkowe zostało włączone, poprzez budowę potężnych schronów żelbetowych, do ciągu umocnień tzw „Wału Pomorskiego". Wysadzanie w powietrze w 1945 roku schronów poważnie uszkodziło budowlę zamkową.

Po drugiej wojnie światowej zamek był częściowo wykorzystywany i zamieszkały aż do czasu pożaru w 1947 roku, który spowodował jego całkowite zniszczenie. Odtąd do czasu przystąpienia do generalnej odbudowy stał jako ruina, której piwnice wykorzystywane były do składowania lodu dla miejscowej spółdzielni rybackiej. (Ryc. 41).

W 1957 roku na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabyt-

Ryc. 41 Tuczno, woj. Piła. Widok ruin zamkowych przed odbudową.
Fot. F. J. Lachowicz.

ków w Koszalinie przystąpiono do odgruzowywania i zabezpieczenia zamku. Równocześnie zespół pracowników PP Pracownie Konserwacji Zabytków w Szczecinie pod kierownictwem dr Zbigniewa Radackiego przystąpił do opracowywania dokumentacji historycznej i inwentaryzacji pomiarowej. Wraz z opracowywaniem założeń techniczno-ekonomicznych prowadzono na zamku intensywne badania archeologiczne i architektoniczne pod kierownictwem H. Janochy i F. J. Lachowicza, które w znacznym stopniu przyczyniły się do odsłonięcia wielu elementów wcześniejszych faz architektury zamkowej.

Prace konserwatorskie nad odbudową zamku podjęto w 1966 roku. Trwały one przez 10 lat, tj. do 1976 roku i przywróciły należną budowli rangę architektoniczną i historyczną. W rezultacie tych prac zrekonstruowano, w oparciu o materiały fotograficzne uzyskane podczas badań archeologiczno-architektonicznych, mury skrzydła zachodniego wg stanu przed rozbiórką, tj. w formach powstałych po 1846 roku. Fasadzie skrzydła południowego przywrócono ogólnie wygląd barokowy z początku

XVIII wieku, natomiast skrzydło wschodnie odbudowano generalnie w stylu renesansowym, z pozostawieniem elementów powstałych już w baroku (Ryc. 42).

Naczelną zasadą odbudowy zamku była rekonstrukcja i wykorzystanie jak największej ilości zabytkowej substancji renesansowej i barokowej.

Dlatego też na podstawie nikłych nawet śladów odtworzono kamieniarkę, sklepienia i kominki w skrzydle wschodnim i południowym oraz odtworzono sgraffito na dwóch elewacjach skrzydła wschodniego. W ten sposób w skrzydle wschodnim zrekonstruowano na zewnątrz formy renesansowe, natomiast w skrzydle południowym i zachodnim formy barokowe. We wschodnim skrzydle zrekonstruowano gotyckie i renesansowe piwnice, zaś parter skrzydła wschodniego otrzymał renesansowe wnętrza.

Podczas odbudowy kierowano się zasadą, że ostateczne rozstrzyganie pewnych kwestii konserwatorskich następowało w trakcie prac, kiedy to przypadkowo nieraz odkrycie wielu ciekawych detali architektonicznych pozwalało na pełną rekonstrukcję poszczególnych elementów stylowej architektury zamku. Budowlę przykryto dachem mansardowym ceramicznym, a kopuły zachowanych trzech baszt — gontem drewnianym.

W 1969 roku odbudowany zamek znajduje odpowiedniego użytkownika i inwestora. Zostaje przeznaczony na dom pracy twórczej Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Nie spowodowało to zmiany głównej koncepcji odbudowy zamku, a jedynie pewne korekty w rozplanowywaniu wnętrz.

Od 1976 roku odbudowany zamek pełni funkcję Domu Pracy Twórczej dla architektów z całej Polski. Jego poszczególne kondygnacje są pięknie zaprojektowane i zaadaptowane dla potrzeb rekreacji i wypoczynku. Wnętrze obiektu wykorzystywane jest w całości, od piwnic aż do poddasza.

Po odbudowie i pracach konserwatorsko-adaptacyjnych ogólna kubatura zamku wynosi 15.088 m^3, natomiast powierzchnia użytkowa 2.401 m^2. Miejsc noclegowych jest 84. Pozostałe pomieszczenia wykorzystano na cele socjalne i gospodarcze.

Sylwetka zamku przywrócona została na podstawie ikonografii z około 1800 roku. W oparciu o zachowane resztki architektoniczne obramień okiennych w skrzydle wschodnim, datowanych na 1581 r., zrekonstruowano w tym stylu wszystkie okna skrzydła wschodniego. Na podstawie negatywu portalu skrzydła wschod-

Ryc. 42. Tuczno, woj. Piła. Skrzydło wschodnie zamku-pałacu po odbudowie.
Fot. F. J. Lachowicz.

niego odtworzono w piaskowcu jego pierwotny wygląd. W podobny sposób odtworzono kominki manierystyczne z początków XVIII wieku w skrzydle południowym.

Szczątki sgraffitto, odkryte w trakcie badań w 1961 roku, zachowane i zrekonstruowane w baszcie południowo-wschodniej umożliwiły wykonanie projektu skrzydła wschodniego.

Odkryte podczas badań archeologiczno-architektonicznych w 1962 roku relikty zamku średniowiecznego pod poziomem dziedzińca (mur kurtynowy), ze względów praktycznych musiały być zasypane. Jednakże posłużyły do symbolicznego odtworzenia muru kurtynowego, otaczającego dawny reprezentacyjny barokowy dziedziniec zamkowy, jaki przetrwał jeszcze do XVIII wieku. Ustępstwem na rzecz użytkownika było wprowadzenie funkcji hotelowej w poddaszu, co wymagało zwiększenia ilości lukarn i zbudowania tarasu przy narożniku południowo-zachodnim, pozbawionym od XVIII wieku baszty narożnej.

Dziedziniec zamkowy wybrukowano kostką granitową. Uporządkowano teren parkowy. Wyburzono stare niezabytkowe bu-

dynki gospodarcze, wznosząc w tym miejscu nowy budynek mieszkalno-gospodarczy. Zrekonstruowano nową bramę wraz ze stylizowaną, kutą żelazną kratą, zamykającą wejście do zamku. Uporządkowano też otaczający teren zamkowy. Oczyszczono staw młyński, pogłębiono rzekę i uregulowano jej brzegi. Na całym obszarze wykonano roboty ziemno-niwelacyjne, a bunkry uporządkowano i przysypano.

Zamek w Tucznie dzięki pracom konserwatorskim stał się jednym z najciekawszych obiektów zabytkowych w kraju, łączącym w sobie elementy obronnej i rezydencjonalnej siedziby rycerskiej i szlacheckiej. Formy renesansowego skrzydła ze sgraffitem należą do unikalnych nie tylko na terenie Pomorza, ale i Polski.

Zamek w Tucznie jest przykładem słusznego dążenia władz konserwatorskich do ożywienia zabytku poprzez jego użytkowanie zgodne z potrzebami społecznymi. Daje to pewność, że odrestaurowany obiekt zabytkowy przetrwa w stanie nienaruszonym przez długie lata, służąc dzisiejszym i przyszłym pokoleniom.

WYKAZ WŁAŚCICIELI ZAMKU W TUCZNIE

XII XIII wiek	— Kasztelanowie wielkopolscy
1296 1336 rok	— Hasso von Wedel
1337 1368 rok	— Ludwik (Ludek) Wedel
1379 rok	— Janusz Wedel
1410 rok	— Henning Wedel
1450 rok	— Jan Wedel-Tuczyński, poseł Kazimierza Jagiellończyka
1528 rok	— Mateusz Wedel-Tuczyński
1581 rok	— Stanisław Wedel-Tuczyński
1608- 1631 rok	— Krzysztof Wedel-Tuczyński, kasztelan santocki i poznański
1638 rok	— Jędrzej Wedel-Tuczyński, syn Krzysztofa, ożeniony z Marią Leszczyńską siostrą króla.
1640 rok	— Stanisław Wedel-Tuczyński, hetman polny w wyprawie przeciw Turkom.
1658 rok	— Jan Wedel-Tuczyński, walczył z Czarnieckim przeciw Turkom.
1670 rok	— Stanisław Wedel-Tuczyński, kasztelan gnieźnieński walczył pod Chocimiem.
1717 rok	— Umiera ostatni z rodu Andrzej Wedel-Tuczyński, starosta powidzki.
1717 1729 rok	— Marianna z Tuczyńskich-Mycielska-Radońska.
1729 rok	— Właścicielami zamku są hrabiowie Mycielscy i Ponińscy
1789 rok	— Starosta Moszczyński
1829 rok	— Hartman
1857 rok	— Hrabia Sumiński
1885 rok	— Hrabia Teodor Stolberg Wernigerode
XX wiek (pocz.)	— Szpital Caritasu
1976 rok	— Zarząd Główny Stowarzyszenia Architektów Polskich.

Kronika

X—XI wiek	— Istnieje na terenie Tuczna, między jeziorami, wczesnośredniowieczna osada rybacka Słowian pomorskich.
X—XI wiek	— Ziemie pogranicza pomorskiego zostają włączone w granice Państwa Piastowskiego.
XII—XIII wiek	— W rejonie dzisiejszego Tuczna rozwija się osadnictwo, z istniejącym być może pogranicznym grodem, który zdobyty został przez Brandenburczyków.
1296 rok	— Hasso von Wedel, rycerz brandenburski na usługach margrabiów Askańskich zdobywa murowany dom kasztelana wielkopolskiego w Tucznie.
1306 rok	— Hasso von Wedel w wyniku nadań margrabiów Askańskich otrzymał w lenno Tuczno wraz z okolicznymi gruntami, dając początek linii rodu Wedlów na Tucznie.
1331 rok	— Miasto Tuczno uzyskuje prawa miejskie z nadania braci Ludwika i Lambrechta Wedlów.
1338 rok	— Ludwik von Wedel rozpoczyna budowę zamku gotyckiego w Tucznie.
1349 roku	— Zamek i miasto Tuczno staje się prawie na przeciąg 200 lat główną siedzibą rodową Wedlów.
1365 – 1368 rok	— Kazimierz Wielki włącza do Polski Krajnę wraz z ziemiami rodu Wedlów, panów na Tucznie, Mirosławcu i Złocieńcu.
1375 rok	— Cesarz niemiecki Karol IV wymienia zamek w Tucznie jako jeden z 12 najsilniejszych zamków na wschód od Odry.
1391 roku	— Ziemie pogranicza Wałcza i Tuczna włącza do Rzeczypospolitej Władysław Jagiełło.
1409 rok	— Podczas walk Polski z Krzyżakami z Nowej Marchii, Tuczno zostaje zdobyte i spalone przez Krzyżaków, zamku nie zdobyto.
1410 rok	— Henning von Wedel poddaje Tuczno wraz z zamkiem Polsce.
1458 rok	— Krzyżacy podczas wojny 13-letniej zdobywają na krótko zamek w Tucznie.
1466– 1772 r.	— Tuczno należy do Polski.

1516—1587 r.	— Stanisław Wedel-Tuczyński rozbiera średniowieczne skrzydło mieszkalne zamku i wznosi na jego miejscu nowy budynek jednotraktowy — skrzydło wschodnie. Budowla otrzymuje wygląd renesansowy.
1528 rok	— Mateusz Wedel przybiera do swego rodowego nazwiska nazwisko polskie Tuczyński, zatwierdzone przez sejm Rzeczypospolitej w Piotrkowie Trybunalskim.
1531 rok	— Wskutek walk religijnych dokonuje się podział rodu Wedlów na dwie linie: katolicką w Tucznie i luterańską w Mirosławcu.
1608—1631 rok	— Krzysztof Wedel-Tuczyński buduje dwa nowe skrzydła zamku — południowe i zachodnie, wznosząc trzecią basztę narożną.
XVIII wiek	— Dalsza rozbudowa i przebudowa zamku na okazałą rezydencję pałacową w stylu barokowym.
1717 rok	— Umiera ostatni w prostej linii z rodu Wedlów — Andrzej Wedel-Tuczyński.
1772 rok	— Tuczno pod zaborem pruskim.
1807 rok	— W czasie wojen napoleońskich mieszkańcy Tuczna przy pomocy oddziału wojsk polskich pod dowództwem pułkownika Franciszka Garczyńskiego usiłują zrzucić jarzmo pruskie.
1846 rok	— Zbudowanie od podstaw na starych fundamentach skrzydła zachodniego zamku i baszty północno-zachodniej.
XX wiek (pocz.)	— Zamek wykorzystywany jako szpital „Caritasu".
1939—1945 rok	— Zamek w Tucznie zostaje w czasie II Wojny Światowej włączony w pas umocnień strategicznych tzw. „Wału Pomorskiego".
1976 rok	— Zamek wykorzystywany jest jako Dom Pracy Twórczej Zarządu Głównego Stowarzyszenia Architektów Polskich.

WAŁCZ — województwo pilskie

zamek rycerski

Skąpe wzmianki źródłowe wspominają o istnieniu w Wałczu zamku wzniesionego przez margrabiów brandenburskich. Jego lokalizacja na terenie miasta nie jest do dzisiaj ustalona z braku wiarygodnych danych źródłowych.

Przed lokacją miasta, w okresie wczesnego średniowiecza w XI—XII wieku, Wałcz był osadą pomorską, która w wyniku podbojów Bolesława Krzywoustego na Pomorzu została włączona do Polski jako północna rubież dzielnicy wielkopolskiej. Pierwsza wzmianka o osadzie — wsi Wałcz — pochodzi z 1249 roku, z okazji darowania jej zakonowi templariuszy. Ze wzmianki tej wnosi się, iż osada w Wałczu posiadała znacznie starszą metrykę bo odnoszącą się do okresu wczesnego średniowiecza, najprawdopodobniej XI—XII wieku. Osada najprawdopodobniej zlokalizowana była na półwyspie wcinającym się w jezioro Zamkowe.

Na początku XIV wieku, w wyniku ekspansji i podbojów margrabiów brandenburskich, Ziemia Wałecka między Drawą a Gwdą przeszła pod panowanie Brandenburgii, stając się tzw. Nową Marchią.

Margrabiowie brandenburscy Otto, Konrad i Waldemar w dniu 23 kwietnia 1303 roku wydali Ulrichowi Schöning i Rudolfowi Leibenthal przywilej na założenie obok miejscowości „Walczem", czyli Wałcza, miasta zwanego po polsku Wałcz, a po niemiecku Arnskrone.

Miasto lokacyjne zostało usytuowane na przewężeniu między dwoma jeziorami — Zamkowym na południowym wschodzie i jeziorem Raduń na północnym wschodzie. Od północy miasto otoczone było zakolem potoku młyńskiego łączącym oba jeziora. Przebiegał tędy ważny trakt komunikacyjny łączący Brandenbur-

gię z Pomorzem Wschodnim, tzw. „droga margrabiów" oraz równie wazny szlak handlowy prowadzący z Ujścia do Kołobrzegu, zwany „szlakiem solnym". Usytuowanie Wałcza na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych było jednym z głównych czynników sprzyjających rozwojowi miasta jako osiedla rzemieślniczego, rolniczego i handlowego.

Bezpośrednio po założeniu miasta w 1303 roku margrabiowie brandenburscy wznieśli tu zamek, który miał stanowić ważny punkt strategiczny Nowej Marchii na granicy wzdłuż rzeki Gwdy. Niestety, z braku źródeł historycznych, nie jesteśmy w stanie dziś określić jego wielkości, formy architektonicznej i lokalizacji. Ze skąpych wzmianek historycznych wynika, iż musiał to być w owym czasie obiekt o dużych walorach obronnych. Z księgi Karola IV, pochodzącej z 1375 roku wynika, iż zamek w Wałczu, należący w tym czasie do rodu rycerskiego Wedlów, był jednym z 12 najsilniejszych zamków położonych na wschód od Odry, obok zamków w Chociwelu, Drawnie, Ińsku, Krępcewie, Krzywnicy, Mielnie, Mirosławcu, Santoku, Świdwinie, Tucznie i Złocieńcu.

W 1368 roku Wałcz wraz z zamkiem i całą ziemią wałecką został odebrany Brandenburczykom przez Kazimierza Wielkiego i włączony do Polski. Z tego też roku pochodzi pierwsza najstarsza wzmianka o istnieniu zamku w Wałczu, zawarta w kronice Janka z Czarnkowa. Wiąże się ona z testamentem Kazimierza Wielkiego, w którym ostatni Piast zapisał swemu wnukowi, adoptowanemu w 1368 roku Kazimierzowi Słupskiemu, obok licznych nadań i księstw, także Wałcz wraz z zamkiem. Dalsza wzmianka o istnieniu zamku w Wałczu znajduje się we wspomnianej kronice Janka z Czarnkowa pod datą 1378 r. w związku z pożarem Wałcza: „w roku wymienionym (1378) w sobotę w wilię Wielkanocy kiedy pewien piekarz w Wałczu piekł chleb, z domu jego ogień niespodziewanie wybuchnął i całe owe municypium (miasto) i kościół zupełnie zniszczył z wyjątkiem samego zamku, który w całości nietknięty pozostał". Dalsze skąpe wzmianki o zamku wałeckim pojawiają się przy okazji ważnych wydarzeń politycznych, zwłaszcza odnoszących się do walk, jakie miały miejsce na styku ziem polsko-pomorsko-krzyżackich. I tak w czasie wojny między zakonem krzyżackim i Litwą w roku 1409 do Wałcza wtargnęli Krzyżacy z Nowej Marchii, którzy po splądrowaniu spalili miasto. Obronił się wtedy tylko zamek. Po raz drugi Wałcz padł ofiarą napaści krzyżackiej w roku 1460, w czasie wojny

trzynastoletniej. Wtedy na krótko zarówno miasto jak i zamek zostały opanowane przez Krzyżaków, którzy znowu splądrowali miasto. Zamek wraz z miastem został wówczas spalony.

Nie znane są losy zamku w późniejszych wiekach: XVI i XVII. Powszechnie przyjmuje się, że ruiny murowanego zamku przetrwały i były widoczne do końca XVIII wieku. Obecnie przypuszcza się, że zamek znajdował się w okolicy lub na miejscu dawnego budynku sądowego w Wałczu, bądź też u nasady półwyspu wcinającego się w jezioro Zamkowe.

Kronika

XI–XIII wiek	— Istnieje słowiańska osada pomorska o nazwie Wałcz, która za czasów Bolesława Krzywoustego zostaje włączona do Polski jako północna rubież Wielkopolski.
1249 rok	— Osada Wałcz zostaje darowana przez wdowę po komesie Petrku zakonowi templariuszy. Jest to zarazem pierwsza wzmianka o Wałczu. Użyto wówczas nazwy CRON lub KRON.
1296 rok	— Po śmierci Przemysła II osada Wałcz wraz z znacznymi terenami przechodzi w wyniku podboju na rzecz Brandenburgii.
1303 rok	— Wałcz uzyskuje prawa miejskie z nadania margrabiów brandenburskich Ottona, Konrada, Jana i Waldemara. — Miasto zostaje otoczone umocnieniami drewniano-ziemnymi — wały, rowy i palisada. — Po 1303 r. margrabiowie brandenburscy wznieśli tu zamek, który miał strzec krzyżujących się w Wałczu ważnych szlaków komunikacyjnych.
1343 rok	— Kazimierz Wielki przeznacza Wałcz na wiano dla córki Elżbiety, wydanej za księcia wołogoskiego Bogusława V.
1368 rok	— Wałcz wraz z zamkiem i ziemią wałecką zostaje odebrany Brandenburczykom przez Kazimierza Wielkiego i włączony do Polski.
1370 rok	— Wałcz zostaje nadany księciu Kaźkowi IV (Kazimierzowi) słupskiemu — synowi Elżbiety.
1375 rok	— Zamek w Wałczu wymieniony jest w księdze Karola IV jako jeden z 12 najsilniejszych zamków położonych na wschód od Odry.
1378 rok	— Pożar miasta Wałcza, podczas którego ocalał tylko zamek.
1407 rok	— Krzyżacy z Nowej Marchii napadają na Wałcz i po splądrowaniu palą go. Obronił się jedynie zamek.

1454 rok	— Wałcz zwrócony Polsce, jednak zamek pozostaje w rękach Krzyżaków.
1466 rok	— Wałcz wraca do Polski po wojnie trzynastoletniej. Potwierdza to pokój toruński. Odtąd jest miastem królewskim pod zarządem starostów.
1590 rok (ok.)	— Powstanie nowego miasta na gruntach starościńskich. Pierwszy przywilej nowomiejski wydany przez starostę Gostomskiego.
XVIII wiek	— Powszechnie przyjmuje się, że ruiny murowanego zamku przetrwały i były widoczne do końca XVIII w.

ZŁOCIENIEC — województwo koszalińskie

zamek rycerski

W Złocieńcu znajdowały się pozostałości zamku rycerskiego, które w wyniku nieprzemyślanej decyzji władz miejskich zostały wysadzone w powietrze w 1976 roku.

Historia zamku i ziemi złocienieckiej jest wyjątkowo bogata w burzliwe zdarzenia historyczne, typowe dla terenów pogranicza polsko-brandenbursko-pomorskiego.

Ziemia złocieniecka zamieszkana była, jak tego dowodzą znaleziska archeologiczne od zamierzchłych czasów. W drugiej połowie XIII wieku, jak to wynika z przekazów źródłowych, w dzisiejszym Złocieńcu istniała osada pomorska z kościołem podległym diecezji poznańskiej.

Średniowieczna historia miasta i zamku wiąże się, jak w większości miast pogranicza pomorsko-wielkopolskiego, z ekspansją brandenburską na te ziemie w XIII i XIV wieku. Margrabiowie Askańscy drogą podbojów zdobywali ziemie na wschód od Odry, położone w rejonie Warty, Noteci i Drawy, tworząc na opanowanych terenach tzw. Nową Marchię Brandenburską. Dla ugruntowania władzy na nowo zdobytych ziemiach i związania ich z Brandenburgią margrabiowie stosowali tu liczne nadania ziem, zamków i miast swoim zasłużonym rodom rycerskim, uczestniczącym w wyprawach wojennych. Zadaniem tych rodów było skolonizowanie i zagospodarowanie tych ziem na rzecz Brandenburgii. Nowo zdobyte tereny w okolicy Tuczna, Mirosławca, Świdwina i Złocieńca przypadły w udziale prężnej i bardzo znaczącej w tym czasie linii rycerskiego rodu Wedlów.

Ziemia Złocieniecka zdobyta w 1303 roku przez margrabiów Askańskich została przekazana w lenno Wedlom. Pierwszym lennikiem Złocieńca był Ludolf von Wedel z Krępcewa na Pomorzu Zachodnim.

W Złocieńcu, który staje się siedzibą jednej z gałęzi rodu Wedlów, zostaje przez nich wzniesiony zamek obronny. Zbudowano go na wysokiej skarpie lewego brzegu szeroko rozlanej rzeki Drawy, w północno-zachodniej części miasta. Oddzielony był od niego głęboką, sztucznie wykopaną fosą, która w obu końcach łączyła się z rzeką Drawą. Zamek zbudowany z cegły i kamienia na rzucie czworokąta o wymiarach 36 x 36 m i obwiedziony murem obronnym posiadał skrzydło mieszkalne od strony północnej z wjazdem od strony zachodniej oraz wieżę mieszkalną w narożniku zachodnim. Kilkakrotna zmiana właścicieli zamku, liczne jego pożary (1326, 1365 i 1389 roku) oraz wielokrotna przebudowa i rozbudowa wraz z daleko idącymi zmianami konstrukcyjnymi spowodowały zatarcie cech najstarszej średniowiecznej budowli zamkowej.

Nie znana jest ścisła data budowy. Przyjmuje się jednak, że Wedlowie wznieśli zamek w Złocieńcu na przełomie XIII i XIV wieku. Pierwsza wzmianka źródłowa o mieście pochodzi z 1313 roku, zaś o zamku z 1317 roku. Wynika z niej, że Ludolf von Wedel przekazany zostaje przez margrabiego brandenburskiego Waldemara jako lennik wraz z miastem i zamkiem „civitas et castrum" biskupowi kamieńskiemu.

Źródła historyczne dotyczące wojny polsko-brandenburskiej wspominają, iż zamek w Złocieńcu w 1326 roku został zdobyty i spalony przez zjednoczone wojska polsko-litewskie. Odbudowy jego dokonali bracia Ludek i Hasso Wedlowie. W obrębie murów obwodowych wznieśli oni dwa budynki zamkowe, usytuowane równolegle do siebie, o proporcjach zbliżonych do wież mieszkalnych i zachowanych do dziś wymiarach 10 x 7,5 m. Wzmianki źródłowe potwierdzają też przebywanie obu braci na zamku złocienieckim do 1388 r.

Z chwilą pobudowania zamku, wzrasta też znaczenie starej osady w Złocieńcu, która dzięki nadanemu przez braci Ludka i Hasso Wedlów (synów Ludolfa — pierwszego władcy Złocieńca) przywilejowi uzyskuje w 1333 roku status miasta na prawie magdeburskim. Rozwija się ono na wysokim brzegu w widłach rzeki Drawy i strugi Wąsowej.

Miasto posiadało bardzo dogodne naturalne warunki obronne. Broniły go od północy i południa wspomniane dwie rzeki, a od wschodu sztucznie przekopana fosa z wodą, łącząca rzeki Drawę i Wąsowę. Miasto ponadto otoczone było pierwotnie umocnieniami drewniano-ziemnymi, które z końcem XIV wieku zamienione zostały na ceglane mury obronne, wzmocnione prostokątnymi otwartymi do wnętrza basztami i trzema bramami wjazdowymi. Jedna z nich, zwana bramą Wąsowską, mieściła się w południowo-wschodniej części miasta, druga Budowska, zwana też Wysoką, zamykała miasto od wschodu. Brama Drawska, zlokalizowana w części zachodniej obok zamku przy przeprawie przez rzekę Drawę, zamykała miasto od strony zachodniej w kierunku na Drawsko. Siatka ulic dzieliła teren miasta na nieregularne działki zbliżone do prostokątów, z wydłużonym prostokątnym rynkiem w części środkowej. Zarówno miasto jak i zamek tworzyły wzajemnie sprzężony zespół fortyfikacyjny.

Złocieniecka linia Wedlów nabrała ponownego znaczenia w układach politycznych Nowej Marchii po 1340 roku, w momencie kiedy synowie Hasso, Jan i Hasso II Wedel stali się poplecznikami rządów margrabiego Ludwika Brandenburskiego. Piastowali oni wysokie godności państwowe. Np. Jan Wedel został w 1350 roku podkomorzym margrabiego, z jednoczesnym piastowaniem funkcji wójta Nowej Marchii, a Hasso II Wedel w 1355 roku otrzymał stanowisko ochmistrza — najwyższy ówczesny urząd w państwie brandenburskim, zaś w 1359 roku został marszałkiem margrabiego.

Złocieniec dzięki temu stał się nie tylko ośrodkiem handlu i rzemiosła dla najbliższych okolic, lecz również ważnym centrum administracyjno-politycznym, w którym rezydowali wysocy urzędnicy margrabiego, Hasso II i Jan Wedlowie. Ta najbardziej prężna linia Wedlów złocienieckich, której działalność przypadła na lata 1340—1378, przyczyniła się do zasadniczej rozbudowy i wzmocnienia zamku jak i miasta Złocieńca. Właśnie wtedy miasto zostało otoczone murami obronnymi z basztami i bramami, a zamek poważnie rozbudowany. Według zachowanych przekazów rozbudowali oni jedno ze skrzydeł wzniesionych po 1320 roku przez Ludka i Hasso Wedlów, a mianowicie północne skrzydło mieszkalne, które otrzymało dwie kondygnacje o zwiększonej powierzchni mieszkalnej 12 x 36 m i wysokości dochodzącej do 12 m. Cały zamek poprzez różnego rodzaju przebudowy uzyskał bardzo dogodne elementy obronne.

Z końcem XIV wieku zamek w Złocieńcu stał się własnością dwóch rodów rycerskich: Wedlów i Erharda von dem Wolde, głośnego w tym czasie inicjatora napadu na księcia Wilhelma z

Geldrii i jego czterdziestoosobowy orszak pod Sławnem w 1388 roku. Zostali oni pojmani i uwięzieni na zamku w Złocieńcu. Skutki tego napadu były dla zamku złocienieckiego bardzo tragiczne. W odwecie Krzyżacy zdobyli w lutym 1389 roku zamek, niszcząc go i paląc wraz z miastem.

W trakcie odbudowy po spaleniu w 1389 roku, zamek rozbudowano poprzez nadbudowę trzeciej kondygnacji — z gankiem dla straży i strzelnicami.

W roku 1450 zamek w Złocieńcu staje się współwłasnością pomorskiego rodu Borków, którzy w 1518 roku nabywają w całości dobra złocienieckie od Wedlów i Woldów.

Borkowie, jak tego dowodzą materiały ikonograficzne, m.in. zachowany sztych Meriana z około 1652 roku, przebudowali zamek w stylu renesansowym na planie podkowy, z dwoma równoległymi skrzydłami — północnym i południowym, ustawionymi na osi wschód-zachód i głównym skrzydłem wraz z wieżą od zachodu (Ryc. 43). W skrzydle pólnocno-wschodnim muru

Stadtansicht nach einem Kupferstich von Merian um 1652.

Ryc. 43. Złocieniec, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg sztychu M. Meriana z 1652 roku. Fot. F. J. Lachowicz.

obwodowego wybite zostały otwory okienne, a jedna z sal na parterze otrzymała sklepienie gwiaździste. Około 1600 roku pierwotną bramę zamurowano, a wjazd na zamek usytuowano od strony miasta poprzez budowę mostu.

W latach 1704—1745 rodzina Borków przebudowuje zamek na pałac barokowy, powodując tym wyburzenie części średniowiecznych murów. Zburzono wtedy skrzydło południowe, wieżę

oraz część skrzydła północnego. Pałac barokowy nie pokrywał się z rzutem dawnej średniowiecznej zabudowy zamkowej.

Ostatnią przebudowę zamku w Złocieńcu przeprowadzono w latach 1898—1906. Ostatecznie zatarła ona jego założenia obronne. Relikty średniowiecznego zamku, oprócz części skrzydła północnego, zachowały się poniżej poziomu dziedzińca, w partii przyziemia i w piwnicach.

W czasie II wojny światowej zamek uległ częściowemu zniszczeniu. Nie zabezpieczony, nie konserwowany i nieumiejętnie użytkowany stał się ruiną, którą decyzją władz miejskich w 1976 roku wysadzono w powietrze i tym samym zburzono do poziomu piwnic.

W Latach 1967 i 1968 w Złocieńcu prowadzono intensywne badania archeologiczno-architektoniczne. Rezultaty tych badań były wyjątkowo interesujące z punktu widzenia naukowo-konserwatorskiego i przyniosły wiele nieznanego materiału dowodowego do poznania najwcześniejszych faz budowy zamku. Decyzja władz miejskich, która spowodowała zburzenie zamku, przekreśliła wszelkie możliwości jego odbudowy i zagospodarowania (Ryc. 44).

Ryc. 44. Złocieniec, woj. Koszalin. Pałac-zamek. Widok elewacji głównej. Fot. F. Ptaszyński.

Obecnie czynione są starania, by zachowane zabytkowe piwnice zamkowe po rewaloryzacji konserwatorskiej adaptować na cele użyteczności publicznej. Znalazłyby się tu pomieszczenia na kawiarnię, klub młodzieżowy i ekspozycję historyczną dotyczącą dziejów miasta i zamku.

Kronika

XIII wiek	— W Złocieńcu istnieje osada pomorska z kościołem podległa diecezji poznańskiej.
XIII/XIV w.	— Okolice Złocieńca zdobywają Brandenburczycy.
1303 rok	— Ziemia złocieniecka lennem Wedlów z nadania brandenburskich margrabiów. Pierwszym lennikiem Złocieńca jest Ludolf von Wedel z Krępcewa.
XIV wiek	— Początki budowy przez Wedlów zamku w Złocieńcu.
1313 rok	— Pierwsza wzmianka o mieście Złocieniec.
1317 rok	— Pierwsza wzmianka o zamku „civitatem et castrum".
1326 rok	— Wojsko polsko-litewskie zdobywają zamek i niszczą go.
1333 rok	— Ludek i Hasso Wedlowie nadają prawa miejskie miastu Złocieniec.
1340—1378 rok	— Rozbudowa miasta oraz zamku. Złocieniec zostaje otoczony murami ceglanymi.
XIV wiek	— Złocieniec własnością Wedlów i Erharda von dem Wolde.
1389 rok	— Zamek i miasto niszczą Krzyżacy.
1389 rok	— Odbudowa i rozbudowa zamku.
1450 rok	— Zamek własnością rodu Borków.
1652 rok	— Merian wykonuje sztych miasta z winietą zamku.
1704 –1745 rok	— Borkowie przebudowują zamek na pałac barokowy.
1898 –1906 rok	— Ostatnia przebudowa zamku w Złocieńcu.
XX wiek	— Podczas działań w II wojnie światowej zamek ulega częściowemu zniszczeniu.
1976 rok	— Decyzją władz miejskich zdewastowany zamek zburzono do poziomu piwnic

ZŁOTÓW — województwo pilskie

zamek rycerski

Był tu w XVII wieku zamek magnackiego rodu Potulickich herbu Grzymała. Z powodu jego doszczętnego zniszczenia w czasie najazdu szwedzkiego, nie zachowały się do dziś żadne ślady. Z tego też względu w literaturze fachowej są tylko skąpe wzmianki o jego wyglądzie i lokalizacji na terenie miasta. Z nielicznych zachowanych do naszych czasów wzmianek wynika, że zamek złotowski zlokalizowany był na dawnej wyspie zamkowej (obecnym półwyspie) położonej przy wschodnim brzegu jeziora Złotowskiego, na zachód od dzisiejszego kościoła parafialnego pod wezwaniem NMP, usytuowanego na wschodnim skraju miasta.

Do naszych czasów nic się nie zachowało z zamku na powierzchni ziemi. Jednakże jeszcze w drugiej połowie XIX wieku, jak wynika z zachowanych materiałów ikonograficznych i źródłowych, na teren zamkowy prowadził długi drewniany most, zwany zamkowym z drewnianą bramą, który służył komunikacji przez jezioro i wpadającą do niego rzekę Głomię. Most rozebrany został w XIX wieku, po wybudowaniu nowej drogi wylotowej z miasta w kierunku Lędyczka, Jastrowia i Tarnówki.

Złotów według źródeł historycznych od zarania swych dziejów — od wczesnego średniowiecza i średniowiecza — był warownym grodem rodu Grzymałów. Biegł tędy ważny szlak handlowy z Nakła do Sławna i Słupska i dalej do Kołobrzegu. Od pierwszej połowy XVI wieku Złotów miał prawo odbywania targów.

Na początku XVII wieku, około 1619 roku, ówczesny właściciel Złotowa Jan Potulicki herbu Grzymała wzniósł na wyspie w Złotowie na miejscu wczesnośredniowiecznego grodu i być może starszego zamku, nowy zamek o cechach wybitnie reprezentacyjnych. Skąpe źródła pisane nie dostarczają jednak żadnych szcze-

Ryc. 45. Złotów, woj. Piła. Widok zamku wg sztychu E. Dahlberga 1657 roku (rekonstrukcja z obrazu — Muzeum w Złotowie). Fot. F. J. Lachowicz.

gółowych opisów zamku, na podstawie których można by odtworzyć jego wygląd, konstrukcję architektoniczną, wewnętrzne rozplanowanie i zabudowę oraz walory obronne.

Wygląd nowego zamku wzniesionego w Złotowie znany nam jest wyłącznie z miedziorytu wykonanego przez Erika Dahlberga, który towarzyszył królowi szwedzkiemu w czasie najazdu na Polskę i był naocznym świadkiem spalenia w 1657 roku przez odstępujące wojska szwedzkie zamku w Złotowie. Miedzioryt wykonany przez E. Dahlberga charakteryzuje się, jak większość jego prac, dużą wiernością w przedstawianiu faktów i precyzją wykonania, chociaż nie pozbawiony jest maniery przesadnie upiększającej, typowej dla sposobu przedstawiania faktów w okresie baroku (Ryc. 45).

Sztych E. Dahlberga zamieszczony został w dziele Pufendorfa, opiewającym wojenne czyny króla szwedzkiego Karola Gustawa. W dziele tym pt. Herron Samuel Freyherrna von Pufendorf, „Sieben Bucher von den Thaten Carl Gustavus Konig in Scweden", Berlin 1967, tom IV, str. 294, pod datą 26 czerwca 1657 roku przedstawiony jest opis zdobycia zamku złotowskiego przez wojska Karola Gustawa. Zajęły go one z marszu i bez walki,

wskutek ucieczki załogi wojsk polskich pod dowództwem podpułkownika Rossy.

Z sztychu E. Dahlberga wynika, ze zamek będący budowlą późnorenesansową, położony był na wyspie oblanej wodami i otoczony potrójną palisadą. Całość budowli składała się z zamku wysokiego (arx superior) i zamku niskiego (arx inferior) oraz budynków gospodarczych. Zamek wysoki składał się z czworobocznego budynku (dużego) o renesansowym, bogato zdobionym szczycie. Od czoła broniły go dwie ośmioboczne wieże. Jedna z hełmem barokowym, a druga z hełmem spiczastym. Zamek główny posiadał trzy kondygnacje. Budynek ten łączył się z drugim mniejszym, mającym również renesansowy podwójny szczyt.

Pozostałe szachulcowe budowle, widoczne na rycinie, to zapewne zabudowania gospodarcze. Całość otaczała fosa i drewniana palisada. Między palisadami widoczne są na miedziorycie krzewy drzew, prawdopodobnie owocowych, co wskazuje na istnienie ogrodu względnie sadu zamkowego. Bogate zwieńczenia szczytów budynku i jednej z wieżyczek wskazują, że zamek, obok charakteru obronnego, miał także charakter reprezentacyjny i stanowił jedną z okazalszych późnorenesansowych siedzib magnackich na terenie Krajny. Sztych E. Dahlberga przedstawia moment ostrzeliwania zamku przez wojska szwedzkie. W wyniku tego ostrzeliwania powstały pożar strawił doszczętnie budowlę zamkową.

W czasie najazdu szwedzkiego zamek był własnością wojewody poznańskiego Andrzeja Karola Grudzińskiego.

Zamek złotowski jest jednym z nielicznych przykładów w Polsce późnej budowli renesansowej o wyraźnej funkcji obronnej. Bowiem począwszy od XVI wieku, w związku z szybkim rozwojem artylerii przestano już budować zamki, które teraz nie spełniały już swych funkcji obronnych, tak ważnych w okresie średniowiecznym.

Podjęte przez archeologów koszalińskich w latach siedemdziesiątych badania wykopaliskowe na terenie dzisiejszego półwyspu zamkowego — potwierdziły w całej rozciągłości istnienie w tym rejonie reliktów zamku późnorenesansowego, posadowionego na spalonych śladach wcześniejszego osadnictwa. Odsłonięto tu resztki murów fundamentowych ceglano-kamiennych, związanych z zamkiem XVII-wiecznym, posadowionym na

rusztowych konstrukcjach drewnianych, stanowiących umocnienie bagnistego terenu pod zabudową zamkową. Odkryto ponadto resztki bruku dziedzińca zamkowego, ślady drewnianych umocnień wiążących się z palisadą otaczającą zamek oraz pokaźne ilości XVII-wiecznej ceramiki, kafli renesansowych, caramicznych wykładzin posadzkowych, cegieł, dachówek, monet XVII-wiecznych i przedmiotów żelaznych oraz wiele innych przedmiotów codziennego użytku.(Ryc. 45).

W dolnych warstwach poniżej zalegania fundamentów zamku późnośredniowiecznego natrafiono na wyraźne ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, wiążącego się z istnieniem tu starszego grodu z okresu wczesnośredniowiecznego (VIII — XII w.).

Kronika

VIII—XIV wiek	— Słowiańskie osady otwarte i osada obronna na wyspie Zamkowej — być może warowny gród.
1491—1616 rok	— Właścicielami miasta są Potuliccy.
XVII—początek	— Potuliccy budują zamek na Wyspie Zamkowej, miejscu dawnej osady obronnej lub grodu oraz starszego zamku.
1619—1668 rok	— Nowymi właścicielami Złotowa są Grudzińscy.
1657 rok	— Złotów zostaje zdobyty przez wojska szwedzkie Karola Gustawa, a zamek i kościół zniszczony.

Bibliografia

B. Arend, Die Vorgeschichte und der Ursprung der Stadt Kallies. wyd. Unser Pommerland, z.11/12, Kreis Dramburg. Szczecin 1928 .

F. Balks, Pommersche Denkmalpflage. 1931 — 1935. Szczecin 1935.

J. E. Benno, Geschichte der Stadt Coeslin von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeit. 1840.

E. Berg, Geschichte der Stadt Maerkisch Friedland. Mirosławiec 1910.

H. Berghaus, Landbuch des Herzegthums Pommern und des Fürstenthums Rügen, cz. III. t. I. Anklam 1867

N. G. Benwitz, Die Komturijen Schlochau und Tuchel. Preussische Provinzial — Blättersh. T. III. 1830.

N. G. Benwitz, Geschichte der Schlösser des Deutschen Ordens 1830.

H. Bethe, Die Kunst Hofe der Pommerschen Herzoge. Berlin 1937.

E. Bielecka-Endler, H. Fiodorow, Zamek i muzeum w Darłowie. w: Koszalińskie Zeszyty Muzealne. Koszalin 1971.

E. Bielecka, H. Fiodorow, Darłowo (informator). Koszalin 1973.

F. Boehmer, Geschichte der Stadt Rügenwalde bis zur Aufhebung der alten Stadtverfasung (1720) Szczecin 1900.

G. Bojar-Fijałkowski, Mury Drahimia. Warszawa 1983.

R. Bonin, Geschichte der Stadt Stolp. 1910.

Biblioteka Słupska. Z dziejów ziemi człuchowskiej. T.16. Praca zbiorowa pod redakcją K. Ślaskiego. Poznań—Słupsk 1966.

Z. Boras, R. Walczak, A. Wędzki, Historia powiatu wałeckiego w zarysie. Poznań 1961.

Z. Boras, Książęta Pomorza Zachodniego. Poznań 1978.

Brandt, Die Starostenburg Alt Draheim. Pflug und Scholle. „Heimatkalender für Ostpommern". Swidwin 1932.

Brandt, Das Schivelbeiner Schloss und seine Geschichte. „Heimatkalender für Ostopommern". Swidwin 1932.

G. Bronisch, W. Ohle, H. Teichmüller, Kreis Bütow. Szczecin 1939.

L. W. Brüggemann, Ausführliche Beschreibung des gegen wärtigen Zustandes des Königl. Preuss. Herzogthum Vor- und Hinterpommern t. II. Szczecin 1784.

E. Bruno, Beiträge zur Familiöngeschichte Lauenburg. w: Heimat Kalender des Kreises Lauenburg i Pom. Lębork. 1940

K. Bülow, Wie die Polziner Landhaftentstand. w:, Unser Pommerland. z. 7. 1928.

H. J. Caeser, Die Stadt Kallies. w: Unser Pommerland. z.11/12, Kreis Dramburg. Szczecin 1928.

K. H. Clasen, Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen. T. 1: Die Burgbauten. Königsberg 1927.
H. Claus, Aus der Geschichte Belgards. w: Unser Pommerland. R. XIV. z. 11/12 z 1929 roku.
E. Cnotliwy, Białogard gród wczesnopolski. Koszalin 1972.
R. Cramer, Geschichte der Lande Lauenburg und Bütow. T. I—II, Königsberg 1858.
D. Derecka, Dokumentacja historyczna zamku w Złocieńcu (maszynopis). Koszalin 1958.
Die Bau — und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. Stettin 1889—1934. T. 2 T. 1—4: H. Lemcke. Die Bau — und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin. T. 3 T. 1—3; L. Böttger, H. Lemcke, J. Kohte. Die Bau — und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirkus Köslin.
Die Bau — und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen. Danzig 1884—1909 T. 1: Pomerellen. Oprac. von J. Heise. T. 2 Kulmerland und Löbau. Oprac. von J. Heise. T. 3: Pomesanien. Oprac. von J. Heise, B. Schmid.
T. Domagała, Pałac w Kaliszu Pomorskim (maszynopis). 1967.
Dzieje Ziemi Białogardzkiej, praca zbiorowa pod red. A.Czarnika. Poznań 1972.
Dzieje Ziemi Człuchowskiej, praca zbiorowa pod red. H. Rybickiego i E. Z. Zdrojewskiego. Poznań 1975.
Dzieje Ziemi Bytowskiej, praca zbiorowa pod red. S. Gierszewskiego. Poznań—Słupsk 1972.
Dzieje Ziemi Szczecineckiej, praca zbiorowa pod red. A.Czarnika. Poznań 1971.
Dzieje Ziemi Świdwińskiej, praca zbiorowa, pod red. J. Lindmajera i E. Z. Zdrojewskiego. Poznań 1973
P. Gartkiewicz, J. Widawski, Zamek w Karlinie. w: Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. T. II. z. 3. Warszawa 1966.
T. Gasztold, A. Muszyński, H. Rybicki, Koszalin zarys dziejów. Poznań 1977
O. Goerke, Der Kreis Flatow. Flatow 1918.
O. Goerke, Die Privilegien der Stadt Krojanke. Zeitschrift des historischen Vereins für den Reg.-Bezirk Marienwerder. 1914.
M. Grudniewska, Zamek w Darłowie. Koszalin 1962.
B. Guerquin, Zamki w Polsce. Warszawa wyd. I. 1974 i wyd.II.1984.
H. Haak, Aus der Geschichte der Stadt Bublitz. Unser Pommerland. 1935
Hardt — W. Crenzburg, Von alter der siedlung Kallies. w: Heimatkalender für Pommern. Szczecin 1931.
Historia Pomorza, praca zbiorowa pod red. G.Labudy. Poznań 1969.
T. Jakimowicz, Renesansowy zamek w Krągu. w: Biuletyn Historii Sztuki Rok XX, nr 3/4 Warszawa 1958.
H. Janocha, F. J. Lachowicz, D. Ptaszyńska, Gród i zamek w Starym Drawsku Poznań 1972.
H. Janocha, Machliny — zamek. Materiały Zachodniopomorskie. T. XII, Szczecin 1968.
H. Janocha, Tuczno, pow. Wałcz. Materiały Zachodniopomorskie. T. VIII. Szczecin 1962 i T. XII. Szczecin 1966.

H. Janocha, F. J. Lachowicz, Tuczno z dziejów zamku i miasta. Poznań 1981
T. Jurasz, Zamki i ich tajemnice. Warszawa 1972.
K. Keyser, Deutsches Städtebuch. Stutgard—Berlin 1939.
Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski. T. I. Poznań 1877.
Z. Knothe, Zamek w Słupsku. w: Ochrona Zabytków. nr 3. Warszawa 1952.
Z. Knothe, Zamki książęce w Szczecinie i Słupsku. w: Ochrona Zabytków nr 4. Warszawa 1954.
J. Kohte, Die Denkmalpflege in Pommern. Szczecin 1929.
L. Kortlepel, Schloss Schivelbein in Geschichte und Sage. w: Unser Pommerland, z. 12, 1924.
L. Kortlepel, Schloss Schivelbein in Geschichte und Sage. w: Deutschlands Städtebilder. Leipzig 1929.
K. Kościński, Inwentarz starostwa człuchowskiego z roku 1748. w: Roczniki Tow. Nauk. Tor. R. XI:1904.
K. Kościński, Człuchów. Obrazek historyczno—statystyczny z przeszłości Pomorza. Roczniki Tow. Nauk. Tor. R. XIV. 1907.
G. Kratz, Die Städte der Provinz Pommern. Berlin 1865.
K. Kroman, Zamek w Połczynie Zdroju, pow. Świdwin, woj. koszalińskie (maszynopis) Szczecin 1961.
E. Kulke, Die mittelalterlichen Burganlagen der Mittleren Ostmark. 1935.
A. Kunzendorf-Samulowska, A. Kloskowski, K. Ślaski, Dzieje zamku człuchowskiego. w: Biblioteka Słupska. T. 16. Z dziejów ziemi człuchowskiej. Poznań—Słupsk 1967.
A. Lothert, Der Schlossberg in dem Genossenschaftforst Hassendorf. „Die Neumark" R. 10: 1933, nr. 12.
H. Lüpke, Das Land Tempelburg. w: Baltische Studien. T. XXXV. Szczecin 1933.
Lustracja województwa pomorskiego. 1565. wyd. S. Hoszowski. Gdańsk 1961.
Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1564—1565. Cz. 1 wyd.: A.Tomczyk, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk. Bydgoszcz 1961
F. Mamuszka, J. Stankiewicz, Zabytki województwa koszalińskiego. Powiat złotowski. w: Zapiski Koszalińskie. nr. 5. Koszalin 1960
F. Mamuszka, Powiat lęborski. w: Poznajmy i chrońmy zabytki naszego powiatu. b.r.w.
L. Madejska, Kościół parafialny w Krajence, (maszynopis). 1958
Miasta Polskie w Tysiącleciu. Praca zbiorowa pod red. M. Siuchnińskiego. Wrocław, Warszawa, Kraków 1965.
Mapa zabytków województwa gdańskiego 1:400000. Warszawa 1973.
R. Maske, Geschichte der Stadt Polzin. 1923.
R. Maske, Zur älteren Geschichte der Stadt Polzin. w: Unser Pommerland. z. 7 — 1928.
R. Maske, Geschichte der Stadt Bad Polzin. Szczecin 1936.
R. Maske, Inwentar des Schlosses Belgard. „Aus dem Lande Belgard". R. 12. 1933.
R. Maske, Zur Entwicklund der sudlichen Belgarden Kreisgranze. w: Unser Pommerland. z. 11/12 — 1929

R. Maske, Die altesten Stammreihen der Poplower Manteuffel, „Aus dem Lande Belgard". R. 9 — 1939.
H. Münch, Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku. Kraków 1946.
J. Myślińska-Szczepańska, Zamek w Tucznie. Dokumentacja historyczno-architektoniczna (maszynopis) 1958.
T. Nawrolski, Gród i zamek w Lipiu, (maszynopis) 1970.
P. Niessen, Beiträge zur Geschichte der Stadt Falkenburg. Jastrowie. 1933.
P. Niessen, Die Entstehung des Dramburger Kreises. w: Unser Pommerland. z. 11/12 — 1928.
J. Olczak, Niektóre aspekty badań grodów stożkowatych na Pomorzu Środkowym. w: Studia Archaeologica Pomeranica. Koszalin 1974.
J. Olczak, K. Siuchniński, Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie woj. koszalińskiego. T. I—III. Poznań 1966—1970.
J. Olczak, K. Siuchniński, W. Łosiński, Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie woj. koszalińskiego. T. IV. Poznań 1971.
Pomorze Zachodnie, praca zbiorowa pod red. J. Deresiewicza. Poznań 1949.
D. Ptaszyńska, Zabytki województwa koszalińskiego. w: Wiadomości o kulturze regionalnej województwa koszalińskiego. Koszalin 1970.
D. Ptaszyńska, Ochrona zabytków ziemi wałeckiej. w: Ziemia wałecka w Polsce Ludowej, praca zbiorowa pod red. H. Rybickiego. Poznań 1970.
D. Ptaszyńska, Miejskie mury obronne w województwie koszalińskim, Koszalin 1974.
S. Pufendorf, De rebus a Carlo Gustavo Sveciae Rege gestis... Norimbergae 1696.
E. Raczyński, Wspomnienia Wielkopolski. T.1—2. Poznań 1842—1843.
Z. Radacki, Zamek w Białogardzie (maszynopis) 1974.
Z. Radacki, Zamek w Lipiu, pow. Świdwin (maszynopis) 1968.
Z. Radacki, Zamek w Popielewie (maszynopis) 1968.
Z. Radacki, Zamek w Starym Drawsku, (maszynopis) 1959
Z. Radacki, Zamek w Świdwinie, (maszynopis) 1959.
Z. Radacki, Zamek w Świdwinie. Z dziejów Świdwina. w: Biblioteka Słupska t. 9. Słupsk — Poznań 1963.
Z. Radacki, Zamki zachodnio-pomorskie i ich przesłanki genetyczne. w: Materiały Zachodniopomorskie. T. VI. Szczecin 1960 r.
Z. Radacki, Zamki Pomorza Zachodniego. w: Biuletyn Informacyjny PKZ. Nr. 8, Warszawa 1968.
Z. Radacki, Zamki książęce księstwa zachodniopomorskiego w: Sztuka Pomorza Zachodniego. Warszawa 1973.
Z. Radacki, Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego. Warszawa 1976.
Z. Radacki, A. Kąsinowski, Zamek w Świdwinie. Kraków 1969
A. Reck, Das ehemalige Amtshaus in Belgard a/Persante, Ein Werk Dawid Gilly (1748—1808). Opole 1933.

A. Reck, Der Amtsberg in Belgard. Baltische Studien. NF. t., 45, 1958 r.
M. Reepel, Kallies und Ungebung. Pommerland. Lipsk 1926.
W. Reinhold, Chronik der Städte Belgard, Polzin, Schivelbein und der zu beiden Kreisen gehöringen Dörfer. Świdwin 1874.
W. Ring, Lębork i okolice. Szczecin 1980.
J. M. Roszkowski, Z dziejów granic i zasiedlenia ziemi czaplineckiej. 1290 — 1773. w: Szczecineckie Zapiski Historyczne (2) Szczecinek 1987.
K. Rosenow, Das Stadtbild von Rügenwalde. Darłowo 1929.
Sandt, Die Johanniter in Deutsch — Kroner Land „Grenzmärkische Heimatblatter". Piła 1928.
F. W. F. Schmitt, Der Kreis Flatow. Toruń. 1867.
F. Schultz, Geschichte des Kreises Lauenburg in Pommern. 1912.
F. Schultz, Das Deutsch Kroner Land im XIV Jahrh. „ Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins" z.39. Gdańsk 1899.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. 1—15. Warszawa 1880—1902
E. Smulikowska-Rowińska, Świdwin, studium urbanistyczne. w: Z dziejów Świdwina. Biblioteka Słupska. t. 9. Słupsk—Poznań 1963.
C. Steinbrecht, Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen. T. 2; Preussen zur Zeit der Landmeister. Berlin 1888. T. 4. Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen. Berlin 1920.
K. Stępińska, Pałace i zamki w Polsce dawniej i dziś. Warszawa 1977.
B. Linette, Studium historyczno-urbanistyczne Lędyczka (maszynopis) 1965.
L. Szczepańska, Polanów studium historyczno-urbanistyczne (maszynopis) 1973.
L. Szmetler, Zabytki kultury ziemi lęborskiej. (maszynopis) Lębork 1979.
S. Szpilewski, Zamek książąt pomorskich w Słupsku. Poznań 1970.
K. Ślaski, Zarys dziejów Świdwina. w: Z dziejów Świdwina. Biblioteka Słupska. T. 9. Poznań—Słupsk 1963.
K. Ślaski, W. Ławniczak, Studium historyczno—urbanistyczne miasta Bytowa (maszynopis) 1957.
Z. Świechowski, Sztuka na rozdrożu. w: Pomorze Zachodnie. Poznań 1949.
Z. Świechowski, Słupsk zagadnienie ukształtowania przestrzennego. w: Biuletyn Historii Sztuki. nr 4. 1954.
F. Thiede, Pomerania. Szczecin 1846.
J. Teodorczyk, Wyprawa szwedzka z Meklemburgii do Prus Królewskich 1627 r. w: Studia i Materiały do Historii Wojskowości. T. 6 cz. 2, Warszawa 1960.
F. Treichel, Die Geschichte der Stadt Köslin. Koszalin 1939.
K. Tümpel, Die Gründung von Schloss und Stadt Neu—Stettin. Szczecinek. 1906.
K. Tümpel, Neustettin im 6.Jahrhundert. Szczecinek 1910.
A. Ulrich, Schloss Friedland und das Geschlacht von Blakenburg w: Zeitschrift des historischen Vereins für der Regierungesbezirk Marienwerder. z. 2. 1877.
Unser Pommerland. Pommersche Ostmark. Stadt und Kreis Lauenburg. z. 10/11. Szczecin 1926.
H. v. Wedel, Urkundenbuch des Schlossgesessenen Geschlechtes der Grafen und Herren von Wedel. Leipzig 1884—1891, t. 2.

H. v. Wedel, Geschichte des Schlossgesessenen Geschlechten der Grafen und Herren von Wedel (1212—1402). Leipzig 1894

K. Wrede, Das Schloss der Herzöge von Pommern in Rügenwalde „Zeitschrift für Bauwesen". 1903.

E. Wille, Das haus (Schloss) Drahim. w: Unser Pommarland. R. 12. z. 9/10, Szczecin 1927.

M. Wolańska, Zamek książęcy w Słupsku (maszynopis) Gdańsk 1964/65.

I. Zielke, Zamek w Bytowie (maszynopis) Szczecin 1958.

Ziemia Złotowska, praca zbiorowa pod red. W. Wrzesińskiego. Gdańsk 1969.

H. Z. Zientkiewicz, Zamek w Złocieńcu (maszynopis) 1958.

Spis ilustracji

Lipie, woj. Koszalin. Widok na miejsce zniszczonego zamku. Fot. F. J. Lachowicz.
Machliny, woj. Koszalin. Widok na wzniesienie zniszczonego zamku. Fot. F. J. Lachowicz.
Mirosławiec, woj. Piła. Zamek-pałac wg sztychu z XIX wieku. Fot. F. J. Lachowicz.
Mirosławiec, woj. Piła. Fragment muru i wlot do piwnic zamku—pałacu. Fot. F. J. Lachowicz.
Połczyn-Zdrój, woj. Koszalin. Odrestaurowany zamek — widok od strony dziedzińca. Fot. F. J. Lachowicz.
Połczyn-Zdrój, woj. Koszalin. Fragment wnętrza zamkowego z odrestaurowanym kominkiem. Fot. F. J. Lachowicz.
Prostynia, woj. Koszalin. Fosa i wyniesienie zamkowe. Fot. F. J. Lachowicz.
Sianów, woj. Koszalin. Widok miasta wg mapy E. Lubinsa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.
Słupsk. Widok miasta i zamku wg mapy E. Lubinusa z 1618 roku. Fot. F. J. Lachowicz.
Słupsk. Widok ruin zamkowych przed odbudową. Fot. F. Ptaszyński
Słupsk. Zamek po odbudowie. Widok od strony południowej. Fot. F. J. Lachowicz.
Stare Dębno, woj. Koszalin. Nasyp ziemny zamku rycerskiego. Fot. F. J. Lachowicz.
Stare Drawsko, woj. Koszalin. Rekonstrukcja zamku z XVI / XVII wieku, wg Z. Radackiego.
Stare Drawsko, woj. Koszalin. Ruiny zamku. Stan współczesny widok z góry. Fot. F. J. Lachowicz.
Szczecinek, woj. Koszalin. Widok zamku z lat 1619 — 1667. Fot. J. Dudź.
Świdwin, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg sztychu z XIX wieku. Fot. F. J. Lachowicz.
Świdwin, woj. Koszalin. Zamek po odbudowie. Widok od strony miasta. Fot. F. J. Lachowicz.
Tuczno, woj. Piła. Widok zamku z I poł. XIX wieku wg E. Raczyńskiego.
Tuczno, woj. Piła. Widok riun zamkowych przed odbudową. Fot. F. J. Lachowicz.
Tuczno, woj. Piła. Skrzydło wschodnie zamku-pałacu po odbudowie. Fot. F. L. Lachowicz.
Złocieniec, woj. Koszalin. Widok miasta i zamku wg sztychu M. Merina z 1652 roku. Fot. F. J. Lachowicz.
Złocieniec, woj. Koszalin. Pałac—zamek. Widok elewacji głównej. Fot. F. Ptaszyński.
Złotów, woj. Piła. Widok zamku wg sztychu E. Dahlberga 1657 roku (rekonstrukcja z obrazu — Muzeum w Złotowie). Fot. F. J. Lachowicz.